

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat
 Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete
 Főszerkesztő: Incze Miklós
 A szerkesztőség munkatársa: Csurdai Sándor

TARTALOMJEGYZÉK

Forrest McDonald: „Mi, az Egyesült Államok népe...”	3
Urbán Aladár: Az Egyesült Államok alkotmányának életbe léptetése és első kiegészítései (1789–1791)	20
Láng Imre: A gazdaság- és társadalompolitika alapkérdései az Egyesült Államokban, 1945–1946	26
Józsa Antal: Magyar vonatkozású források a szovjet levéltárakban, közgyűjteményekben	48
Varga Ilona: Az orosz orthodox egyház a kereszténység felvételétől az államegyház kialakulásáig	56
Molnár Máté: Mihail Bakunyin forradalomelmélete	68
N. V. Juhnyova: Az askenáz zsidók etnikai területe és letelepedésük néhány sajátossága a 19. századvégi Oroszországban	77
Georges Duby: Harcosok és parasztok (Ism.: <i>Dercze Zoltán.</i>)	87
A kereszténység oroszországi felvételének időpontjáról. (Ism.: <i>V. Molnár László.</i>)	96
G. A. Szanyin: Oroszország és Ukrajna viszonya a Krími kánsághoz a 17. század végén (Ism.: <i>Kertészné, Varga Beáta.</i>)	98
George Barany: The Anglo Russian Entente Cordiale of 1697–1698 (Ism.: <i>Niederhauser Emil.</i>)	101
A.J.P. Taylor: Politicians, Socialism and Historians (Ism.: <i>Jemnitz János.</i>)	103
A.J.P. Taylor: A personal History (Ism.: <i>Jemnitz János.</i>)	106
Eric Hobsbawm: Workers. Worlds of Labour (Ism.: <i>Jemnitz János.</i>)	110
Folyóiratrepertórium. (Válogatás külföldi folyóiratokból, 1985.)	116

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
 (J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. – OSzK. RMK. II. 28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest, V., József nádor
tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR
215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 120,— Ft, példányonkénti eladási ára: 30,— Ft

Index-száma: 25886

ISSN 0083–6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Glatz Ferenc

8818186 MTA Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

„MI, AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK NÉPE...”
(AZ AMERIKAI ALKOTMÁNY KELETKEZÉSE)

(*Forrest McDonald: A Constitutional History of the United States.*
Robert E. Krieger Publishing Co. 1982; 1987-es kiadás, első fejezet, 9–33.)

Az Amerikai Köztársaság első éveiben azt mondták, hogy az Egyesült Államokat törvények kormányozzák, nem emberek. Európában a kormányzat önkényes volt: az uralkodó igen széles keretek között, úgy cselekedhetett, ahogy akart, és teljesen elképzelhetetlen volt, hogy bárki megpróbálja meghatározni, hogy a király vagy a királynő mit tehet és mit nem tehet. Angliában, ahonnan az amerikaiak a helyes kormányzatra vonatkozó elveik többségét eredeztették, a hatalomgyakorlást a szokásjogban és az iratlan „vegyes” alkotmányban megtestesülő hagyomány korlátozta. Amerikai szempontból azonban ezek a garanciák elégtelennek bizonyultak arra, hogy megvédje őket a zsarnoki uralomtól. További védelmet kerestek a Brit Birodalom keretein belül, s amikor törekvéseik sikertelenek maradtak, Angliától függetlennek nyilvánították magukat. Miközben így tettek, elhatározták, hogy kormányzatukat írott alkotmányokban lefektetett törvényeknek kell szabályoznia.

Ezen határozat egyenes következményeként lehetővé vált, hogy Amerikában létrejöjjön a kormányzatnak azidáig legszabadabb rendszere. Azonban maga a határozat sem egyszerre született, és megvalósítása elé is komoly akadályok tornyosultak. Felmerült ugyanis az igen nehezen megválaszolható kérdés: ha a hatalmat a törvény ellenőrzi, ki határozza meg, hogy maga a törvény milyen legyen. A válaszok kidolgozása erre és egy sor ehhez kapcsolódó kérdésre, hosszú és nehéz folyamat volt.

A szerződéses elmélet kialakulása

A Függetlenségi Nyilatkozat (1776), annak ellenére, hogy semmiféle jogi vagy alkotmányos jelleggel nem rendelkezett, összefoglalta azokat az elveket, amelyekre az amerikai kormányzatot építeni szándékoztak. Bár a dokumentum homályosan szól egy sor kérdésről, két alapvető ponton azonban – a kormányzat legitim funkciója és a kormányzati hatalom forrása tekintetében – egyértelműen nyilatkozik. Egy kormányzat helyes *funkciója* az ember azon természetes jogainak védelme, amelyek istentől erednek, s ezért elvehetetlenek, nem lehet lemondani róluk, s amelyeket egy kormányzat hiányában valószínűleg megsértene elvtelen személyek és csoportok. A kormányzati autoritás legitim *forrása* a kormányzottak hozzájárulása, amely az uralkodó és a kormányzottak közötti írásos vagy hallgatóságos szerződésben fejeződik ki. Ha bármely kormányzat szisztematikusan megsérti azon jogokat, amelyek védelmére létesült, vagy ismételten megsérti a szerződés feltételeit, a nép joga és kötelessége ezen kormányzat eltörlése, és bármilyen alapon – legyen az monarchikus, arisztokratikus, demokratikus vagy vegyes – olyan új kormányzatot létesítsen, amely „a legnagyobb valószínűséggel biztosítja biztonságát és boldogságát”.

Ezek radikálisan új elvek voltak, amelyek elfogadásával az amerikaiak nemcsak saját gyarmati tapasztalataikkal szakítottak, hanem egy *novus ordo seculorum*-ot, egy korszakra szóló új rendet hoztak létre. Igaz, hogy ideiglenes kormányzatok alakultak már szerződések alapján. 1620-ban történt, hogy a New England-i partoktól távol horgonyzó *Mayflower* fedélzetén levő férfiak, kívül lévén mind a londoni Virginia Társaság (ennek pártfogásával utaztak), mind Anglia kormányzatának joghatóságán, teljesen egy elismert autoritás nélküli helyzetben találták magukat. Ezért egy szerződést kötöttek, amelyben kijelentették, hogy „Isten és egymás színe előtt, ünnepélyesen és kölcsönösen kötelezettséget vállalva egyesülnek egy civil politikai testületben”. A Plymouth Gyarmatot a *Mayflower* szerződés alapján kormányozták a következő hetvenegy évben. Időközben a gyarmatosok legalább három új kormányzatot létesítettek hasonló szerződésre építve – Providence-ét, Connecticut-ét és New Haven-ét. Ezen kormányzatok egyike sem épült azonban a természetjogi elméletre, egyik sem volt folyamatos és egyiket sem ismerte el az angol jog. A plymouthi kormányzat megsemmisült azáltal, hogy a terület a Massachusetts Bay gyarmat részévé vált, a providence-it és a connecticut-it csak királyi szabadalomlevelek legitimálták, és a New Haven-i felolvadt Connecticut szabadalomlevélre épülő kormányzatában.

A gyarmati kormányzat egyedüli törvényes forrásaként Amerikában az angol koronát ismerték el – nem a népet, nem az egymással szerződést kötő telepeseket, nem a korona és a telepések kölcsönös szerződéseit, csak magát a koronát egyedül. A tizenhárom gyarmat közül kettő: Connecticut és Rhode Island királyi szabadalomlevéllel létesített testület volt. Három gyarmat: Pennsylvania, Delaware és Maryland „tulajdonosi” gyarmatok voltak, amelyekben a korona egyéneknek adományozott királyi autoritást. E személyek William Penn és Charles Calvert voltak. Az összes többi gyarmat kormányzata közvetlenül, vagy közvetetten, vagy testületi szabadalomlevelekkel, vagy tulajdonosi adományok folytán keletkezett, mely kezdeti jogállásokat azután az idő során hatályon kívül helyezték. Ebből következően, ezeket a királyi gyarmatokat a korona uralta kinevezett kormányzókon, bírókon és (részben helyben választott) törvényhozásokon keresztül, amelyek a koronától nyerték felhatalmazásukat.

A korona ugyanakkor nem csupán a *forrása* volt valamennyi legitim autoritásnak, hanem többé-kevésbé a korona hozta létre a gyarmati kormányzás *formáit* is. Minden gyarmat kormányzata általánosságban tükrözte az angliai „szülő” kormányzatot. Mindegyiknek volt egy kormányzója, aki megfelelt az angol monarchiának, s a legtöbb gyarmaton az is nevezte ki őket; mindegyikben találkozunk az örökösödésen alapuló Lordok Házának megfelelő kormányzói tanáccsal vagy a törvényhozás felső házával, melynek tagjait általában Angliában nevezték ki; mindegyikben találkozunk a törvényhozás választott alsóházával, amelynek tagjait, ugyanúgy mint az anyaországban, bizonyos meghatározott tulajdonnal rendelkező szavazók választották ki olyanok közül, akik rendelkeztek a náluk magasabb vagyoni követelményekkel. Végül, minden gyarmaton különböző bíróságokkal találkozunk, amelyek felépítése, jogszolgáltatása és hatalma olyan bonyolult volt, hogy szinte lehetetlen leírni őket.

Ha mindez így volt, mi történhetett, hogy 1776-ban az amerikaiak egy olyan kormányzati elméletet fogadtak el, amely ilyen rendkívüli mértékben különbözött történelmi tapasztalataiktól? A választ a függetlenség létrejötte előtti másfél évtized eseményeiben találhatjuk meg. Leegyszerűsítve, a brit kormányzat egy sor olyan új elvet

és rendszabályt akart bevezetni, amelyet a gyarmatosok nagy része elfogadhatatlannak tartott. Mivel nem volt semmiféle törvényesen meghatározott intézményük tiltakozásuk kifejezésére – nem utalhattak egy írott alkotmányra, nem fordulhattak a Legfelső Bírósághoz – az elkéseredett gyarmatosok érveket keresgéltek ellenállásuk igazolására. Az érveknek megfelelő köre eleinte rendszertelenül alakult, gyakori megszakításokkal, de idővel formát öltött és folyamatosan egyre radikálisabb lett. 1776-ra, amikor az érvek koncentráálódtak, és rendszerük kialakulási folyamata elérte a tetőpontot, már olyan formát öltöttek, amely szinte megakadályozta – angol részről – egy szilárd kormányzat létrehozását vagy fenntartását.

Az első lépést az érvrendszer kialakításában 1761-ben James Otis massachusettsi ügyvéd tette meg a híres Kutatási Parancsok (Writs of Assistance) ügyben. A természetjog ideája régről származott. Egyik alapelve az volt, hogy a „helyes gondolkodás” vagy „a morális és szellemi értékek közvetlenül és ösztönös megértése” – más szavakkal az, hogy mi helyes és igazságos és mi helytelen és igazságtalan – Isten által valamennyi emberbe elhelyeztetett; és a törvényhozások semmiféle határozata, vagy semmiféle királyi rendelet nem változtathat azon, hogy mi jó és mi rossz. A tizenhét században a természetjogot, mint a kormányzás és a nemzetközi jog „tudományának” alapját legismertebben a nagy svájci teoretikus, Emmerich de Vattel munkája (1758) népszerűsítette. Otis azonban új módon alkalmazta a természetjogot, arra használta, hogy vele egy parlamenti törvényt semmisítsen meg. A brit törvény szerint a vámtisztviselők olyan kutatási parancsokat kaphattak, amely felhatalmazta őket arra, hogy bárhol kuthassanak a csempészett áruk után. Ezek messze több felhatalmazást adtak, mint a házkutatási parancsok, hiszen az utóbbiaknak tartalmazniuk kellett, hogy hol és mit keresnek, és hogy mi az oka, hogy az adott csempészárut az adott helyen feltételezik. A kutatási parancsok hatályossága megszűnt hat hónappal azon király halála után, ki-nek uralkodása alatt kibocsájtották őket. Mikor a brit vámtisztviselők Bostonban, II. György halála után új elkobzási parancsokat akartak rutinszerűen beszerezni, Otis, mint egy helyi kereskedő ügyvédje úgy érvelt, hogy ezek „alkotmányellenesek”, mert mindenre kiterjedő hatalmuk ellentmond a természetes igazságnak, s ebből következően Isten akarata ellen valók. Otis kijelentette: „Ha bármely parlamenti törvény ellentmond Isten természeti törvényeinek, ezek kihirdetése ellentmondana az örök igazságnak, méltányosságnak és jogosságnak, s ebből következően semmisnek kell őket tekinteni.” Az érvelés meggyőző volt, de Thomas Hutchinson főbíró elhalasztotta a döntést, arra hivatkozva, hogy jobban meg kell ismernie az angliai törvényt. Így, bár Otis elvesztette a pert, a természetjogra való hivatkozás gondolata a parlamenti törvények elleni tiltakozáskor gyorsan terjedt más gyarmatok jogászai között is.

A következő két lépés az amerikai érvrendszer kialakulásában az angol parlament által 1765 márciusában elfogadott Bélyegtörvényre (Stamp Act) való reagálások következtében történt meg, mivel e törvény azonnal élénk tiltakozást váltott ki a gyarmatokon. A törvény elleni legfőbb kifogás, amelyet John Dickinson philadelphiai ügyvéd fogalmazott meg, s amelyet elfogadtak az 1765. októberi Bélytörvény Kongresszus határozataiban, az „angolok joga” érvrendszeren nyugodott. A gyarmatosok, mint hű alattvalók „ugyanazon veleszületett jogokra és szabadságokra” jogosultak, mint Nagy-Britannia bennszülött alattvalói; ezen jogok egyike az volt, hogy nem lehet megadóztatni őket anélkül, hogy „személyesen, vagy képviselőik által” ehhez beleegyezésüket

adnák; mivel a helyi feltételek megakadályozták őket abban, hogy a gyarmatok képviselve legyenek az angliai parlamentben, nem vehető ki rájuk adó, csak saját gyarmati törvényhozásuk által. Egy hasonló évrendszer, amelyet Patrick Henry dolgozott ki a Virginiai Határozatokban (Virginia Resolves) ugyanebben az évben még azt is kijelentette, hogy Virginia függetlenségét a királyi adóktól kimondja eredeti, királyi szabadságlevele is.

Az angol parlament 1766-ban hatályon kívül helyezte a Bélyegtörvényt, de ezzel egyidőben elfogadta a Magyarázó Törvényt (Declaratory Act). Visszautasítva a gyarmatok azon kísérleteit, hogy jogát a természetjogra, az angolok jogára, vagy szabadságlevelekre hivatkozva korlátozzák, a parlament kijelentette, hogy „teljes hatalma és autoritása van olyan törvények és határozatok meghozatalára, melyek elégséges erővel és érvényességgel rendelkeznek, hogy bármely kérdésben kötelezzék amerikai gyarmatait és népét, melyek Nagy-Britannia koronájának alattvalói”. Egy évvel később, mint ha csak megerősíteni akarná az előző nyilatkozatot, a parlament elfogadta a Townshend-féle Vámokat (Townshend Duties),¹ amelyek adót vetettek ki minden Amerikába bevitt papírra, ablaküvegre, festékanyagra, ólomra és teára.

A feltétel nélküli alávetettséget követelő Magyarázó Törvény után, amely szinte ultimátumként fogalmazódott meg, csak igen kevés amerikai hajlott arra, hogy visszatartsa az új vámokat. Ekkor John Dickinson új érveléssel állt elő, amely igen nagy meggyőző erővel rendelkezett. Egy aláírás nélkül kiadott újságcikk sorozatban, mely az *Egy pennsylvaniani farmer levelei* cím alatt jelent meg – amelyet újra és újra kiadtak, és Amerika-szerte, sőt még Angliában is olvastak – Dickinson a Magyarázó Törvénnyel szemben egy úgynevezett alkotmányos évrendszert dolgozott ki. Mély és kiterjedt angol jogi és történelmi ismereteire építve Dickinson kimutatta, hogy a parlament hatáskörét korlátozza az íratlan, de hagyományos angol alkotmány, és kimutatta – az amerikai olvasók nagy meglepetésére –, hogy a Twonshend-féle Vámok nyilvánvalóan megsértik ezt az alkotmányt. És, mint ezt ekkorra már minden amerikai tudta, még akkor is, ha semmi más ismerete nem volt az angol jogról, az ünnepelt angol jogász, Sir Edward Coke már régen úgy döntött (Dr. Bonham ügyében 1606-ban), hogy ha a Parlament olyan törvényt fogad el, amely ellentmond a hagyományos alkotmánynak, „a szokásjog lép életbe és az adott törvényt érvénytelenné, semmisnek nyilvánítja”.

A parlamenti törvényhozással szembeni ellenállásra törvényes utat kereső amerikaiak szereincstlenségére ezt az álláspontot elavultnak tekintették Angliában. A modern álláspont az volt, amit később pozitív jognak neveztek. Ennek alapján Angliában az a törvényt, amit a parlament mond, függetlenül attól, hogy a parlamenti álláspont ellentmond-e az „alkotmánynak”, a szokásjognak vagy a hagyománynak. Ahogy azt Sir William Blackstone megfogalmazta, akkoriban frissen publikált *Commentaries on the Laws of England* című munkája első kötetében (1765): „ha a parlament törvénybe iktatja valami olyan dolog végrehajtását, ami ésszerűtlen, nem ismerek olyan hatalmat a hagyományos alkotmányos formák között, amely jogosult lenne ellentmondani neki”. Röviden a parlament mindenkitől, aki joghatósága alá tartozik, bármit követelhet, ami nem „természetileg lehetetlen”. (Sir William Blackstone könyvét ebben az időben szinte valamennyi amerikai jogász ismerte, sőt sokan olyanok is, akik nem voltak jogászok. – *A ford.*)

Egyetlen egy olyan pont maradt, amelyet az amerikai álláspont felhasználhatott, ha „a hagyományos alkotmányos formák”, azaz gyakorlatilag bármilyen jogfelfogás keretei között akart maradni. A Blackstone nyilatkozatából következő sarkalatos kérdés az volt, hogy vajon a parlament autoritása kiterjed-e a gyarmatokra is. Mindez idáig a gyarmatok elismerték, hogy néhány esetben igen (például jogosult szabályozni a birodalom különböző részei közötti kereskedelmet), más esetekben azonban nem (nevezetesen nincs joga a gyarmatok belső ügyeibe való beavatkozásra és nem adóztathatja őket). Az angolok általában lekicsinyelték az amerikai követeléseket, és Blackstone lerombolta azok érvrendszerét. Ennek megfelelően az 1760-as évek végén és az 1770-es évek elején egyre növekvő számú amerikai tagadta a parlamentnek a gyarmatokra vonatkozó bármilyen hatalmát. Ezen álláspont talán legismertebb kifejeződése John Adams 1773-as nyilatkozatában jelent meg. Massachusetts királyhű kormányzója, Thomas Hutchinson, kijelentette, hogy szerinte „nem vonható határvonal a parlament legfelsőbb autoritása és a gyarmatok teljes függetlensége közé”. Adams válasza erre az volt, hogy ha ilyen határvonal nem megállapítható, akkor a gyarmatoknak függetleneknek kell lenniük, mert különben a parlament rabszolgáivá válnak.

A parlament autoritásának tagadása az adott pillanatban még nem járt drasztikus következményekkel: az amerikaiak lojálisnak vallották magukat a királyhoz, s többségükben mélyen élt is ezen lojalitás. Ez az angolok számára meglehetősen misztikusnak tűnt. Az anyagországban a kormányzatot ugyanis a „korona a parlament *kebelében*” kifejezéssel lehetett jellemezni, azaz a korona, a Lordok Háza és az Alsóház együtt funkcionáltak a király minisztereinek vezetése alatt. Más szavakkal, az amerikaiaknak azon elképzelése, hogy a három hagyományos ágazat külön áll, vagy külön kell állnia —, amely elképzelés a francia Montesquieu írásaiból, s a Montesquieu gondolkodását e kérdésben leginkább befolyásoló angol tory Bolingbroke vikomt műveiből eredt — ugyanannyira elavultnak számított Angliában, mint az, hogy a parlament autoritását korlátozza az alkotmány. Mindettől függetlenül, az amerikaiak az adott pillanatban arra az állápontra helyezkedtek, hogy az angol parlament és a gyarmati törvényhozások egyenrangúak és mindannyian hűséggel tartoznak a közös korona iránt.

Ezen álláspont logikus következményei nyilvánvalóak voltak. Ha a gyarmatosok jogi eszközöket keresnek arra, hogy tiltakozzanak a parlament azon alkotmányellenes törekvései ellen, amelyekkel számukra is törvényeket akar alkotni, a helyes eljárás a királyhoz, a koronához való fellebbezés a segítségért. Thomas Jefferson ezt az álláspontot dolgozta ki nagyhatású pamfletjében a Brit Amerika Jogainak Foglalatában (Summary View of the Rights of British America, 1774). Az első Kontinentális Kongresszus ezt a vonalat követte, amikor petícióban kérte a koronától a sérelmek orvoslását. A korona, természetesen nem volt hajlandó elfogadni az amerikai érvelést, sőt ebben a pillanatban III. György már útnak indította a királyi csapatokat, hogy nyomják el az amerikai ellenállást.

Ez volt az a pillanat, amikor a gyarmatosok áttértek a törvényeken kívüli érvelésre és a természetjog doktrínájához fordultak. A természetjog elméletét a legtöbb amerikai John Locke *Két értekezés a polgári kormányzatról* (*Two Treatises of Civil Government*) című munkájából ismerte meg, melynek fő feladata az volt, hogy igazolja II. Jakabnak az angliai Dicsőséges Fordulat általi 1688-as trónfosztását. A távoli múltban, Locke álláspontja szerint, az ember „természetes állapotban” volt, kormányzat

nélkül, és ezen állapotban rendelkezett az életre, szabadságra és tulajdonra Isten által adott jogokkal. Az emberek azonban bűnös teremtmények, néhányan megsértették mások jogait, és senki sem lehetett már biztonságban. Kölcsönös védelmükre az emberek összeálltak és kormányzatokat hoztak létre, amelynek kizárólagos feladata az volt, hogy biztosítsa az egyéneknek természeti jogaik élvezetét. Amíg a kormányzat egyetértésen alapul, és betölti funkcióját, addig legitim és engedelmeskedni kell neki. Abban a pillanatban, amikor nem így viselkedik, megszűnik legitimitása és megszűnik a vele szembeni engedelmességi követelmény is. Akik ezen kormányzat alatt élnek, eltörölhetik azt, sőt el kell törölniük, és meg kell kísérelniük egy olyan új kormányzat létesítését, amely valószínűleg be fogja tölteni a fent megfogalmazott feladatot.

Mikor a természetjogi elmélet széles körben elfogadottá vált – és ez igen gyorsan megtörtént Thomas Paine *Józan ész* (Common Sense) című meggyőző népszerűsítő röpiratának publikálása után – az amerikai brit hatalom napjai megszámláltattak. Hat hónappal később megszületett az Egyesült Államok. A Függetlenségi Nyilatkozat érvei, sőt néha nyelvezete is megegyezett John Locke Második értekezésének érvrendszerével és nyelvezetével.

Az első írott alkotmányok

Az amerikaiak egy alapvető leckét megtanultak 1760 és 1776 közötti tapasztalataikból. Szabadságaik biztosítására nem elég, ha egy íratlan alkotmányban bíznak. Az alapvető jogra, vagy a „felsőbb jogra” csak akkor lehet építeni, ha az le van írva, hogy mindenki láthassa. Az írott alkotmányok megfogalmazásának feladata azonban sokkal nehezebbnek bizonyult, mint amilyennek a legtöbb amerikai azt elképzelte. Ráadásul a nehézségek három igen lényeges vonatkozásban magához a Függetlenségi Nyilatkozathoz kapcsolódtak.

Az első nehézség abból következett, hogy egy nemzetet kellett alapítani a természetjog alapján. Ha a törvényes kormány eredetére és céljaira vonatkozó szerződéses elmélet igaz, akkor a polgári engedetlenség, sőt még lázadás is igazolható minden olyan esetben, ha egy törvény által érintett emberek megítélése szerint a kormányzat megsértette természeti jogait. Ez nem pusztán absztrakció: ezen tény veszedelmes gyakorlati akadályává vált annak, hogy stabil alkotmányos kormányzat jöhessen létre. Minden gyarmat/állam, a gyakorlatban rendszeresen megsértette néhány lakosának természetes jogait, s nem pusztán az egy kivételével mindegyikben szentesített emberi rabszolgaság által. A lelkiismereti szabadság például az egyik legnyilvánvalóbb természetes jog, és mégis a legtöbb gyarmat/állam jogi diszkriminációt alkalmazott a szakadár vallási csoportokkal szemben. A természetjogi doktrína elvei szerint jogos lett volna, ha e szakadárok nem engedelmeskednek a törvénynek, vagy fellázadnak a kormányzat ellen, ha ezt a törvényt nem változtatják meg. A valóságban is legalább három fegyveres felkelésre került sor az állami autoritás ellen az amerikai forradalmat követő első öt év folyamán. Ha minden panasszal rendelkező csoport lázadással reagált volna, elkerülhetetlen lett volna a káosz és anarchia, a visszatérés a természeti állapot veszélyeibe.

Jefferson, a Függetlenségi Nyilatkozat fogalmazása közben, szembeszállt a doktrína ilyen radikális értelmezésével, de ennek következtében a szilárd kormányzattal

szemben más gátakat emelt. Helytelen, írta, ha eltörlünk, megszüntetünk egy kormányzatot „csékély és átmeneti okokért”. A lázadás csak akkor igazolható, ha egy kormányzat tartósan, hosszú időn keresztül követ olyan politikát, amelyből nyilvánvalóan kiláglik, hogy az embereket abszolút zsarnokságnak akarja alávetni. A Nyilatkozat a gyakorlatban legnagyobb részében a III. György elleni vádak felsorakoztatását tartalmazza, ezzel akarván bizonyítani, hogy ő ilyen szándékkal rendelkezett. Más szavakkal, az amerikaiak megtanulhatták, éppen abból a dokumentumból, amely függetlenségüket nyilatkozta ki, hogy a végrehajtó hatalommal való visszaélés volt az oka annak, hogy elszakadtak az anyaországtól. Ezek után még hosszú ideig nem hisznek a végrehajtó hatalomnak; s ugyanakkor egy kormányzat, amely nem rendelkezik végrehajtó hatalommal, egyáltalán nem nevezhető kormányzatnak.

A Nyilatkozat harmadik hozzájárulása a problémához valamivel bonyolultabb. A függetlenség tizenhárom elkülönült politikai társadalom közös akciója volt, s így ennek következtében magában hordozott egyfajta kétértelműséget. Nyitva hagyta ugyanis a kérdést, hogy a szakítás következményeként egy vagy tizenhárom ország jött-e létre. A Kontinentális Kongresszus az „Egyesült Gyarmatok”-ra, majd az „Egyesült Államok”-ra utalt, de ez sem oldja meg a problémát, hiszen a használt szavak maguk is tartalmilag ellentmondóak egymásnak. Ha a gyarmatok/államok „egyesült”-ek, akkor egy egységet alkotnak; ha viszont egy egységet alkotnak, nincs értelme többszámban utalni rájuk. Maga a nyilatkozat úgy kezdődik, hogy az amerikaiakra, mint „egy nép”-re utal, de azután lassan átcsúszik a többszám használatára. Az Egyesült Államokra következetesen, mint „azok”-ra, és nem, mint „arra” utal, s a „vannak” és nem a „van” igei alakot alkalmazza: a Nyilatkozat záró szakasza is ezt bizonyítja, ahol kimondatik, hogy „ezek az egyesült gyarmatok jogszerűen Szabad és Független Államok lettek...”

A Nyilatkozat ezen vonásai által létrehozott problémák – a természetjogi elmélet magába foglalása, a végrehajtó hatalom diszcreditálása, és a többes-nemzet választása az egységes nemzet helyett – a kezdetektől fogva akadályozta egy hatékony alkotmányos kormányzat létrehozását. Az első országos alkotmány a Konfederációs Cikkelyek (*Articles of Confederation*), amelyet 1777-ben fogalmaztak és amelyet a tagállamok 1781-ben fogadtak el, tulajdonképpen egy „barátságra épülő ligát” hozott létre egy többoldalú szerződés által: benne minden állam kimondottan megtartotta „szuverenitását, szabadságát és függetlenségét”. A Cikkelyek nem egy végrehajtó ágazat létrejöttéről, hanem egy egykamarás Kongresszus megalakításáról gondoskodtak, amelyben minden állam egy szavazattal rendelkezett. A Kongresszus foglalkozott a háborús hadviselés kérdéseivel, a külkapcsolatokkal, de semmiféle hatalommal nem rendelkezett, hogy az egyénekre kötelező törvényeket hozzon. (Ebből következően a Konfederációnak nem volt rendes polgári bírósága.) Az egyes államok kizárólagos joggal rendelkeztek az adókvetésre vonatkozóan. Jövedelmét tekintve, a Kongresszus az egyes államokra lebontott rekvizícióktól függött, ahol a kvótákat a földek értéke alapján állapították meg. A Cikkelyek módosításához meg kellett szerezni mind a tizenhárom állam törvényhozásának jóváhagyását.

Mivel az egyes államok megtartották a szuverenitásukat – melyet, mint a legfelső törvényhozó hatalmat definiáltak – az állami alkotmányok és nem a Konfederációs Cikkelyek határozták meg azt a kormányzati formát, amelyben az amerikaiak éltek.

Az a két állam, amely testületi kiváltságlevéllel (corporate charter) rendelkezett: Connecticut és Rhode Island, úgy határoztak, hogy a függetlenség után is ennek keretei között működnek.² A fennmaradó tizenegy állam írott alkotmányt fogadott el a forradalmi időszak folyamán.

Formájukban ezek a korai állami alkotmányok „republikánusok” voltak – amely kifejezés általánosan elterjedt, bár elég nagy zavar uralkodott értelmét, tartalmát illetően. Néhányan úgy vélték, hogy ez bármely olyan kormányzatot jelöl, amelyben nincs örökletes monarchia és arisztokrácia. Mások úgy vélték, hogy a kifejezés olyan kormányzatra vonatkozik, amelyben a hatalom alapvető forrása „a nép”. A republikánizmusnak való elkötelezettség legtisztább megjelenési formája az állami alkotmányokban a végrehajtó ágazat elerőtlenítése volt. A legtöbb kormányzót csak egyetlen évre választották, többségüket maga a törvényhozás választotta, s nagy részüknek csak formális és reprezentatív funkciója volt. Két állam volt, amely felruházta kormányzóját egy kis hatalommal. New Yorkban a kormányzónak hároméves időszaka volt, törvényhozási vétóval és bizonyos tisztviselők kinevezési jogával rendelkezett. Hatalmát azonban nem gyakorolhatta egy akadékoskodó tanács jóváhagyása nélkül. Massachusetts kormányzóját egy évre választották, de vétójoga volt (amit a törvényhozás mindkét háza kétharmados többséggel semlegesíthetett) és bizonyos kinevezési hatásköre. A másik szélsőséget Pennsylvania alkotta, amelynek nem volt kormányzója, hanem egy tizenhárom fős végrehajtó tanáccsal rendelkezett, s ez is alá volt rendelve a törvényhozásnak.

Az új alkotmányok, nagy részükben, gyakorlatilag minden hatalmat a törvényhozások alsóházának biztosítottak. Georgiának és Pennsylvániának egyáltalán nem is volt felsőháza. Az összes többi államban kétkamarás törvényhozást találunk, de csak New Yorkban és Marylandben tért el lényegesen a felsőház megalkotása az alsóházétól, és csak ezen államokban rendelkezett olyan önálló hatalommal, amely lehetővé tette, hogy ellenőrizze az alsóház határozatait. E két államban a szenátorokat hosszú időre választották, és csak igen nagy tulajdonnal rendelkezők lehettek szenátorok. A többi államban a felsőház vagy függött, vagy alá is rendelődték az alsóháznak.

Ha a politikaelmélet terminusaiban fogalmazunk, ezek az új alkotmányok messze túlmentek az egyszerű republikánizmuson, és radikális képviselői demokráciákat hoztak létre. Ez azt jelentette, hogy alapvetően elvetették az úgynevezett „vegyes kormányzat” elvét, amely pedig az elméleti alapot nyújtotta mind az angol, mind a gyarmatok rendszere számára. Az új alkotmányok a monarchikus és arisztokratikus vonásokat csak formálisan őrizték meg, ha egyáltalán megőrizték, és a lényegi hatalmat a törvényhozás közvetlenül választott házába, a kormányzat demokratikus ágazatába helyezték. Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy a választásra jogosultak köre korlátozott volt: a nők, a gyerekek és a rabszolgák, akik a lakosságnak körülbelül negyötödét alkották, nem szólhattak bele a politikai folyamatokba, és még a szabad férfi felnőtt lakosság egyötödének sem volt választójoga, mivel alatta maradt a tulajdoni minimumnak. Két további vonás is korlátozta a törvényhozásokat abban, hogy valóban „a nép” akaratát fejezhessék ki. Ezek egyike az volt, hogy a tisztségviselőknek még a választókénál is magasabb jövedelemmel, nagyobb vagyonnal kellett rendelkezniük, s ebből következően a felnőtt szabad férfi lakosságnak csak kétötöde volt választható a törvényhozások alsóházába. A másik akadály az volt, hogy a képviselőket nem a lakosság nagy-

sága, hanem a hely határozta meg és ebből következően nem volt azonos a különböző helyeken szavazó személyek voksának súlya. Általában a nagyobb városok, népesebb községek lakosságszámukhoz képest alulreprezentáltak, a határvidékek pedig New Englandban felülreprezentáltak és Délen alulreprezentáltak voltak. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a törvényhozó gyűlések alsóházi történelmi és földrajzi értelemben képviselték a népet, ami nem szükségszerűen esett egybe a statisztikai reprezentációval. Mindezen korlátok ellenére, az új állami alkotmányok a kormányzásban való részvételre a nép számára sokkal nagyobb lehetőséget nyújtottak, mint amilyent az adott időpontban a föld bármely más pontján találunk.

Bár a politikai elmélet terminusaiban radikálisak voltak, az alkotmányok praktikus konzervatív célok elérésére terveztettek – arra, hogy megőrizték azt a hatalmi struktúrát, amely a királyi és tulajdonosi hivatalnokok és a loyalisták elkergetése után jött létre. Többé-kevésbé véletlen, hogy New Yorkban és Pennsylvániában 1776 után új csoportok kerülhettek a hatalomba, a többi helyen azonban az alkotmányok a hatalmi túlsúlyt a felső és a középosztálybeliek számára biztosították.

Az alkotmányokkal kapcsolatosan még egy aspektus van, amely méltó a figyelmünkre. Eleinte egyáltalán nem volt nyilvánvaló, hogy kinek van törvényes joga arra, ha egyáltalán akad ilyen, hogy milyen legyen az alaptörvény. Az 1776-ban létrejött nyolc alkotmány közül hatot az adott törvényes kereteken kívüli törvényhozó testületek fogalmaztak meg, s egyszerűen kinyilatkoztatták, hogy ezen alkotmányok ezentúl érvényben vannak. Az ugyanezen évben elkészült fennmaradó két alkotmányt direkt erre a célra megválasztott testületek fogalmazták meg, de ezeket sem terjesztették elő sehol sem ratifikálásra. Az alkotmányoknak törvényhozási rendeletek általi proklamálása aligha nevezhető megfelelő eljárásnak, mivel amit az egyik törvényhozó testület törvényerőre emel, azt egy másik hatályon kívül helyezheti. Ezen probléma megoldására a korai alkotmányok létrehozói közül egyesek olyan elvek listáját mellékeltek, amelyekről kijelentették, hogy ezeket egyetlen kormányzat sem sértheti meg jogszerű keretek között. Az első ilyen dokumentum a Virginiai Jogok Nyilatkozata (Virginia Bill of Rights) volt, amelyet George Mason írt és 1776 júniusában preambulumként alkalmazták a virginiai alkotmányhoz. Több állam követte Virginia példáját, egyesek finomították és kiegészítették a jogok listáját is. Ez azonban nem oldotta meg a problémát, mivel egyetlen egy alkotmány sem tette jogilag kötelezővé a kormányzat számára ezen jogok betartását, és a valóságban az állami törvényhozások gyakran meg is sértették őket.

1780-ig nem is dolgoztak ki valóban megfelelő megoldást. Ebben az évben a Massachusetts-i alkotmány volt az első olyan dokumentum, amelyet egy pusztán erre a célra választott testület fogalmazott meg, s utána ratifikálták a városok, akiket a helyiek az autoritás végső forrásának tekintettek. Ez az eljárás alaptörvényé tette az alkotmányt, amely felette áll azon törvényhozásnak, amely létrehozta azt, s ebből következően nem vethető alá törvényhozási változtatásoknak. Jellemző az is, hogy a Massachusetts-i alkotmány keretei között történt meg először, hogy egy bíró a fent említett jogok listájáról kijelentette, hogy ezeknek törvényereje van. Ez a *Quock Walker versus Nathaniel Jennison* ügyben történt 1783-ban, mikor a bíró arra hivatkozva, hogy a jogok nyilatkozata (bill of rights) szerint minden embert egyenlőnek teremtett

Isten és ebből következően a rabszolgaság alkotmányellenes. A Massachusetts-i eljárást különböző változtatásokkal követték a későbbi állami alkotmányok megalkotásánál.

A korai alkotmányok hiányosságai

Ezek a korai alkotmányos rendelkezések nem tudtak megfelelni hirdetett célkitűzéseiknek. Az Egyesült Államok függetlenségét inkább a Konfederációs Kongresszus erőfeszítései ellenére, mint azok következtében nyerte el. 1783 után, mikor a britek a párizsi szerződésben elismerték az amerikai függetlenségét, a Kongresszus még hatástanalánabbá vált. Sokan voltak olyanok, akiket az állami törvényhozás megválasztott a Kongresszusban való képviselőre, úgy vélték, hogy a jelenlét nem éri meg a fáradságot, s ennek következtében több, mint fele idejében a Kongresszus nem rendelkezett a határozatképességhez szükséges létszámmal sem, s ennek következtében semmit sem intézhetett. Az általa Európába küldött megbízottak rátermett emberek voltak, ennek ellenére nem sokat végeztek, mivel az európai diplomaták sohasem lehettek biztosak abban, hogy kivel vagy mivel tárgyalnak. Az Egyesült Államok külföldi hitelezői – Franciaország kormánya és hollandiai magánbankárok, akik a függetlenség ügyének támogatására pénzt kölcsönöztek – nem számíthattak arra, hogy pénzüket egy olyan Kongresszus fogja visszafizetni, amelynek nincs saját jövedelme az egyes államok önkéntes hozzájárulásaitól eltekintve, amely utóbbi is csak vékonyan csörgedezett.

Nemzetközi problémák keletkeztek egy sor forrásból, és a Kongresszusnak nem volt semmi hatalma az ezekkel való foglalkozásra. Észak-Afrika berber tengerpartján kalózkodó fosztogatták az amerikai szállítmányokat. Spanyolország, amelynek amerikai birodalma magába foglalta Floridát és a Mississippi folyótól nyugatra eső területeket, egyfolytában zaklatta a határvidék lakóit, lezárva a folyót a hajózás elől, és ellenük uszítva az indiánokat. Északnyugaton a britek megtartottak egy sor katonai őrállomást amerikai földön, megsértve ezzel a békeszerződést. Angliában ezzel egyidőben olyan korlátozásokat vezettek be, amelyek akadályozták az amerikai kereskedelmet. Összefoglalva, az Egyesült Államokat ellenséges újoncként fogadták a nemzetek családjában, s ez semmiféle kormányzati eszközzel nem rendelkezett, hogy ezen változtathasson.

Időről időre a Kongresszus csalódott tagjai sürgették a Cikkelyeknek olyan módosítását, amely az ügyek intézésére alkalmasabbá tette volna őket; de érdektelenség, a központi hatalomtól való félelem és az egyes államok speciális érdekeinek figyelembevétele kombinációjaként az ilyen javaslatok általában vereséget szenvedtek. Három kiegészítést fogadott el a Kongresszus és továbbított az államokhoz ratifikálásra. Ezek egyike, amely a Kongresszusnak korlátozott hatalmat adott volna a nemzetközi kereskedelem tizenöt éven keresztül szabályozására, langyos fogadtatásban részesült, és csak néhány állam hagyta jóvá. Két további, amelyek célja az volt, hogy a Kongresszusnak önálló jövedelmet biztosítson, közelebb került az elfogadáshoz. Egy módosítás, amely 1781-ben született meg, felhatalmazta volna a Kongresszust importvámok szedésére. Ezt Rhode Island kivételével gyorsan ratifikálta valamennyi állam. Miután Rhode Island visszautasította az elfogadást, Virginia is visszavonta a ratifikációt, és az ügy ennyiben is maradt. 1783-ban a Kongresszus egy, a központi bevételekkel foglalkozó módosítással kísérletezett, amely négy éven keresztül függőben maradt. Ennek sorsától függött a konfederáció sorsa.

Időközben a Kongresszus megtett mindent, amit csak tudott – és figyelembe véve, hogy sem hatalma, sem pénze nem volt, ez nem volt lényegtelen. Lefektette egy adminisztratív gépezet és egy diplomáciai testület alapjait, s mindkettő végsősoron hatékonynak bizonyult. Egy háromtagú kincstári igazgatóságot (Treasury Board) hozott létre, amely az államadósságot valamiféle rendre emlékeztető állapotba hozta, azáltal, hogy csoportosította az olyan állampolgárok tízezernyi követelését, akik pénzt, árut vagy szolgáltatást biztosítottak a háború folytatásához. A legfontosabb az volt, hogy a Kongresszus vitathatatlan jogcímet szerzett az államoktól az Ohio folyótól északra eső földekre, felmérte a területet és egy kormányzati rendszert létesített ott. Ez utóbbi az ünnepelt Északnyugati Egyezményen (Northwest Ordinance) keresztül történt meg 1787-ben, s legfőbb jelentősége az volt (azon kívül, hogy megtiltotta a rabszolgaságot az adott területen), hogy a telepések számára a lakosság növekedésével párhuzamosan progresszíve növekvő mértékű önkormányzatot biztosított, s megígérte az államiságot is, arra az esetre, ha a lakosság száma eléri a hatvanezret.

Míg a Kongresszusnak nem volt elég hatalma, az államoknak túl sok is volt – és alaposan vissza is éltek ezzel. A háború idején a féktelen állami törvényhozások olyan emberek tömegeinek törvényes jogait nyomták el, akiket azzal gyanúsítottak, vagy vádoltak, hogy lojálisak Angliával szemben. A vagyontól és a polgári jogoktól való megfosztást bírói tárgyalás nélkül lehetővé tevő határozatokat bocsájtottak ki, emberek sokaságát vádolva, tárgyalás nélkül, hazaárulással, minden alap nélkül koboztak el vagyonokat. A törvénytelen kormányzás nem fejeződött be a béke beköszöntével. A törvényhozások magánszerződéseket borítottak fel, hitszegően viselkedtek az államadósságokkal kapcsolatban, nyíltan megsértették szerződéses kötelezettségeiket, csalárd állami pénzügyi rendszereket hoztak létre és megbélyegezték a bíróságokat, ha azok felléptek az egyéni jogok védelmében. Mindezek tetejében húszszor, sőt néha százszor akkora adókat szedtek be, mint a gyarmati időszakban. Egészében az amerikaiak élete, szabadsága és vagyona kevésbé volt biztonságban, mint korábban a királyi hatalom alatt. Thomas Jefferson félve attól, hogy a dolog ebbe az irányba fog fejlődni, ha a törvényhozásoknak ellenőrizhetetlen hatalmat biztosítanak, már korábban azzal fenyegetett, hogy „173 despota legalább annyira elnyomó, mint egy,” és hozzátette: „Nem egy választott, választásokra épülő despotizmus az a kormányzati forma, amelyért küzdöttünk.” Ekkor Samuel Adams védence, Elbridge Gerry nyersen így fogalmazott: „Mindazon baj, amivel szembenállunk, a túl sok demokráciából következik.”

Maguk az államok is, legalább néhány közülük, keresztülmentek bizonyos javulásra. New York és Pennsylvania kormányzata energikus, megfontoltan igazgatott és hatékony volt. Massachusetts, mint említettük, megszüntette a rabszolgaságot, három további állam tett olyan lépéseket, amelyek végül ugyancsak a rabszolgaság megszüntetéséhez vezettek; minden állam, legalábbis ideiglenesen, megtiltotta a rabszolga-kereskedelmet. Virginia és Maryland visszavonta azon törvényeit, amelyek a vallási intézmények támogatására szolgáló adófizetésről rendelkeztek, az utóbbi teljes politikai jogokat biztosított a katolikusoknak is. Több állam átalakította a földbirtokokra vonatkozó törvényeit, s így könnyebbé tette az egyszerű emberek számára is a birtokhoz jutást. North-Carolina és Georgia virágoztak, korrupst és majdnem komikusan alkalmatlan kormányzatuk ellenére. Tulajdonképpen New-England-et és South-Carolinát kivéve, prosperitás és gazdasági növekedés uralkodott az egész országban, bár 1786–87-ben volt egy rövid recessziós időszak is.

A Kongresszus és az állami kormányzatok minden hiányossága ellenére a dolgok még messze nem mentek annyira rosszul, hogy az elégedetlenségnek általános hullámát és egy alkotmányos változás vágyát váltsák ki. De egyes helyeken kellő elégedetlenség, más helyeken pedig elég viszály volt ahhoz, hogy néhány előrelátó vezető élhessen a lehetőséggel, mikor 1786–87 telén a körülmények láncolata olyan helyzetet hozott létre, hogy összehívják a nagy konvenciót, hogy átalakítsa a Konfederációs Cikkelyeket és „figyelembe vegye az Unió szükségleteit”.

A konvenció, a kongresszus összehívására indított mozgalom, tulajdonképpen hamarabb indult meg, mint hogy a helyzet erre megérett volna. 1786 elején Virginia törvényhozása azt az egyezményt tárgyalta, amelyet Marylanddal akartak kötni a Potomac folyón való hajózásról, mikor valaki felvetette, hogy hívjanak össze egy kereskedelmi konvenciót, amelyen Pennsylvania, Delaware, Maryland és Virginia küldöttei vennének részt. A javaslat azonban ebben az időben elterjedt elképzelés részét képezhette, hogy regionális konfederációval váltsák fel az országot, mivel a regionális konfederációk gondolatának volt néhány híve. James Madison, a buzgó nacionalista, azonnal egy országos kereskedelmi konvenció összehívásának javaslatával reagált. Madison előterjesztését elfogadták, és Virginia szétküldte a meghívásokat. Hét állam küldte el küldötteit a szeptemberben megtartott Annapolisi Konvencióra. A jelenlevő képviselők Madison, Alexander Hamilton és John Dickinson vezetésével elfogadták Hamilton határozati javaslatát, melyben kimondták, hogy feladatuk megoldása reménytelen, s egyben javasolták egy országos alkotmányozó konvenció összehívását.

Először általában figyelmen kívül hagyták ezt a javaslatot, de azután két drámai eseményre került sor. 1787 januárjában New York törvényhozása elvetette az 1783-as a Kongresszus jövedelmeire vonatkozó módosítást, amelyet a másik tizenkét állam már ratifikált; e pillanatban a Kongresszus minden tagja felismerte, hogy felhangzott a Konfederáció lélekharangja. Szinte ezzel egyidőben érkezett meg a Kongresszushoz a Shays-féle lázadás³ híre. Ez egy fegyveres felkelés volt Massachusetts kormányzata ellen. A valóságban ez a „lázaság” tiltakozás volt a túlzott adóztatás ellen, és könnyen elnyomták. A róla szóló beszámolók azonban széles körű, jól szervezett és erősen felfegyverzett kísérletként írták le, amely a nemzeti vagyont erőszakkal akarja újraosztani. Mindezekről megriadva, a Kongresszus azonnal megszavazta, hogy javasolja a küldöttek menesztését a tervezett konvencióra. Néhány állam már korábban egyetértett ezzel, a többiek – Rhode Island kivételével – most csatlakoztak a kezdeményezéshez.

A philadelphiai konvenció

Az Alkotmányozó Konvenció 1787. május 28-án ült össze Philadelphiában és szeptember 17-én fejezte be munkáját. Annak ellenére, hogy a Konvención a kongresszusi szabályoknak megfelelően minden állam egy szavazattal rendelkezett, az államok eltérő nagyságú delegációkat küldtek ide. New Hampshire-ből ketten, Pennsylvaniából nyolcan vettek részt a munkában. Összesen ötvenötven szerepeltek a tárgyalások különböző szakaszaiban, végül harminckilencen írták alá az elkészített dokumentumot. A küldöttek tehetséges, praktikus dolgokhoz értő emberek voltak, akik egyesítették a jogi, kereskedelmi, mezőgazdasági és háborús tapasztalatokat, és meglepően kiterjedt

ismereteik voltak a történelem és a politikai elmélet területéről. A küldöttek közül csak kevesen voltak közepes tehetségűek, legtöbbjük különlegesen rátermett volt, s élükön körülbelül egy tucatnyi valóban csodálatra méltó férfiú állt. Egészében véve, ez volt a legragyogóbb államférfiúi gyülekezet, amely valaha is összejött Amerikában, s talán az egész világon.

A Konvenció munkája négy nagy fázisban zajlott. Az elsőben, amely pont két hónapig tartott, a küldöttek megegyeztek abban, hogy egy egészen új alkotmányt javasolnak, s nem pusztán módosításokat a Cikkelyekhez. Elvetve a vita alapjául a New Jersey-i William Paterson által javasoltakat, s elfogadva Edmund Randolph virginiai kormányzó által előterjesztett vitalapot, érveltek, tárgyaltak, egyezkedtek és kompromisszumokat kötöttek, míg általános egyetértésre jutottak a javasolt új kormányzat körvonalait illetően. Július 26-án egy tíznapos szünetet tartottak, és határozataikat egy, a részleteket kidolgozó öttagú albizottság elé utalták. A munka második fázisában ez a testület elkészítette az alkotmány első fogalmazványát. A harmadik fázis folyamán, augusztus 6. és szeptember 10. között öltött testet az alkotmány addigi váza: elhatározták, hogy mely kormányzatok, mely ágazatai milyen hatalommal rendelkezhetnek, és milyen hatalmat kell megtagadni tőlük. A végső fázisban egy öttagú szövegező bizottság dolgozott: ez öntötte végső formába a szöveget.

A végül elfogadott dokumentum alkotmány volt két értelemben is. Először fizikai értelemben: meghatározta, hogy miként kell megalkotni Amerikában a kormányzatot, melyek legyenek ennek részei, ezek miként funkcionáljanak, és hogyan viszonyuljanak a többi kormányzati ághoz. Ebben az értelemben a fogalmat úgy használjuk, mint amikor egy személyre azt mondjuk, hogy „erős alkotású”, vagy „gyenge alkotású”. Másodsor jogi értelemben is alkotmányról volt szó, az Alkotmány törvény, de egy egészen különleges törvény. Blackstone a törvényt úgy határozta meg, mint „a polgári igazgatás azon rendjét, amit az állam legfelsőbb hatalma ír elő, s amely elrendel mindent, ami jó és megtilt mindent, ami rossz.” Az Alkotmány megfelel a törvény ezen definíciójának azzal a specialitással, hogy parancsai és tiltásai nem a magánszemélyekre, nem az állampolgárookra, nem a népre, hanem a kormányzatra vonatkoznak. Más szavakkal olyan törvényről van szó, amely a kormányzatot kormányozza. Mivel mindezek a fogalmak igen lényegesek az amerikai kormányzati rendszerben, röviden elemezni fogjuk, hogy az Alkotmányozó Konvenció miként döntött róluk, s miért így döntött róluk.

Ami a fizikai értelemben vett Alkotmányt illeti, a dokumentum kormányzatot hoz létre, amelynek három ágazata van: a törvényhozó (I. cikkely), a végrehajtó (II. cikkely) és a bírói (III. cikkely). Igen nehéz volt a döntés a törvényhozó ágazat felépítéséről: a küldöttek majdnem egyenlően oszlottak meg azok között, akik az egy állam = egy szavazat elv fenntartását kívánták, és azok között, akik a képviseletet a lakosság arányában akarták. Az ellentétek kompromisszummal zárultak. A Kongresszusnak nem egy, hanem két háza lett. A Szenátus, amelyben az államok megtartották az egyenlő szavazatot (mindegyik kettővel rendelkezett), és a Képviselőház, amelyben a helyek elosztása az államok között a lakosságszámra épült, amelyet a tízévenként megtartott népszámlálások határoznak meg. A szenátorokat az államok törvényhozása választja hatéves időtartamra, cserélődésük lépcsőzetesen történik, egyharmaduknak lejár a megbízatása minden két évben. A képviselőket kétéves időtartamra választási körzetekben

választják a szavazásra jogosultak. (Hogy ki rendelkezik szavazati joggal, azt az államok határozzák meg: egyetlen egy feltételt kötöttek ki: a választójog alapjának azonosnak kell lennie a Kongresszus Képviselőházára és az állami törvényhozások alsóházaira vonatkozóan.) Egy törvény elfogadásához mindkét házban többséget kell szerezni, de mivel a két ház különböző választókat képviselt, különböző jogokkal ruházták fel őket. A Szenátus, mint a még mindig részben szuverén államok képviselője, részt kapott a végrehajtó hatalomból: az elnök általi kinevezésekhez szükség volt a szenátus megerősítésére és a nemzetközi szerződésekhez a Szenátus kétharmados többsége szükséges volt. A Képviselőház, mint a nép képviselője, nem szólhatott bele a végrehajtó hatalom ügyeibe, de egyedül ez vethetett ki adókat.

A végrehajtó ágazat létrehozása a Konvención még a törvényhozóinál is nagyobb nézeteltéréseket váltott ki. A végrehajtó hatalomtól való általános félelem gyorsan és mélyen gyökeret eresztett, s bár a Konvención legtöbb résztvevője tisztában volt ennek szükségességével, többségük bizonytalanul gondolkodott róla. Ha nem lett volna George Washington, akiben mindenki bízott, és akiről mindenki tudta, hogy ő lesz a végrehajtó hatalom első feje, valószínűleg az elnöki hivatalt nem hozták volna létre. Még magával Washingtonnal is – aki a Konvención az elnöki tisztet betöltötte – eléggé bonyolult maradt a probléma. Benjamin Franklin és néhány társa több személyből álló végrehajtó hatalmat javasolt, úgy vélték, a legbiztosabb egy háromtagú testület lenne. A küldöttek többsége egyszemélyes végrehajtó hatalmat akart, de nem volt tiszta képe arról, hogy miként lehet egy ilyet megválasztani. Nagyon kényelmes lett volna, ha a Kongresszus választja az elnököt, de ez a megoldás függővé tette volna a végrehajtó hatalmat a törvényhozótól. Elméletileg kívánatosnak tűnt a népszavazással való választás, de a kommunikáció olyan lassú és akadozó volt, hogy ez gyakorlatilag kivihetetlennek tűnt. Végül eljutottak a nehézkes elektori testületi rendszerhez. Minden államban a szavazók, vagy a törvényhozások (a két variáció között a helyi törvényhozásnak kell döntenie)⁴ annyi elektort választanak, amennyi azonos az illető államnak a szenátusi és képviselőházi képviselőivel. (Ez a vonás az államoknak, mint államoknak nagyobb beleszólást biztosított az elnökválasztásba, mint a választóknak, mint népek; ugyanakkor a kisebb lakosságú államok lakosságszámukhoz képest aránytalanul nagy beleszólással rendelkeztek.) Az elektorok saját államukban összegyűlnek, és két jelöltre szavaznak, akik közül az egyiknek egy másik állam lakosának kell lennie. Bárki kapja a legtöbb szavazatot országos összesítésben, ha az elektorok többsége őt támogatja, ő lesz az elnök, és a második legtöbb szavazatot kapott személy az alelnök.⁵ Ha nem alakul ki többség, akkor a Képviselőház választja meg az elnököt. Eldöntetlen eredmény esetén a Szenátusra száll az alelnökválasztás joga.

Annak ellenére, hogy ennyire részletekbe menően kidolgozták a biztosítékokat arra, hogy csak a legmegfelelőbb ember kerülhessen az elnöki székbe, a Konvención vonatkozott az elnöknek tételesen felsorolt hatalmat biztosítani. Az történt, hogy egy sor hagyományosan a végrehajtó ágazathoz tartozó hatalom – a hadüzenet joga, a külföldi kormányokkal való tárgyalás joga – vagy a Kongresszusnál maradt, vagy megosztott a Kongresszus és az elnök között. Ugyanakkor szemben a Kongresszus jogainak óvatos felsorolásával, az elnöki hivatal hatalmát a Konvención csak általánosságban határozta meg, s az első főnökre bízta az adott keretek kitöltését. A képviselők más területeken is óvatosan jártak el. Az elektori szavazatok elosztásával az elnököt részben az államok,

részben a nép képviselőjévé tették; vétőjogot adtak neki a törvényhozással szemben, de biztosították, hogy a Kongresszus megsemmisíthesse ezen vétőt, mindkét házában elért kétharmados többséggel. Biztosították ugyanakkor az elnök elmozdíthatóságát is, ha a Képviselőház vád alá helyezi és a Szenátus elítéli, mert „árulást, vagy más nagyobb bűnököt” követett el.

Nem okozott kisebb problémát a bírói ágazat felépítésének és autoritásának kidolgozása sem. Abban mindenki egyetértett, hogy szükség van egy bírósági rendszerre, de egy sor félelem és ellenérzés kapcsolódott azon elképzelésekhez, amelyek ennek létrehozására és hatáskörére vonatkoztak. Végül a Konvenció másra hárította a felelősséget. Létrehozott egy Legfelső Bíróságot, de ennek formájáról és az alsóbb fokú bíróságokról (bele értve az állami bíróságokat is) átengedte a döntést a Kongresszusnak. A Legfelső Bíróságnak néhány specifikus esetre vonatkozóan adtak kiinduló hatáskört, annak eldöntését, hogy lesz-e és milyen feljebbviteli hatásköre, a Kongresszusra bízta. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy gyakorlati okokból a bírósági rendszer létrehozását, megalkotását a Konvenció átengedte a Kongresszusnak.

Ami pedig az Alkotmányt, mint jogszabályt illeti, ennek legnyilvánvalóbb jellegzetessége a VI. cikkelyben megfogalmazott legfelsőbb-jog klauzula: „Ezen alkotmány s azon törvények, melyeket az Egyesült Államok ennek alapján önmaguk számára hozni fognak, úgyszintén az Egyesült Államok által kötött és ezután kötendő szerződések lesznek az ország legfőbb törvényei; minden állam bírái köteleztetnek ezeket tiszteletben tartani, nem tekintve arra, ha az egyes államok alkotmánya s törvényei ezekkel netalán ellenkezésbe jőnek.” Egy sor speciális parancsot és tiltást is tartalmaz a dokumentum, amelyek közül a legfontosabban az I. cikkely 8., 9. és 10. szakasza. A nyolcadik szakasz felsorolja a Kongresszus jogait, a 9.-ben megtalálhatjuk, hogy mit nem tehet a Kongresszus, végül a 10. szakaszban mindazt összefoglalták, amit az állami kormányzatok nem tehetnek. A IV. cikkely bizonyos szabályokat sorakoztat fel az államok egymásközi, valamint az egyes államok és a nemzeti kormányzat közti kapcsolatra vonatkozóan. Ugyanitt fogalmazódik meg az az Egyesült Államokkal szembeni követelmény, hogy biztosítani kell minden állam számára a „köztársasági kormányformát”.

Végül az Alkotmány, a ratifikációs folyamat eljárásán keresztül megválaszolja az amerikai hatalom végső forrására vonatkozó kérdést, azaz azt, hogy Blackstone kifejezésével éljünk, hogy mi az a „legfelsőbb hatalom”, amely jogot ad a kormányzáshoz. Ez a forrás, ez a hatalom a népben gyökeredzik, de nem a népben, mint egészben, hanem inkább, mint több állam népében. 1787-ben a nép ily megosztásban létezett részben azon plurális viszonyok következtében, amelyekben a függetlenséget kikiáltották, részben azért, mert különálló állami alkotmányokat alkotva, vagy elfogadva korábbi kötöttségekkel rendelkezett. Lehetőség volt egy erősebben lokális, vagy egy erősebben általános kormányzat létrehozására is, de csak azzal a feltétellel, ha egyetértének azon hatalom újraelosztásában, amit az egyedi állami kormányzatoknak biztosítottak már előzőleg. Mindez az állami alkotmányok alapvető változtatását követelte volna meg, s ezt csak minden egyes állam népe végezhetette el külön-külön.

Mindezek következtében – s mivel nyilvánvaló volt, hogy a ratifikációt megkönnyíti – az Alkotmányozó Konvenció meghatározta az alkalmazandó eljárás módját. Teljesen figyelmen kívül hagyták a cikkelyek módosításának szabályait, amelyek mind a tizenhárom törvényhozás egyetértését követelték meg. Ehelyett az Alkotmányt

megküldték a Kongresszushoz, hogy az juttassa el az államok törvényhozásához, amelyeknek speciális, közvetlen szavazással választott konvenciók elé kellett terjeszteniük a dokumentumot „jóváhagyásra és ratifikálásra”. Ha kilenc állam konvenciója ratifikál, az Alkotmány kötelezővé válik az adott kilenc állam számára, s megkezdhetik a kormányzat kiépítését. Az, hogy további államok csatlakozzanak-e az átalakított, új-konstituált unióhoz, az egyedül tőlük függ.

Az alkotmány politikai filozófiája

Az Alkotmányt tulajdonképpen gyorsan elfogadták. Három állam konvenciója még 1787 vége előtt ratifikálta, két további 1788 januárjában, s mire New Hampshire júniusban megszavazta az elfogadást, megvolt a szükséges kilenc állam. Virginia és New York a következő hónapban ratifikáltak. Ezzel nem akarjuk azt mondani, hogy nem volt ellenállás. Pennsylvania csak bizonyos federalista trükkök után ratifikált (federalistáknak hívták magukat, tulajdonképpen félrevezető módon, az alkotmány hívei); a Massachusetts-i, New Hampshire-i, New York-i és Virginia-i küldöttek többsége valószínűleg ellene volt a ratifikációnak konvenciójuk kezdetén; North-Carolina visszautasította a ratifikációt 1788-ban és nem is változtatott álláspontján 1789 novemberéig; Rhode Island 1790 májusáig tartott ki. Mindezek ellenére a federalisták meglehetősen gyors győzelmet arattak.

Ezen időszakban az Alkotmányt mélyrehatóan elemezték, vitatták és magyarázták újságcikkekben, pamfletekben és a ratifikáló konvenciókon. Az Alkotmány legismertebb védőirata azon nyolcvanöt esszéből álló sorozat volt, amelyet „Publius” néven írtak alá, s amelyet összefoglaló néven *A federalista* (The Federalist) néven ismerünk, s amelyet Hamilton, Madison és John Jay írtak. Ezekből a különböző elemzésekből, magából az Alkotmányból és az adott időszakra vonatkozó történelmi ismereteinkből egy valóban tiszta képet lehet nyerni arról a politikai és jogi filozófiáról, amelyre Amerika alaptörvénye épült.

A rendszer szelleme részben azon probléma megoldásából következik, amelyet az Angliával való szakítás okozott. Az angol kormánynak Bolingbroke–Montesquieu-féle ismertetése, amelyet a legtöbb amerikai, ha tévesen is, de elfogadott, azt mondta, hogy a kormányzatot korlátozza a hatalom megosztásának elve, mivel a kormányzat minden ágazata lehetőségekkel rendelkezik arra, hogy megakadályozza, vagy legalábbis késleltesse a másik akcióját. Ezen elvnek elméletileg értelme volt az angol rendszerben, mivel minden ágazat olyan embereket képviselt, akinek öröklött státusza volt – királyokat, lordokat és közembereket. Az Egyesült Államokban azonban nem létezett öröklött státusz, kivéve a rabszolgákét, s ezért a model nem volt megfelelő. Mindezek ellenére gyakorlatilag minden amerikai egyetértett abban a hiedelemben, hogy a hatalmi ágak megosztása nélküli kormányzat elkerülhetetlenül a zsarnoksághoz vezet, még akkor is, ha a tisztségviselőket a nép választja.

Az Alkotmány megoldása két új, az amerikaiak által kidolgozott elvnek az elfogadásából állt: azaz a federalizmusból és a vegyes rendszerből, amelyben a kormányzati ágak különállóak, de funkcióikban átfedik egymást. Az első elvnek megfelelően a

hatalom megosztott volt egy függőleges tengely mentén az országos, az állami és a helyi kormányzatokban. Ráadásul, hogy a többségi hatalom lehetséges zsarnoksága ellen védelmet nyújtson az Alkotmány, a népet két módon is elválasztotta a kormányzattól. A tisztviselők egy részét közvetlenül, más részét közvetetten választották: a Képviselőház tagjait a szavazók közvetlenül a választókerzetekben, a szenátorokat olyan törvényhozások, amelyeket a szavazók közvetlenül választottak. Az elnököt elektórok választották, akiket viszont az állami törvényhozások által megfelelőnek tartott módon jelöltek ki. A bírákat az elnök nevezte ki a szenátus jóváhagyásával. Ugyanakkor időkorlátok is voltak: a Képviselőház tagjai két évig, a Szenátus tagjai hat évig, a bírák életük végéig, vagy amíg viselkedésük kifogás alá nem esett, szolgáltak. Mindezen eszközök segítségével, bár a hatalom a néptől származott, elérték, hogy nem nyílt lehetőség arra, hogy a nép, vagy annak bármely csoportja akaratát közvetlenül és azonnal kifejezhesse.

A rendszer szellemének egy másik aspektusa abból a tényből származott, hogy a hatalom megosztása és meghatározása a vízszintes tengely mentén nem volt mereven fixálva és nem volt precíz. A végrehajtó és törvényhozó ágazatok, bár elkülönültek, lehetőséggel rendelkeztek egymás működésének akadályozására, s ez igaz volt a kormányzat különböző szintjeire is. Egy sor hatalmat bizonytalanul határoztak meg, a bírósági struktúrát csak körvonalazták, s a Kongresszusra bízták, hogy változtassa azt meg, s még az állami bíróságokat is foglalja bele a rendszerbe. Ez a tény – mármint az, hogy a hatalmat nem pontosan definiálták és megváltoztatható volt ugyanolyan jellegű politikai harcok következményeként, mint amilyen magának az Alkotmánynak is életet adott – a rendszert életképesse tette. Képes volt arra, hogy háborúkat és forradalmakat, a legmélyebb gazdasági, társadalmi és technológiai változásokat átéljen, arra, hogy több, mint húsz alkalommal kiegyéssék, a mindezek ellenére megtartsa eredeti lényegét.

(Fordította: Szabó Dániel)

Jegyzetek

1. Charles Townshend angol pénzügyminiszterről, a törvényjavaslat betervezőjéről kapta elnevezését. Ezt az adót *behozatali* vámként vetették ki, mivel a Bélyegtörvény (ami *belső* adó volt) csődöt mondott.
2. Connecticut és Rhode Island chartája volt a legliberálisabb, amely gyakorlatilag önkormányzatot biztosított a két gyarmatnak. Ez tette lehetővé, hogy – a királyi hatalomra vonatkozó részek elhagyásával – alkotmányos életüket a 17. században elnyert királyi adománylevél keretei között folytassák.
3. Daniel Shays, a függetlenségi háború veteránja volt a felkelők vezetője.
4. Az Alkotmánynak ezt a rendelkezését a 17. Alkotmánymódosítás 1913-ban megváltoztatta. Azóta a szenátorokat az egyes államok népe *közvetlen* szavazással választja.
5. Az Alkotmánynak ezt a rendelkezését az 1800. évi „döntetlen” elektori eredmények miatt megváltoztatták. Az Alkotmány 1804. évi 12. módosítása értelmében a választások előtt el kell dönteni, hogy melyik jelölt indul az elnöki, melyik az alelnöki hivatal elnyeréséért.

(A szerk. jegyzetei.)

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK ALKOTMÁNYÁNAK ÉLETBE LÉPTETÉSE ÉS ELSŐ KIEGÉSZÍTÉSEI (1789–1791)

Az alkotmány kidolgozására Philadelphiába összehívott konvenció 1787. szeptember 17-én fejezte be munkáját, amikor a jelenlevő 42 küldött közül 39 aláírásával erősítette meg az elkészült dokumentumot. Az alkotmányt ekkor a New Yorkban üléső Kongresszusnak küldték meg, amely szeptember 28-án úgy döntött, hogy azt vita nélkül továbbítja a tagállamokhoz ratifikálás céljából. Ezzel megindult a stabilizációt is az ezt szolgáló központosítást igénylő erők és a velük szemben álló, az erős központi kormánytól a tagállamok és azok népének jogait féltő politikai csoportok küzdelme az egyes államok területén. Mivel az Uniót igénylő, az alkotmányt helyeslő jól szervezett erők a maguk uniópárti (federalista) nézeteit egymást követő tanulmányokban népszerűsítették, amelyek a *The Federalist* címen 1788-ban önálló kötetben is megjelentek, táborukat federalistáknak nevezték. Ez valójában az amerikai pártrendszer kezdetét jelentette, s vele szemben a másik párt, amelynek tagjai a vitára bocsájtott alkotmányt erősen kritizálták, az antifederalisták voltak. (Később többségük a Jefferson által vezetett Demokrata Republikánus Párt tagjai lettek.)

A federalisták és antifederalisták tehát az egyes államok által külön a ratifikáció érdekében népszavazással választott konvenciókon csaptak össze. A küzdelem egyenlőtlen volt, mivel a jól szervezett federalistáknak többnyire sikerült úgy felgyorsítani az eseményeket, hogy ezzel megelőzték az ellentábor hatásos szerveződését. 1788 decemberében már három állam ratifikálta az alkotmányt, s 1789 elején további két, június végéig pedig további öt állam csatlakozott. Július végén New York állam is elfogadta az alkotmányt, s szeptemberben a Kongresszus kitűzte az elnökválasztó elektorok megválasztásának napját 1789. január elejére – mikor is megválasztották a szenátorokat és a képviselőket is –, szavazatuk leadásának napját február elejére, s az új Kongresszus összehívásának időpontját március 4-re, helyéül New York városát. A Konfederációs Cikkelyek értelmében üléső Kongresszus 1788. október 10-én feloszlott.

A választások rendben lezajlottak, s 1789. március 4-én összeült az új Kongresszus mindkét háza – egyelőre nem elegendő létszámban. A Képviselőház április 1-én, a Szenátus pedig április 6-án alakult meg, amikor megszámolták az elnökválasztó elektorok szavazatait. A 69 elektor egyhangú szavazatával George Washington lett az Egyesült Államok első elnöke, míg 34 szavazattal John Adams nyerte el az alelnöki tisztséget. Az elnök beiktatására április 30-án került sor. A tevékenységét megkezdő, immár kétkamarás Kongresszus előtt két nagy feladat állt: egyrészt elkészíteni az alkotmány olyan kiegészítését, amelyet egyes államok a ratifikáció feltételül szabtak, másrészt törvényalkotás útján kitölteni azokat a kereteket, amelyeket az alkotmány mind a végrehajtó hatalom, mind a szövetségi bírósági szervezet számára megszabott. Így az új alkotmány értelmében összeült I. Kongresszus (1789–1791) valójában folytatta és befejezte a philadelphiai alkotmányozó konvenció munkáját.

Ami az alkotmány kiegészítését illeti, az elsősorban az antifederalisták követelésén alapult, akik hiányolták a polgári szabadságjogok becikkelyezését. A kérdés felmerült Philadelphiában is, de ott mellőzték, részben arra hivatkozva, hogy a tagállamok nagy része alkotmányába iktatta azt, részben pedig azzal érvelve, hogy a tételes felso-

rolással egy erős kormányzat visszaélhetne, mert a be nem cikkelyezett személyes szabadságjogokat elvitathatná. Ezt a philadelphiai konvención résztvevő küldöttek elfogadták, de az egyes államok ratifikáló gyűlekezetein élesen bírálták ezt a hiányosságot. Massachusetts, Virginia, New York és más államok a ratifikációjukhoz ajánlásokat csatoltak a személyes szabadságjogok biztosítására. Egyes államokban felmerült a gondolat, hogy csak feltételesen fogadják el az alkotmányt. North-Carolinában végül nem is hagyták jóvá az alkotmány szövegét mindaddig, amíg az új Kongresszus el nem fogadta az alkotmányt kiegészítő cikkelyeket. (North-Carolina így csak 1789 novemberében ratifikálta az alkotmányt.)

A federalistáknak be kellett látniuk, hogy helyenként politikai manőverekkel biztosított sikereiket úgy erősíthetik meg, az alkotmány híveinek táborát úgy növelhetik, ha ezeket a kiegészítéseket haladéktalanul elvégzik. A virginiai James Madisonra, az alkotmány egyik kidolgozójára várt a feladat, hogy a formálisan előterjesztett, vagy ratifikációs viták során felmerült javaslatokat összesítse. A nyolcvan különböző javaslatot megrostálva, Madison tizenkilencet talált, amelyek egyaránt szükségesnek és megvalósíthatóknak tűntek. Madison javaslatait már májusban előterjesztette, eredetileg azzal az elképzeléssel, hogy a kiegészítéseket a már elfogadott alkotmány szövegébe illesszék be. Ez az elképzelés azonban vereséget szenvedett, s az őszi ülészak szeptemberben végül is tizenkét pontba sűrítette a javasolt kiegészítéseket. Elnyerve mindkét ház hozzájárulását, a javaslatokat 1789. szeptember 25-én elfogadásra a tagállamokhoz továbbították. A ratifikációs folyamat 1791. december 15-re fejeződött be, s ekkor a tagállamok háromnegyedének jóváhagyása következtében az elfogadott tíz pont az alkotmány részévé vált. (Az első két pontot: a képviselők számáról további illetményekről szóló javaslatokat nem fogadták el, így azokról az alkotmány nem intézkedik.)

Az amerikai alkotmánynak ezt az első tíz, egyszerre elfogadott kiegészítését *Bill of Rights* elnevezéssel jelölik, amely egyszerre utal az 1689. évi hasonló elnevezésű angol dokumentumra (amely korlátozta a korona hatalmát és biztosította a személyes szabadságjogokat), s az 1776-ban elfogadott virginiai Declaration of Rights-ra, amely a Függetlenségi Nyilatkozat előtt egy hónappal a gyarmatokon elsőként foglalta össze tizenhat pontban a személyes szabadságjogokat. A virginiai nyilatkozat a példa tagállamok megszülető alkotmányaiban a hasonló cikkelyek számára és érthetően komoly hatással volt az Unió alkotmányához csatolt Bill of Rights megformálására is.

Áttekintve az alkotmánynak ezt az első tíz kiegészítését (szövegét lásd alább) azonnal szembetűnik, hogy a személyes szabadság biztosításának szándéka nem általánosságban nyert megfogalmazást, hanem határozottan az amerikai tapasztalatokhoz – és az angol alkotmányos előzményekhez köti ezt a dokumentumot. Az 1. cikkely az egyház és állam elválasztásáról és a legfontosabb szabadságjogokról, a 2. a milícia-intézmények kapcsán a polgárok fegyverviselési jogáról, a 3. a katonaságnak a lakossághoz történő beszállásolásáról rendelkezik. A 4–8. cikkelyek bűnvádi, és a bírói eljárás során intézkednek a személyiség jogainak védelméről és biztosítják az angolszász bírói gyakorlatban kialakult 12 tagú vádesküldtszék (a Grand Jury) alkalmazását a nem katonai ügyekben. A 9. cikkely visszatér az alkotmányozó konvención elhangzott agályra és leszögezi, hogy a tételesen fel nem sorolt, de létező jogokat nem lehet elvitatni azért, mert az előző cikkelyekben azok nem szerepelnek. A 10. cikkely végül kilép a személyes jogok területéről annyiban, amennyiben a tagállamok jogait is érinti

megfogalmazásában, miszerint az alkotmányban az unióra, az Amerikai Egyesült Államokra át nem ruházott – és az egyes tagállomoktól el nem vont – jogok, megmaradnak az államoknak, illetve az államok népének rendelkezési körében.

Visszatérve az alkotmány életbe léptetésére, elsőként a végrehajtó hatalom apparátusának kiépítését kell megvizsgálnunk. Az amerikai alkotmány a három hatalmi ágazatot: a törvényhozást, a végrehajtói és a bírói hatalmat mereven elválasztja. A kormány, amelyet az alkotmány értelmében szerveztek, nem angol mintájú parlamenti kormány, hiszen az amerikai miniszterek *nem lehetnek* tagjai a törvényhozásnak. Az amerikai elnöki kormányzat nem buktatható meg parlamenti szavazással, s a kormánynak nincs is miniszterelnöke. (A miniszterek pedig csak tanácsadói az elnöknek.) Így a megelőző politikai tapasztalatok ellenére az amerikai kormányzat fejlődése lényegesen eltér az angoltól. Formáját az alkotmány csak elvileg határozta meg, mert abban – eltérően például a magyar 1848 : 3. tc.től – nincs szó a leendő minisztériumoknak sem számáról, sem hatásköréről, sőt az elnöki kinevezési jogkorról szóló része is csak az utolsó helyen, mint az Egyesült Államok „más tisztségviselőit” emlegeti a minisztériumok leendő vezetőit.

Az alkotmány merevsége tehát csak a hatalmi ágazatokra érvényes. Azon belül számos kérdést hagyott nyitva, bízott a Kongresszus törvényalkotó-szabályozó szerepére. A kormányzat területén különösebb előzmények sem voltak, mert a konföderáció idején nem volt központi végrehajtó hatalom, csak a Kongresszus egyes bizottságai láttak el a pénzügy, a hadügy és a külügy területén bizonyos közös érdekű – a Konföderációs Cikkelyek által meghatározott – feladatokat. Az alkotmány kimondja ugyan, hogy az elnök „a Szenátus tanácsa és hozzájárulása alapján” nevezi ki a követeket, konzulokat, a legfelső bíróság tagjait és más tisztségviselőket, de nem szól a leváltásuk módjáról. Nem tisztázta azt sem, hogy a kinevezettek kinek felelősek: a törvényhozásnak (pontosabban: a kinevezést megerősítő Szenátusnak) vagy az elnöknek. A Kongresszus törvényhozási úton döntötte el, hogy a bírák kivételével – akiket határidő nélkül („a jó magaviselet időtartamára”) neveznek ki – a többi tisztségviselőt az elnök saját elhatározásából bármikor leválthatja. Ami a minisztereket illeti, a törvényhozás a pénzügyminisztert kötelezte, hogy a Kongresszusnak is számoljon be, de a többi csak az elnöknek tartozik felelőséggel.

Ilyen előzmények után külön-külön törvények hozták létre az egyes minisztériumokat (Department) és nevezték ki azok vezetőit. A Konföderáció tapasztalatai alapján három minisztérium felállítása látszott elengedhetetlenül szükségesnek: a külügyminisztérium, a hadügyminisztérium és a pénzügyminisztérium.

A külügyminisztérium létrehozásáról 1789. július végén döntöttek, élére szeptember végén Thomas Jeffersont, az Államok akkori párizsi követét nevezték ki. (A minisztérium hivatalos neve Department of State, vezetője a Secretary of State. Az elnevezés arra utal, hogy a tisztség viselőjének az egyes tagállamok egymásközi viszonyában is szerepet szántak.) Augusztus elején állították fel a hadügyminisztériumot (Department of War), szeptember elején élére Henry Knox tábornokot, a függetlenségi háború résztvevőjét állították. Legkésőbb, szeptember elején szervezték meg a pénzügyminisztériumot (Department of Treasury), vezetőjének néhány nap múlva Alexander Hamilton, Washington volt személyi titkárát és segéd tisztjét, az új alkotmány egyik lelkes hívét nevezték ki. Szeptember végén sor került egy főpostamester (Post-

master General) kinevezésére is, ő azonban miniszteri ranggal nem rendelkezett 1829-ig, a postaügyi minisztériumot (Post Office Department) pedig csak 1872-ben hozták létre. A kép teljessége kedvéért meg kell említeni, hogy 1798-ban, amikor a franciákkal hadüzenet nélküli tengeri háborúra került sor, akkor sietve megszervezték a flottaügyi minisztériumot (Department of Navy).

Az Egyesült Államok kormányzatának kiépítése nem fejeződött be a minisztériumok létrehozásával, hiszen meg kellett teremteni az új államgépezet pénzügyi alapjait. Ezt nehezítette az, hogy mind a Konfederáció által, mind az egyes államok által felvett adósságok komoly teherként jelentettek az Uniónak. Amellett az alkotmány életbe lépéséig az Államokban nem volt központi adójóvédelem, így a szövetségi adórendszert is ki kellett dolgozni. Hamilton, aki a pénzügyi körök érdekeit képviselte, azon az állásponton volt, hogy az államszövetségnek magára kell vállalnia az egyes tagállamok által a háború során felvett kölcsönök terhét is, s mind a külföldi, mind a belföldi hitelezőknek névértékben kell az adósságot visszafizetni. Mivel a kispénzüiek a kötelezvényeket már korábban elkótyavetyélték, ez a lépés csak a pénzembereknek és a spekulánsoknak kedvezett. A tervezetet az antifederalisták és a déli államok erősen ellenezték, az utóbbiak főleg azért, mert kifizetetlen adósságaik jelentősen kisebbek voltak, mint az északi államoké. Hamiltonnak azonban sikerült ezt az ellenállást leküzdenie azzal, hogy támogatta a szövetségi fővárosnak (a későbbi Washingtonnak) a déli területeken, a Potomac folyó partján való felépítését. Ennek sikere után 1790 júliusában a Képviselőház elfogadta a törvényt, amely szövetségi kötvényekre váltotta át az egyes államok által a kölcsönzőknek korábban kibocsájtott kötelezvényeket, majd augusztus elején megszületett az a törvény is, amely a befolyó adókból biztosította az adósságok kamatainak fizetését. A pénzügyi rendelkezések során 1791 februárjában az Egyesült Államok bankjának megszervezésére került sor, amely gondoskodott a törvényes fizetőeszközök kibocsájtásáról. A feladatok ellátására 1792-ben Philadelphiában megszervezték a pénzverdét.

Az alkotmány valóra váltásának munkájában az 1. Kongresszusra várt az államszövetség bírói szervezetének létrehozása is, mivel a Konfederáció időszakában ilyen nem létezett. Az új szervezet megteremtése sem ment viták nélkül, mert a szélsőséges federalisták a tagállamok bíróságainak hatáskörét, az antifederalisták – vagyis az egyes államok jogainak védelmezői – pedig az alkotmány értelmében megszervezendő Legfelső Bíróság hatáskörét kívánták szűkíteni. Amellett számolni kellett azzal is, hogy a hagyományos bírói eljárás – a közös alapok ellenére – nem minden államban azonos. Az 1789 szeptemberében elfogadott bírósági törvény megtalálta a középutat, mert minden államban szervezett egy ún. kerületi (fellebbviteli) bíróságot, amelynek tagjait az adott állam bíráiból nevezték ki, akik így a helyi jogszokásokkal tisztában voltak. A Legfelső Bíróságot (Supreme Court) egy főbíróból és öt társbíróból szervezték meg. (Ezek száma a későbbiek során többször változott.) Egyidejűleg kinevezték a „főállamügyészt” (Attorney General), aki a kormányt képviselte a Legfelső Bíróság elé került ügyekben, és aki egyben az elnök és a miniszterek jogi tanácsadója volt. Ez a funkció kezdetben igen szűk feladatkört jelentett, s az 1860-as évekig nem foglalta magába a szövetségi bíróságok mellett tevékenykedő ügyészek felügyeletét. 1870-ben megszervezték az igazságügyminisztériumot (Department of Justice) s az Attorney General

annak a vezetője lett. Kibővült hatáskörébe tartozik mind a Szövetségi Nyomozóiroda, mind a szövetségi börtönök felügyelete.

BILL OF RIGHTS
(Az első tíz alkotmánykiegészítés, 1791.)

1. cikk

A Kongresszus nem alkot törvényt vallás alapítása vagy a vallás gyakorlásának eltiltása tárgyában; nem csorbítja a szólás- vagy sajtószabadságot; nem csorbítja a népnek a békés gyülekezéshez való jogát, valamint azt, hogy a kormányhoz forduljon panaszok orvoslása céljából.

2. cikk

Mivel a jólszervezett milícia szükséges a szabad állam biztonsága szempontjából, nem lehet csorbítani a népnek a fegyverek birtoklásához és viseléséhez való jogát.

3. cikk

Béke idején katonát csak a ház tulajdonosának hozzájárulásával lehet beszállítani; háború idején pedig csak a törvényben előírt módon történhet.

4. cikk

A népnek a személyi, a lakóház, okmányok és a tulajdonában levő tárgyak biztonságához való, a megalapozatlan házkutatások és foglalások elleni jogát nem lehet megsérteni, és ilyen parancsokat csak valószínűsített, esküvel vagy fogadalommal alátámasztott ügyben lehet kibocsájtani, és részletesen meg kell jelölni a házkutatás helyét, a lefoglalandó vagy letartóztatandó dolgot, illetve személyt.

5. cikk

Senkit sem lehet főbenjáró vagy súlyos bűncselekmény miatt felelősségre vonni, csak ha a Nagy Esküdtszék vádindítványt vagy vádhatározatot terjesztett elő, kivéve a szárazföldi, a tengeri haderő vagy a milícia körében felmerült ügyeket, amikor a szóban forgó személy háború, vagy a közt fenyegető veszély idején ténylegesen szolgálatot teljesít; senkit sem lehet ugyanazon bűncselekményért életét vagy testi épségét fenyegető eljárás alá vonni; senkit sem lehet arra kényszeríteni, hogy büntető ügyben saját maga ellen tanúskodjék; senki sem fosztható meg életétől, szabadságától és vagyonától a törvénynek megfelelő eljárás nélkül; magántulajdont közcélokra csak igazságos kártalanítás ellenében lehet igénybe venni.

6. cikk

Minden büntető eljárásban joga van a vádlottnak arra, hogy azon állam és kerület elfogulatlan esküdtszéke, melyben a bűncselekményt elkövette, gyors és nyilvános tárgyaláson bírálja el ügyét, s ezt a kerületet megelőzően hozott törvénynek kell meghatároznia, s a vádlottat a vádemelés természetéről és okáról tájékoztatni kell; az ellene tanúskodó személyekkel szembesíteni kell; a mellette tanúskodó személyek megidézése kötelező eljárás útján történik, s a vádlott védelmét védőügyvéd látja el.

7. cikk

A szokásjog (common law) alapján folytatott bírói eljárás során, amennyiben a peresített érték a 20 dollárt meghaladja, az esküdtszéki tárgyaláshoz való jog fennmarad, és az esküdtszék által megvizsgált tényt az Egyesült Államok egyetlen bírósága sem vizsgálhatja felül másként, mint ami megfelel a szokásjog szabályainak.

8. cikk

Nem lehet túl magas óvadékot megállapítani, igen nagy pénzbírságot kiszabni, vagy kegyetlen és szokatlan büntetéseket kiszabni.

9. cikk

Az alkotmányban felsorolt bizonyos jogokat nem lehet úgy értelmezni, hogy azok elvonják vagy csökkentik a nép által élvezett más jogokat.

10. cikk

Az alkotmány által az Egyesült Államokra rá nem ruházott, de az államoknak meg nem tagadott jogok megmaradnak az államoknak, illetve a népek.

(Bill of Rights fordítása *Pulay Gábor*: Alkotmányok. Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete. Bp. 1972. 29–30. alapján.)

A GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMPOLITIKA ALAPKÉRDÉSEI
AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN, 1945–1946

A második világháború két utolsó évében egyre inkább aggasztotta az amerikai társadalmat a háború befejezése utáni időszak problematikája. Az aggodalom általános volt, de az okai, függően az egyes osztályok, rétegek, csoportok érdekeitől, különböztek egymástól. Az aggodalom abból a felismerésből fakadt, hogy a háború befejeződéssel megszűnik a hadi gazdaság teremtette konjunktúra. Az új helyzet perspektívája természetesen más következményeket jelentett a big businessnek, mint a közép- és kisvállalkozónak, mást a farmernek, mint a bérlőnek, a részes aratónak és a mezőgazdasági munkásnak, ismét mást a szervezett munkásnak, mint a szervezetlen dolgozónak és a különböző alkalmazottaknak. A big businessnek és a viszonylag kisszámú közép-, illetve kisvállalkozónak a kormányzati hadi rendelkezések törlése, a profit csökkenése, sőt a békegazdálkodásra való áttérés megvalósításáig annak esetleges kiesése, az anyag- és munkaerő-ellátás bizonytalanná válása stb. jelentett gondot. A hadi rendelkezésekben nem részesült közép- és kisvállalkozónak a polgári igényeket kielégítő termelésre átálló nagyvállalatok fokozódó versenyével kellett számolnia. A farmer a háború alatt jelentősen megnőtt hazai és külföldi kereslet drasztikus visszaesésének és az árak zuhanásának veszélyével nézett szembe. A bérlő, a részes arató és a mezőgazdasági munkás megélhetése a farmer szerződési és alkalmazási hajlandóságától függött. A szervezett munkás a bérek csökkentésétől, sőt munkahelyének elvesztésétől tartott, de bízott szakszervezete védelmében. A nem szervezett munkásokat és más alkalmazottakat a munkáltatóiknak való kiszolgáltatottságuk fokozódása aggasztotta. Végző soron az ország háború utáni gazdasági helyzetének alakulásától függött: beigazolódik-e az aggodalom, illetve milyen mértékben hat hátrányosan a háborús konjunktúra megszűnése a társadalomra.

A háború utáni gazdasági helyzetet illetően borulató nézetek, becslések befolyásolták a közhangulatot. A legtöbb közgazdász nagymérvű recessziót, tömeges munkanélküliséget jósolt. A pesszimista prognózisok az I. világháború utáni állapotokra figyelmeztettek, amidőn a rövid ideig tartó fellendülést az 1920–21-es válság követte. Utaltak arra, hogy a II. világháborúban jelentősen kibővültek a termelési kapacitások, melyek békeidőben túlméretezettnek fognak bizonyulni. Egy 1944-es becslés az európai háború befejezése után 50 százalékos termelésesökkenéssel számolt, a Japán feletti győzelmet követően még nagyobb visszaesést helyezett kilátásba. A békegazdálkodásra való áttérés, a rekonverzió fő feladatait a következőkben jelölte meg: 12 millió katona leszerelése és munkához juttatása; 20 millió hadiüzemi dolgozó demobilizálása és foglalkoztatása; a hadirendelések törlése; kb. 2500 állami tulajdonban levő gyár áruba bocsátása, bérbeadása; 50 milliárd dollár rugó árukészlet likvidálása; a kölcsönbérlet átmeneti meghosszabbítása a szövetségesek gazdaságának stabilizálása céljából; külföldi segélyek nyújtása; a rekonverzió rendezett végrehajtása érdekében az illetékes kormányservek tevékenységének folytatása, figyelemmel az árstruktúra stabilitására.¹

A rekonverzió problematikája szükségszerűen összekapcsolódott a szövetségi kormányzati funkciók és a központi tervezés kérdéskörével. Politikai és tudományos

fórumokon, szakszervezetekben, farmerszövetségekben, az üzleti világban heves viták folytak. Eltérő következtetésekre jutottak. Az előzmények a 30-as évekre nyúltak vissza. Az a sajátos helyzet állt elő, hogy szinte reprodukálódtak a 2. világháború előtti évtized vitái. Az 1933. március 4-én hivatalba lépett Roosevelt-kormány abban a meggyőződésben vette számba feladatait, hogy az 1929 őszi kirobbant nagy gazdasági válság megcáfolta elődje, a Hoover-rezsim államvezetési felfogását, melynek értelmében nem egyeztethető össze a szövetségi kormányzat funkcióival a gazdaság működési mechanizmusába való közvetlen, folyamatos beavatkozás. Roosevelt és munkatársai e felfogással ellentétben arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a válság a gazdaság folyamatait irányító, azokba mélyen beavatkozó államvezetés — az ún. társadalmi tervezés — szükségességét bizonyította be; a szövetségi kormányzat feladata nem csupán a válságból való kilábalás és az állapotok korábbi alapokon történő normalizálódásának előmozdítása, hanem a tőkés rendszer jobb funkcionálása érdekében a gazdasági-társadalmi struktúra korszerűsítése is. Helyreállítás és reform — e kettős feladat lett az új irányzat, a New Deal jelmondata. Kezdetét vette a 2. világháború kitöréséig tartó időszak, melynek során a kormányzat egy sor kísérlettel törekedett a gazdaság élénkítésére, megszilárdítására, a tömegek létfeltételeinek javítására, ösztönözve a Kongresszust a gazdaság és társadalom reformját megalapozó törvényalkotásra. A néhány éves időszak folyamatai ismételten kiéleződő politikai harcok közepette mentek végbe. A gazdaság kilábal a válságból, fokozatosan regenerálódott, a tömeges munkanélküliség csökkent, de nem szűnt meg, a bruttó nemzeti termék 1937 derekán már meghaladta az 1929-es szintet. 1937–38-ban ismét recesszió tört az országra, a gazdaság határozott kormányzati beavatkozással háromnegyed év alatt leküzdötte a pusztítás erőit, de tevékenysége a világháború küszöbéig nem jutott vissza az 1937 nyarán elért szintre. A New Deal konzervatív ellenfelei elutasították a szövetségi kormányzat beavatkozásának koncepcióját és gyakorlatát. Kudarcok sorozatának tekintették a kormányzat kísérleteit, az 1933-tól 1939-ig tartó éveket az amerikai történelem dicstelen időszakának minősítették, melynek során a szövetségi beavatkozás képtelen volt megoldani a gazdaság megszilárdításának feladatait. Álláspontjuk fő bizonyítékait az 1937–38-as recesszióban és a háború kitörésekor még mindig csaknem 9,5 millió munkanélküliségben látták. A 30-as évek letagadhatatlan teljesítményeiről akként vélekedtek, hogy azok nem a washingtoni beavatkozás sikeréről, hanem a gazdaság önszabályozó képességéről tanúskodtak. Ismételten hangoztatták, hogy a New Deal megoldatlan feladatait a fegyverkezés végezte el, s e nemzetmentő tevékenység oroszlán-része az óriásvállalatoké volt. A big business fegyverkezéssel kapcsolatos szerepére hivatkozó érvelésnek nem volt erőssége a tisztánlátás. A világháború alatt a kormányzat nem pusztán beavatkozott, hanem a hadirendelések révén a fő munkaadó volt, s a kormánysszervek gépezete a gazdaság átfogó szabályozását és ellenőrzését valósította meg.

A 2. világháború utolsó éveiben kibontakozó vitákon a New Deal hívei a 30-as évek gazdaság- és társadalompolitikájának továbbfejlesztését sürgették. Tudatában voltak annak, hogy ingoványos talajra tévednek, ha az 1933-tól 1939-ig tartó időszak eredményeire hivatkoznak. Az a tény, hogy 1937 derekán megtorpant a gazdaság regenerálódása, majd a New Deal-t elutasító tábor által Roosevelt-depresszióknak elnevezett visszaesés söpört végig Amerikán, ellenfeleik nyomós érve volt. Ennek kivédésére azt fejtegették a new dealer-ek, hogy a gazdaság megszilárdítását célzó erőfeszítések

hatásának érvényesüléséhez hosszabb időre lett volna szükség, a kormányzat a háború kitörésekor kénytelen volt felfüggeszteni a New Deal-kezdeményezéseket, de a békés viszonyok lehetővé teszik majd a félbemaradt folyamat megújítását. A New Deal ellenfelei szembehelyezkedtek ezzel a perspektívával. Másik fő ütőkártyájuk a szakszervezeti mozgalom 30-as években történt jelentős erősödése volt, melyért a szövetségi beavatkozást tették felelőssé; a munkásság által kiharcolt, törvényileg garantált jogokat az üzleti világ pozíciói ellen irányuló támadásnak, a gazdasági fejlődés hátráltatóinak nyilvánították. A helyreállítás és a reform útjait-módjait kereső Roosevelt-kormány több más intézkedése is felszította a New Deal-ellenes szenvedélyeket. Néhány példa: a New Deal ellenzéke a költségvetési deficit és az államadósság ürügyén kifogásolta a milliók nyomorát enyhítő segélyezési és közmunkaprogramokat, sérelmezte a nagy jövedelmek és a kincstárt megkárosító vállalatok fokozott adóztatását, az áramellátást monopolizáló ún. energiabirodalom hatalmának megnyirbálását, hadakozott az érték-tőzsde megrendszabályozásának programja ellen, vitába szállt az Egyesült Államokban eddig ismeretlen társadalombiztosítási rendszer megalapozásának terveivel. A New Deal háború utáni megújításának szószólói, okulva a 30-as évek tapasztalatain, a társadalom polarizálódásának elkerülésére törekedtek. A megoldást abban látták, hogy a New Dealre, mint alapra felépítendő új reformprogramnak össznemzeti érdeket kell képviselnie.²

A szövetségi kormányzati funkciók, a központi tervezés és a rekonverzió kérdésköre a 2. világháború befejezésének közeledtével mindinkább gyakorlati problémává vált. A New Deal felelősségét hovatovább aktuális feladatnak tekintő liberálisok,³ valamint a két szakszervezeti szövetség – az American Federation of Labor (AFL) és főleg a Congress of Industrial Organizations (CIO) –, a National Farmers Union farmerszövetség vezetői és egyes üzleti körök a washingtoni kormányzat háború utáni funkciói újraértelmezésének szükségességét hangoztatták. Elgondolásaik középpontjában az országra leselkedő gazdasági válság elkerüléséhez elengedhetetlen szövetségi tervezés állt. A hangadó liberálisok Roosevelt korábbi kezdeményezéseire alapozták terveiket. Az elnök még 1933-ban megalakított egy tervezési testületet, mely tanulmányokat dolgozott ki, majd 1939-től nemzeti erőforrások tervezési tanácsa (National Resources Planning Board) néven távlati kérdésekkel foglalkozott.

Roosevelt 1940. november 12-én utasítást adott az ellenségeskedések megszűntése után foganatosítandó gazdaság- és társadalompolitikai intézkedések programjának elkészítésére. A tanács által kidolgozott programot 1943. március 10-én kapta meg a Kongresszus a Fehér Háztól. Az Új Alkotmánylevélnek elnevezett dokumentum (New Bill of Rights) leszögezte a munkához és a méltányos bérhez, fizetéshez való jogot, s a következőkben jelölte meg a kormányzat feladatait: átfogó társadalombiztosítási program, országos betegbiztosítási és oktatási program kidolgozása, nagymérvű közmunkákat előirányzó politika megvalósítása, progresszív adózás bevezetése, monopóliumellenes intézkedések foganatosítása. A teljesség igénye nélkül kidolgozott program elveket, célokat fogalmazott meg, melyek megvalósítása, elfogadásuk esetén, hosszas előmunkálatokat, kongresszusi vitákat tett volna szükségessé. Az elaborátumban kifejezésre jutó szándék nyilvánvaló volt: a New Deal továbbfejlesztése, a szövetségi beavatkozás állandósítása, a korábbinál magasabb szintre emelése. A törvényhozás sem felkészülve nem volt a vitára, sem hajlandóságot nem mutatott az érdemi vizsgálódásokra. A terve-

zési tanács a haragvó Kongresszus áldozata lett. 1943 nyarán megszűnt a tevékenysége.⁴ A zsákutcába jutott javaslatok tovább éltek a Fehér Házban. Az elnök az Unió helyzetéről beszámoló 1944. január 11-ei kongresszusi üzenetében kinyilvánította a munkához, elegendő élelemhez, ruházathoz, pihenéshez, megfelelő lakáshoz, jó oktatáshoz, kielégítő orvosi ellátáshoz, betegség és munkanélküliség elleni védelemhez való jogot.⁵ A háború utáni gazdaság- és társadalompolitikai program kudarcából azt a következtetést vonta le, hogy az általa jóváhagyott célokat, elveket a nép tudomására kell hozni, s ez az 1944-es elnökválasztás idején történhet meg leghatékonyabban. Intencióinak megfelelően a demokrata párt országos konvencióján elfogadott platform leszögezte, hogy a párt garantálja a teljes foglalkoztatottságot. A republikánusok platformja óvatosabban fogalmazott: a magánvállalkozás révén megvalósítandó, lehető legstabilabb foglalkoztatottságot ígérte. Amikor azonban Thomas Dewey republikánus elnökjelölt kijelentette, hogy pártja kormányzata feladatának tekintené munkaalkalom teremtését mindenki számára, a demokrata vezetők rábeszéltek Rooseveltet, mondjon beszédet a teljes foglalkoztatottságról. Az elnök 1944. október 28-i chicagói beszédében meghirdette a később jelszóvá vált célt: 60 millió munkahely megteremtését a háború után.

A teljes foglalkoztatottság érdekében szükséges szövetségi tervezési tevékenységet tudományosan megalapozott koncepció támasztotta alá. Alvin Hansen, a Harvard Egyetem professzora, Keynes prominens követője, egyik előadásában kifejtette, hogy a régi piacgazdaság összeomlott, újjá kell építeni, modern feltételeknek megfelelő új mechanizmusra van szükség. A nagy cél – mondotta – a teljes foglalkoztatottság, megvalósítása érdekében rá kell térni a tervezésre; ha a demokratikus országokban nem folya a piacgazdaság hatékonyabb funkcionálását lehetővé tevő tervezés és új intézmények kifejlesztése, sötét jövő várna rájuk. A brit kormány által kibocsátott Fehér Könyvben kifejezésre jutó szemléletet követendő példának nyilvánította, mivel egy vezető állam első ízben szögezte le felelősségét magas szintű és stabil foglalkoztatottság fenntartásáért. Hansen rámutatott, hogy a háború utáni időszakban évente kb. 170 milliárd dollárt kell költeni az Egyesült Államokban áruk és szolgáltatások vásárlására a teljes foglalkoztatottság megvalósítása érdekében; ebből a magánfogyasztás kiadásai legfeljebb 115 milliárdot tesznek ki, a fennmaradó 55 milliárd a magántőke beruházási kiadásából, valamint a szövetségi, állami és helyi szervek által szolgáltatásokra és közmunkákra, fejlesztési programokra fordított összegekből tevődik össze. Hangsúlyozta, hogy az állami szektor a lendkerék funkcióját tölti be: ha visszaesnek a magántőke beruházási kiadásai, fokozandók az állami beruházások. Koncepciója ellenfeleinek adresszálva szavait, kijelentette, hogy az ún. vegyes rendszer alapja a magánvállalkozás, de az állam nagy és növekvő szerepet vállal; e szisztéma legjellegzetesebb vonása továbbra is az ármechanizmus. A társadalmi-gazdasági stabilitás és a folyamatos teljes foglalkoztatottság két fő biztosítékát átfogó állami fejlesztési programokban és az általános társadalombiztosításban jelölte meg. A ciklus ily módon irányíthatóvá és társadalmilag ellenőrizhetővé válik – hangzott a végkövetkeztetés.⁶

Hansen koncepciója a szövetségi kormányzat tervezési funkcióját, a gazdaság folyamataiba való beavatkozását, a válság megakadályozását célzó anticiklikus gazdaságpolitikáját feltételezte. Tisztázni kellett e koncepció és azon nézetek viszonyát, melyek elvetették a tervezést az egyéni szabadsággal való összeegyeztethetlensége ürügyén.

Hansen vitába szállt e nézetek hirdetőivel, köztük Ludwig Mises és Friedrich Hayek professzorokkal. Rámutatott, a két közgazdász és mások is kizárólag a gazdaság automatikus folyamatainak érvényesülése szempontjából alapvető intézményeket ismerik el, holott a közelmúlt évtizedek súlyos eseményei azzal a tanulsággal szolgáltak, hogy a modern gazdaság működését nem lehet automatikus erőkre rábízni. A társadalom életének tudatos irányítására, tervezésre van szükség, az irányításban ésszerű elveknek kell érvényre jutniuk – szögezte le; aláhúzva, hogy a nagy demokratikus országok társadalmi tervezési programokat fontolgatnak. Megállapításait válasznak szánta Hayek 1944-ben megjelent *The Road to Serfdom* (A rabszolgasághoz vezető út) című munkájára. Ez a könyv a New Deal konzervatív ellenfeleinek válaszos bibliája, bestseller lett. Eszmei fegyverül szolgált mindazoknak, akik a New Deal-ben a szocializmus, a kommunizmus szálláscsinálóját látták. Megelégedéssel olvasták a neves közgazdász művében, hogy „a tervezés diktatúrához vezet, mert a diktatúra a leghatékonyabb eszköz..., s mint ilyen, nélkülözhetetlen a központi tervezéshez...”⁷

Roosevelt 1944-es választási győzelme és a tény, hogy a republikánusok is elkötelezték magukat a háború utáni stabil foglalkoztatottság mellett, lendületet adott a kérdéskomplexummal viaskodó kongresszusi és más bizottságok, kormányzervek tevékenységének. Különböző megközelítésekből kiindulva, a kérdéskör más és más aspektusait vizsgálva, arra a következtetésre jutottak, hogy a teljes foglalkoztatottság a háború utáni gazdaság, társadalom és belpolitika központi témája lesz. Egy 1944 őszi végzett közvélemény-kutatás valószínűleg híven tükrözte az állampolgárok zömének álláspontját, amikor arra a kérdésre, vajon a szövetségi kormánynak munkát kell-e biztosítani mindazoknak, akiket nem foglalkoztat a magánvállalkozás, 67,7 százalékuk igennel válaszolt.⁸ Döntés született törvényjavaslat kidolgozásáról és benyújtásáról. A döntést az a felismerés siettette, hogy a foglalkoztatottság a rekonverzió alapkérdése, ezért le kell választani a békegazdálkodásra való áttérés résztemáit vizsgáló munkálatokról. A törvényjavaslat kidolgozását James Murray demokrata szenátor irányította. Közéleti szerepe, nézetei szinte predesztinálták vállalt feladatára. Elveiért szívesen küzdő liberális volt, a kisemberek következetes támogatója, a big business meggyőződéses ellenfele. Főként a háború éveiben kidolgozott javaslatai mutatták politikusi karakterének lényegét: amikor a Kongresszust elsősorban a háború finanszírozása foglalkoztatta, nem volt hálás feladat társadalombiztosítási, egészségügyi, oktatási és bérkérdésekről szólni. Szoros kapcsolatot épített ki a National Farmers Union elnökével, James Patton-nel. A két ember azonos módon ítélte meg a kormányzat szerepét. Az ún. „nagy kormány”-konceptió hívei voltak, értve ezen a szövetségi irányító-ellenőrző-tervező funkciók erősítését, és azt, hogy a kormányzat feladata a társadalom bajainak korrigálása, a big business féken tartása a munkás, a kisvállalkozó, a fogyasztó védelmében. Murray könnyűszerrel biztosította a nézeteivel rokonszenvező, köztisztelőben álló Robert Wagner szenátor, a New Deal 1935-ös munkaügyi törvénye kezdeményezőjének támogatását.

A törvényjavaslat munkálatai az elnökválasztás után indultak meg. Résztvevői – kormányzervek szakemberei – a teljes foglalkoztatottság érdekében a következő követelményeket fogalmazták meg. A törvény szögezze le a munkához való jog elvét, kötelezze a szövetségi kormányt munkalehetőségek biztosítására minden munkaképes és munkát kereső állampolgár számára; tegye az elnök feladatává a gazdasági helyzet

rendszeres elemzését és a Kongresszus tájékoztatását; kötelezze a szövetségi kormányt a gazdasági bajok meggátlását célzó intézkedésekre, a teljes foglalkoztatottságot garantáló szövetségi költsékezési és beruházási programra; írja elő, hogy a Kongresszus alkosson a kormányprogram megvalósítását megalapozó törvényeket.

A munkálatokon számolni kellett azzal, hogy a foglalkoztatottsági problematikát nemcsak eltérő nézeteket valló, különböző érdekeket képviselő törvényhozók fogják vizsgálni, hanem távolról sem azonos célok elérésére törekvő érdekcsoportok is. A szakértői bizottságnak az volt a feladata, hogy közérthető és minél szélesebb körben vonzóan minősülő tervezetet dolgozzon ki. Definiálni kellett a „teljes” foglalkoztatottságot. William Beveridge, a neves brit közgazdász és politikus *Full Employment in a Free Society* (Teljes foglalkoztatottság a szabad társadalomban) című munkája értelmében „mindig több betöltetlen munkahelynek kell lennie, mint amennyi a munkát keresők száma”.⁹ A szakértői bizottság nem tartotta megvalósíthatónak ezt a követelményt béke idején. Arra az álláspontra helyezkedett, hogy a tőkés rendszerben a munkaerő-piac bizonyos rugalmasságára (azaz némi átmeneti, helyi munkaerő-többletre) van szükség. Megpróbálta egzaktabban megfogalmazni a követelményt, ami nem sikerült. A problémát végül a törvényjavalat szövegezésével hidalta át, kimondván, hogy valamennyi munkaképes és dolgozni akaró amerikainak joga van hasznos, jövedelmező, rendszeres és teljes munkaidejű foglalkoztatásra, a kormányzat kötelessége ennek folyamatos biztosítása. Vita folyt a kormányzat költsékezési politikájáról. Egyesek ebben látták a teljes foglalkoztatottság reális biztosítékát. Mások viszont a magánvállalkozást serkentő adócsökkentést hatékonyabb munkaalkalom-teremtésnek tekintették, mint a szövetségi közmunkákat. Tekintve, hogy a javaslat szövegezésekor a kormányzat költsékezését és bővülő jogkörét feltételezték az ellenzéki támadás fő célpontjának, azt a koncepciót fogadták el, melynek értelmében a magántőke mozgósítását eredményező gazdaságpolitikai szabályozók (adópolitika, kamatpolitika stb.) alkalmazásával kell leküzdeni a válságot; szövetségi költsékezésre akkor kerül sor, ha más módon nem finanszírozható a teljes foglalkoztatottság megteremtése. A szakértői bizottság egyetértésre jutott abban, hogy az elnök felelős a teljes foglalkoztatottság tervezéséért. E feladata keretében ún. nemzeti termelési és foglalkoztatottsági költségvetést terjeszt a Kongresszus elé; a költségvetés kimutatja a tervezési időszakban megvalósítandó teljes foglalkoztatottsághoz szükséges munkahelyek és a bruttó nemzeti termék előirányzatát; ha a magánvállalatok, az államok és a helyi igazgatási szervek beruházásai és kiadásai nem elegendőek a teljes foglalkoztatás folyamatos biztosításához, az elnök programot nyújt be a különbözet szövetségi eszközökből történő finanszírozásáról. A bizottság elejét akarta venni a „nagy kormány”-koncepció elleni kongresszusi támadásoknak. Ezért egy szenátusi-képviselőházi közös bizottság létrehozását javasolta, mely megvizsgálja a költségvetést, és ajánlásokat dolgoz ki a törvényhozási teendőkre.¹⁰

Murray és munkatársai 1945. január 8. és január 22. között felülvizsgálták a tervezetet. Hét újabb változat született. A cél a várható kifogások kivédése, a szövegnek a törvényjavaslat lehetséges ellenzői álláspontjához való közelítése volt, elvfeletés nélkül. Murray és munkatársai tisztában voltak azzal, hogy nehéz küzdelem áll előttük. Murray 1945. január 22-én terjesztette elő a javaslatot a szenátusban. A feltett 23 kérdés tendenciájának érzékeltetésére hadd álljon itt két vitatéma. Egy szenátor arra kért választ, vajon tervgazdaság bevezetését irányozza-e elő a javaslat. A másik kérdés azt

feszegette, deficités költségvetéssel megvalósítandó költsékeztést tervez-e a kormányzat. Murray kifejtette, hogy a törvényjavaslat az üzleti világ lehető legnagyobb aktivitását feltételezi, ez várhatóan a minimumra csökkenti a szövetségi kiadásokat, a kormányzat csak végszükségben folyamodik költsékezéshez, másrészt a szövetségi kiadások fedezete inkább az adó legyen, mint a kölcsönfelvétel.¹¹

A szenátusi vita első napja a hónapokig húzódó csatározások nyitánya volt. A javaslat benyújtásának időpontja nem jogosított fel optimizmusra. Rooseveltt elutazott a jaltai konferenciára, Henry Wallace, a volt alelnök pozíciójának gyengülése megkérdőjelezte kilátásba helyezett támogatásának értékét. Harry Truman – az új alelnök – jórészt ismeretlen tényező volt. A 79. Kongresszusban a déli konzervatív demokraták és a republikánusok koalíciója jelentős potenciális ellenfélnek számított. A törvényjavaslatot támogató liberálisok sorai megosztottak voltak, ami gátolta egységes fellépésüket. A két szakszervezeti szövetség vezetői rokonszenveztek ugyan a javaslattal, de fenntartásaik voltak.

Murray és Wagner szenátor fáradhatatlanul egyengette az előterjesztés útját. Tömegbizást akartak teremteni. Szükséges volt a közvélemény felvilágosítása a teljes foglalkoztatottság létfontosságú kérdéséről, melyet az állampolgár a problematika újszerű megközelítése miatt és az ellenpropaganda hatása alatt nem tudott egykönnyen megérteni. Szükséges volt a tájékoztatás azért is, hogy a közvélemény nyomást gyakoroljon a törvényhozásra a törvényjavaslat érdekében. Wagner szenátor 1945. március–áprilisban országos kmpányt indított. Munkás- és farmerszervezetek, üzletemberek tömörülései, vallási, egészségügyi, oktatási és kutatási, jóléti és nőszervezetek, helyi közigazgatási tisztviselők, társadalomtudósok, a sajtó képviselői stb. megkapták a törvényjavaslat egy-egy példányát Wagner kísérőlevelével, melyben véleményt és javaslatokat kért. Az akció segítséget nyújtott a szakszervezeti szövetségekkel való kapcsolat rendezéséhez. A CIO vezetői eleinte a szövetség programjával rivalizáló kezdeményezésnek tekintették a törvényjavaslatot, nem foglaltak egyértelműen állást. A szakszervezetek növekvő számban tették magukévá Murray előterjesztését. Az AFL és a CIO vezetői nem hagyhatták figyelmen kívül, hogy mintegy 50 jelentős szakszervezet nyilatkozatban kötelezte el magát a törvényjavaslat céljai mellett. A CIO kiadványa leszögezte, hogy a törvényjavaslat a helyes irány felé tett nagy lépés, szükséges kiegészítője a CIO programjának. A szenátusi meghallgatásokon hat ismert szakszervezeti vezető foglalt állást a törvényjavaslat mellett, köztük Philip Murray a CIO, William Green az AFL és John Lewis a bányász-szakszervezet képviselőjében. A szétforgácsolt liberális csoportoktól várt támogatás erősítésének feladatát az Union for Democratic Action nevű liberális szervezet vállalta. Tízezernél több liberális szövetséghez, üzletemberhez, farmercsoporthoz jól dokumentált információkat juttatott el – lényegében ugyanazt a kört tájékoztatva a teljes foglalkoztatottság ügyéről, mint a Wagner-akció. A két propaganda-kampány összekapcsolódott.

Murray és Wagner szenátor tervbe vette az ellentábor megosztását, részbeni megnyerését is. E téren nem értek el eredményt. Be kellett érniük azzal, hogy az állampolgárok viszonylag széles köréhez eljuttatták a törvényjavaslat lényegét megvilágító információkat, s igyekeztek tudatosítani: a teljes foglalkoztatottság a rekonverzió alapkérdése, melynek megoldása nemzeti érdek.

A törvényjavaslat konzervatív fogadtatása a New Deal éveiben fel-fellángoló indulatokra emlékeztette Amerikát. A nagytőkével az élen, felvonultak a kormányzati funkciók kiterjesztésének ellenfelei, s szembehelyezkedtek a teljes foglalkoztatottság liberális koncepciójával. A heterogén tábor politikai, gazdasági, eszmei érveket sorakoztatott fel. Nem riadt vissza a rágalmazástól és a demagógiától; olyan törekvéseket tulajdonított a törvényjavaslat kidolgozóinak, melyek távol álltak tőlük, a szöveg értelmét torzító kitételeket magyarázott bele az előterjesztésbe. Az oppozíció szervezője a Gyáriparosok Országos Szövetsége, az Egyesült Államok Kereskedelmi Kamarája, a farmerek szövetsége (Farm Bureau Federation) és az alkotmányos kormány bizottsága nevű ultrakonzervatív tömörülés volt. Szoros lobby-együttműködést alakítottak ki Donaldson Brown, a General Motors Corporation alelnöke vezetésével. Fő kifogásaik a következők voltak:

1. A teljes foglalkoztatottságot nem garantálhatja a „szabad társadalom” kormánya, a gondolat importált „marxista lázalom”, a vállalkozás tönkretételét szolgálja. (Garanciáról nem tett említést a törvényjavaslat, az előkészítő munkálatokon felmerült követelményt a benyújtás előtti revízió során törölték a szövegből.) Egyesek ekként fogalmaztak: Oroszországban zsarnokság van, ott megvalósul a teljes foglalkoztatottság, az utóbbi tehát zsarnoksággal egyenlő. Mások Beveridge-re hivatkozva titakoztak az árak, a beruházások stb. kormányzati ellenőrzése ellen, s kijelentették, hogy végső soron az állam kezébe kerül az összes munkahely.

2. A törvény kiirtaná a kezdeményezést. Nem jó dolog, ha az emberek helyett a kormány gondolkodik és finanszíroz.

3. A kormányzati költekezés aláássa az üzleti világ bizalmát. A New Deal idején hangoztatott konzervatív vád új formát öltött: a kormány a háborús évek abnormis szintjén tartaná a foglalkoztatást, folytatódna a deficités költségvetés kora.

4. Lehetetlen megállapítani a gazdaság jövőbeni működésére vonatkozó előirányzatokat. A prognosztizálás rossz hatást gyakorol az üzleti világra; ha az elnök válság lehetőségére figyelmeztet, bejelentése önmagában válságot idézhet elő.

5. A koncepció infláció veszélyét hordozza. Előfordulhat, hogy mielőtt még megvalósul a teljes foglalkoztatottság a költekezés révén, inflációs erők lépnek működésbe.

A konzervatív lobby arról akarta meggyőzni a Kongresszust és a közvéleményt, hogy a javaslat Amerika-ellenes tendenciájú, totalitarizmus jegyében fogant, elméleti alapjai veszélyesek és megvalósíthatatlanok. A cél a javaslat szétzúzása vagy gyökeres megváltoztatása volt.¹²

Néhány iparmágnás és vezető posztot betöltő üzletember tömörülése, a Gazdaságfejlesztési Bizottság (Committee for Economic Development) nem osztotta a konzervatív nézeteket. Tagjai az ún. liberális konzervativizmus híveinek vallották magukat, kifejezésre juttatván a megcsontosodott konzervatívoktól való különállásukat. A Bizottság 1942. szeptember 3-án alakult meg Paul Hoffman, a Studebaker autógyár elnöke vezetésével. (Hoffman lett a majdani Marshall-tervet irányító kormány szerv adminisztrátora.) 1944 októberében megjelentette *The Economics of a Free Society: A Declaration of American Business Policy* (A szabad társadalom gazdaságtana: az amerikai üzleti politika deklarációja) című kiadványát, melynek fő tézisei a következők voltak. Demokratikus országban mind a magán-, mind az állami vállalatra szükség van; a kor-

A kétpárti konzervatív ellenzék álláspontjának fő elemeit Robert Taft szenátor körvonalazta az illetékes szenátusi bizottságban. Kifejtette, hogy valószínűleg szükség lesz a kormányzat valamiféle gazdasági elemző tevékenységére, az ellenzék kifogásolja a teljes foglalkoztatottság terminust és a munkához való jog érvényre juttatásának szövetségi garanciáját, határozottan elutasítja a szövetségi beruházásokat és kiadásokat, mint a foglalkoztatás megoldásának végső módozatát. A szenátor eleget mondott ahhoz, hogy Murray, Wagner és társaik tisztán lássanak és ne legyenek illúziók a konzervatív magatartás kemény magvát illetően. Eleve tudatában voltak annak, hogy tenniük kell bizonyos engedményeket, de arra törekedtek, a kompromisszum minél kevésbé a fő cél és az elvek rovására jöjjön létre. Most tapasztalhatták, hogy az ellenzék éppen a fő célt és az elveket szemelte ki.

A törvényjavaslatot védő és támadó erők mérkőzése sajátos vonásokat mutatott. Murray szenátor munkatársai fogalmazási módosításokkal próbálták elkerülni az elvfeledést. E manőverrel egyidejűleg Wagner szenátor jelentést tett közzé, melyben rámutatott a teljes foglalkoztatottság nemzeti és nemzetközi fontosságára, a javaslat népszerűségére, s merész sakkhúzással megállapította, az ellenzék tudja, hogy az előterjesztés törvényerőre fog emelkedni, ezért már nem a megghiúsítására, hanem alapelvei gyengítésére törekszik. A munkához való jog alátámasztására nemzetközi jogászok véleményét idézte, a törvény létjogosultságát egyházi személyiségek, tekintélyes politikusok, üzletemberek nyilatkozataival bizonyította. Izeke szedte az ellenzéki nézeteket, idézve ultrakonzervatív megállapításokat, melyek szerint a gazdasági válságokat nem kell megszüntetni, „mert sok kívánatos vonásuk van”, „a magánkapitalizmusnak változó nagyságrendű munkanélküliségre van szüksége”, „egy időkénti depresszió a szabadságért fizetett ár”.¹⁷ Az ellenzék nyilatkozata óvatosság és alacsony színvonalú érvelés elegye volt. Egyetértett a törvényjavaslat céljával, a munkanélküliség megelőzésének mechanizmusával, de aggályoskodott a javasolt módszerek hatékonysága miatt, megkérdőjelezte „joghatással nem bíró politikai nyilatkozatok kongresszusi jóváhagyásának bölcsességét”, veszélyesnek minősítette a korlátlan szövetségi költekezést, kijelentette, hogy a kormány akkor garantálhatja a teljes foglalkoztatást, ha totalitárius rendszert hoz létre.

A szeptember végi háromnapos szenátusi plenáris ülésen Wagner, Murray és mások ösztözték zúdítottak az ellenzékre. O'Mahoney szenátor grafikonokkal, statisztikákkal közgazdasági fogalmakra oktatta szenátortársait; megnyugtatóan közölte, hogy a javaslat nem irányul a big business, a vagyon ellen. Az ellenzék a kormányzati beruházások és költekezés lehető legkonkrétabb körülhatárolására és szűkítésére összpontosította erőfeszítéseit. Murray és elvbarátai szörszálhasogató szövegkiegészítések elfogadására kényszerültek. Ugyanerre került sor a Taft-kiegészítés kapcsán, melynek az volt a lényege, hogy a szövetségi kiadások programjával egyidejűleg adózási programot is ki kell dolgozni az államadósság növekedésének elkerülése végett. A törvényjavaslat pártolói viszont elfogadtatták azt az elvet, mely szerint a költségvetési egyensúly célja nem gátolhatja a teljes foglalkoztatottság megvalósítását.

A szenátus 1945. szeptember 28-án 71 : 10 szavazati aránnyal jóváhagyta a módosított törvényjavaslatot. Az ultrakonzervatív nézeteket valló szenátorok azt hangoztatták, hogy a szöveg további drasztikus változtatására van szükség, de lehetőleg törleni kell a témát a törvényhozás napirendjéről. A másik végletet a megalkuvást eluta-

sító liberális Glen Taylor és Alben Barkley szenátor nézeti képviselték. Az előbbi azt állította, a törvényjavaslat annyit sem ér, mint a papír, amelyre rányomták, mert csak elvi deklarációt tartalmaz. Az utóbbi szerint a szöveg ahhoz ígér jogot a munkanélkülinek, hogy az utcára menjen és munkát keressen.¹⁹ Az ultrakonzervatív nézet reális veszélyt jelzett a képviselőházban, a szélsőséges liberális álláspont viszont nem volt helytálló. Figyelembe véve a kétpárti kolaíciót aktivizálódását, a jóváhagyott szöveget az engedmények ellenére sem lehetett a liberálisok vereségeként elkönyvelni. A törvényjavaslat koncepciója, lényegét tekintve, túlélte a konzervatív támadást. Wagner, Murray és társaik úgy ítélték meg az eredményt, hogy a szenátusi változat megfelelő alap a képviselőházi vita számára, de gátat kell vetni a további engedményeknek.

A törvényjavaslat kongresszusi vitájának második szakasza a liberálisok számára nehéz körülmények között kezdődött. A képviselőházban 1945. február 15-én Wright Patman által benyújtott javaslat – amely a szenátusi tervezettel azonos koncepciójú volt – konzervatívok uralta bizottsághoz került. Hónapokig nem történt érdemi intézkedés, a bizottság a szenátusi vita kimenetelére várt. A szeptember végén elindított meghallgatásokon mindinkább nyilvánvaló volt, hogy a bizottság hangadóinak célja a Patman-javaslat elutasítása. Truman október derekán cselekvésre szánta el magát. A liberálisok, bízva a szeptember 6-ai kongresszusi üzenetben, azt feltételezték, hogy az elnök lépése pozíciójuk erősítését fogja eredményezni. Nem ez történt. Truman közölte a bizottság vezetőivel, hogy nem ragaszkodik a Patman-javaslatához és a szenátusban megszavazott változathoz, sőt a teljes foglalkoztatottság terminushoz sem. Álláspontjával lényegében lemondott a liberális koncepcióról, szabad kezet adva a bizottságnak. Azzal az illúzióval áltatta magát, hogy a későbbi egyeztető tárgyalásokon javítani lehet egy rossz javaslaton.

Amint ez várható volt, a bizottság elutasította a Patman-javaslatot, s új tervezet kidolgozása mellett foglalt állást. Teljes erővel kibontakozott a konzervatív ellentámadás. A munka dandárját William Whittington képviselő végezte. Egy jelentős gépipari vállalat vezetőjének koncepcióját vette alapul, amelyet a Kereskedelmi Kamara magáévá tett. Tervezete elvetette a szenátusi változat alapelveit és a teljes foglalkoztatottság terminust. Az 1946. évi Foglalkoztatottsági és Termelési Törvény című dokumentumban nem szerepelt a munkalehetőséghez való jog deklarációja, a teljes foglalkoztatásért vállalandó szövetségi felelősség, a nemzeti termelési és foglalkoztatottsági költségvetés előterjesztésére és a kormányzati erőforrások mozgósítására vonatkozó kötelezettség. A tervezet magas szintű foglalkoztatás, termelés és vásárlóerő előmozdítását célzó politikát helyezett kilátásba, mely megkísérli a gazdasági visszaesés megfékezését. Leszögezte, hogy a kormány nem csinálhat konkurenciát a magánvállalkozásnak. Javaslatot tett egy általános gazdasági helyzetjelentés és egy inflációs, illetve deflációs veszélyeket vizsgáló elemzés készítésére, gazdasági tanácsadó testület létrehozására, s meghagyta a szenátusi változatban szereplő közös kongresszusi bizottságra vonatkozó indítványt.²⁰ A tervezet célja félreérthetetlen volt. A big business, a farmerek, a kormányzati beavatkozás valamennyi ellenfele által sugalmazott dokumentum hadat üzent a „nagy kormány” koncepciónak, a szövetségi tervezésnek, a kormányzati beruházási és költséges politikának. Amiért Whittington kiállt, az a magánvállalkozás kormányzati előmozdítása és csorbítatlan szabadsága, a monopolista üzelmek kivizsgálásának megszüntetése, az üzleti világ által elítélt deficitcsökkentéssel megvalósított költsé-

kezés felszámolása volt. Ingerülten fakadt ki: „Eljött az ideje olyan deklarációnak, amely valóban jelent valamit. Vagy magánvállalkozás, vagy etatizmus.”²¹ A képviselőház ultrakonzervatívjai még mindig találtak kivetnivalót a tervezetben. Azt állították, a javaslat voltaképpen a nemzeti erőforrások tervezésére Roosevelt által létrehozott tanács újjáélesztését irányozza elő. Az elhunyt elnök gazdaság- és társadalompolitikája mindinkább gúny és szidalom tárgyává lett a felbátorodott konzervatív körökben. Ám a liberálisok még nem adták fel a küzdelmet. Patman és két társa elhtározta, hogy a képviselőház plenáris ülésén a Whittington-javaslat ellen foglalnak állást, s a liberálisok összefogásával megkísérlik név szerinti szavazással elfogadtatni a szenátusi változatot. A kormány elvetette a tervet. Előkerült ismét a trumani illúzió: a rossz javaslat későbbi javítási lehetősége. Az irreális elképzelés nem vetett számot a kongresszusi erőviszonyokkal, márpedig ezek a konzervatívok előretöréséről tanúskodtak. A kormányzat voltaképpen a liberális koncepciót elutasító álláspont útját egyengetett, amikor Patmant és társait tervük feladására kényszerítette. Mindössze a szavazási rend drasztikus szabályozására volt szükség, hogy zöld utat kapjon a Whittington-javaslat. Az illetékes szerv konzervatív felkérésre egyetlen napot engedélyezett a vitára, öt percet a kiegészítő javaslatokra. E módszerrel lehetetlenné vált a Whittington-tervezet érdemi változtatása. A képviselőház 1945. december 14-én 255 : 126 arányban megszavazta a konzervatív javaslatot.

Mát csak az utóvédharc volt hátra. A liberálisok azzal vádolták Trumant, hogy cserbenhagyta őket. Figyelmeztették, csak energikus intézkedéssel teheti jóvá ballépéseit. Az elnök, korábbi döntését megmászva, a törvényjavaslat szenátusi változata mellett foglalt állást az illetékes kongresszusi bizottságok elnökeinek írt levelében, 1946. január 3-i rádióbeszédében és január 21-i kongresszusi üzenetében. Egyéb intézkedést nem tett. Megkésett új állásfoglalása nem változtatott a törvényjavaslat sorsán, jelülül annak, hogy az elnöki presztízst alaposan kikezdték a fejlemények. A szenátus és a képviselőház egyeztető tárgyalásain részt vevő liberálisok magukra maradtak, fokozatosan visszavonultak. A végleges szövegben „maximális” jelzött kapott a foglalkoztatottság; a kormányzat költekezésére vonatkozó előírások, melyek a szenátusi változat gerincét képezték, kimaradtak. Az egyeztető tárgyalások eredménye „Az 1946. évi foglalkoztatási törvény” lett, melyet a Kongresszus elfogadott, és Truman 1946. február 20-án írt alá.

A törvény a liberális koncepció kudarcáról tanúskodott. Óvatosan fogalmazott kitételekkel körülbástyázott, foglalkoztatási kötelezettségekről nem intézkedő, kilúgozott nyilatkozatot tartalmazott. Előírta, hogy az elnök terjesszen a Kongresszus elé a foglalkoztatottság, a termelés és a vásárlóerő meglévő és kívánatos színvonalára, várható irányzataira, valamint a kormány gazdasági programjára vonatkozó jelentést, szükség szerint más jelentéseket. Elrendelte háromtagú elnöki gazdasági tanácsadó testület és az elnök jelentéseinek megvizsgálására, javaslatok tételére hivatott szenátusi-képviselőházi közös bizottság alakítását.²² Az erőteljes, magabiztos konzervatív koalíció megakadályozta a végrehajtó hatalom funkcióinak bővítését, amit összeegyeztethetetlennek tartott a „korlátozott kormány”-koncepcióval. A törvényt e koncepció megvalósítása felé vivő úton tett lépésnek szánta. Célja a szövetségi kormány közvetlen beavatkozásának megszüntetése, irányító-szabályozó funkcióinak szűkítése volt. Akciója

a roosevelti irányvonal elleni általános támadást szolgálta, sommásan elítélve a New Deal és megújításának propagálóit, akiket belső ellenségnek tekintett.

Az elnök gazdasági tanácsadó testületének létrehozását előíró rendelkezés a kormányapparátus működésének javítását célozta. (A Murray-javaslat is tartalmazott ilyen pontot.) Intézményesített, a Kongresszus által jóváhagyott szakértői testület korábban nem állt a Fehér Ház rendelkezésére. Roosevelt egyetemi tanárokból, progresszív törvényhozókból, politikusokból, újságírókból álló ún. agytrösztjének tevékenységével hadilábon álltak a konzervatívok. A fogalmak, nézetek újraértelmezésére, új módon való cselekvésre ösztönző tanácsadó gárdában az amerikai életforma és hagyományok, a tőkés rendszer veszélyeztetőit látták. Most Truman egy hivatalos közgazdász testületet kapott, melynek munkáját szemmel tarthatják a törvényhozók. Nyitott kérdés volt, mennyiben támaszkodik majd az elnök e testületre, hiszen köztudomásúan nem szívelte a pejoratív módon emlegetett értelmiségeiket, untatták a hosszas fejtegetések. (Elődje viszont frissítő szellemi tornának tekintette az éjszakába nyúló megbeszéléseket.) A kilátások nem voltak biztatóak. A foglalkoztatottsági törvény már hónapok óta hatályban volt, de Truman még nem jelölte ki tanácsadóit. Ez nem arra mutatott, hogy munkájának támogatójaként tartotta számon a testületet, mely ismeretei fejlesztésre, döntései megalapozottságának előmozdítására lesz hivatott. A testület csak 1946. augusztus 9-én alakult meg és további hat hét telt el tevékenysége megkezdéséig.²³

A kongresszusi vita tanulmányozása arról győz meg, hogy a liberális honatyák nem részesültek a várt kormányzati támogatásban. Sőt, a végkifejlethez vezető folyamat azt bizonyítja, hogy a kormányzat nem csekély mértékben volt felelős a liberális pozíció gyengüléséért. A Fehér Ház felelősségét vizsgálva, nem a szándékot kell mérlegre tenni, hanem az intézkedéseket és hatásukat. Truman több ízben interveniált, de ezt következtelenül, kapkodó módon tette. A konzervatív nézeteket ostorozó szavait ellentmondásos intézkedések követték. Az eredmény a liberálisok fokozódó konfúziója volt. Nőtt az elnök liberalizmusával kapcsolatos kétely, mely hovatovább gyanúvá alakult át. Egyre többen emlegették Truman politikai múltjának kellően nem tisztázott mozzanatait, melyek – úgymond – megkérdőjelezik a Fehér Ház lakójának liberalizmusát. A rekonverzió fejleményeivel is összefüggésben megszületett a trumani hivatalviselést végigkísérő feltételezés, mely szerint az elnök afféle konjunktúralovag, frazeológijája ontja a liberális szólamokat, Rooseveltt örökösének vallja magát, de tettei a konzervatívok útját egyengetik. Az indulatokban fogant vádat alátámasztani látszott az a tény, hogy Truman a szövetségi beavatkozást és költekezést ellenző, következetesen konzervatív nézeteket valló John Snydert bízta meg a képviselőházi vita figyelemmel kísérésével, a foglalkoztatás ügyének támogatásával. Snyder – egykor bankár Missouri államban – az elnök kreatúráinak egyikeként a liberálisok támadásainak fő célpontja volt a kormányban. A képviselőházi vita tetőzése idején a rekonverziót irányító kormány szervet vezette (Office of War Mobilization and Reconversion). Felfogásából következően nem exponálta magát a liberális koncepció mellett. Az elnök teljes bizalmát élvezte. Ez egyszersmind annak a bizonyítéka volt, hogy Truman összeegyeztethetőnek tartotta hangoztatott liberális elveit konzervatív nézeteikről hírhedt barátainak kulcspozícióba helyezésével.

A foglalkoztatottsági törvény ügye nem szűkíthető le liberálisok és konzervatívok küzdelmére. A törvény nem pusztán két koncepció összezapásának és a kong-

resszusi erőviszonyok alakulásának következménye volt. A New Deal megújításán fáradozó reformerek visszaszorításában jelentős szerepet játszott az a tény, hogy nem váltak valóra a háború utáni időszakra vonatkozó feltevések. A liberális koncepció tömeges munkanélküliséggel járó gazdasági válsággal számolt. Ennek megfelelően, a New Deal tapasztalataira és a keynesi teóriára támaszkodva, a szövetségi kormány beavatkozását, beruházási és költségek tevékenységét irányozta elő. A válság rémétől megriadt Amerika 1944-ben és 1945 nyaráig-őszéig a „nagy” kormánytól várt védelmet és támogatást: a majdani tömeges munkanélküliség megszüntetését, a békegazdálkodásra való áttérés érdekében a háború alatt bevezetett irányítási-szabályozási rendszer fenntartását.

Ellentmondásos helyzet állt elő. A „nagy kormány”-konceptiót elutasította a konzervatív kongresszusi ellenzék, de az üzleti világ rá volt utalva a kormány szervekre a hadirendelések törlése, a hadiüzemek eladása, a termelés áttállítása stb. terén. Ez a szövetségi beavatkozással való ideiglenes megalkuvással jelentett egyet. Az üzleti világ kénytelen volt tudomásul venni, hogy a feltételezett rekonverziós válság során a kormányzat a magánvállalkozás érdekeit sértő funkciókat is el fog látni, például egyes régiókat fejleszt a Tennessee-völgy komplex programjának mintájára, amely ellen késhegyig menő harcot vívtak az áramszolgáltató monopóliumok a Rooseveltkormányval. Nem tartotta kizártnak, hogy a kormányzat bővíti a szociális és kulturális szolgáltatásokat, melyek fedezetét az adózás szigorításával teremti elő, sőt az adók a jövedelmek újraelosztását eredményezik. Ezek az aggályok azonban alárendelődtek a közvetlen célnak: a rettegett válság megfékezésének. Ez pedig a „nagy” kormányra várt.

A válság elmaradása aláásta a liberálisok pozícióját, akik azt hirdették, hogy a „nagy” kormánynak javasolt funkciók elengedhetetlenek a teljes foglalkoztatottsághoz. Az új helyzet lökést adott a konzervatív nézeteknek, amelyek 1945 őszén kerekedtek felül, akkor, amikor már mindinkább látható volt, hogy nem fenyegeti a gazdaságot válsághelyzet. A veszélytől való szabadulás a konzervatív koncepciót látszott igazolni, mely szerint nincs már szükség foglalkoztatottsági törvényre, az üzleti világ megoldja a gazdaság problémáit, köztük a foglalkoztatást. Mindamellet a konzervatív erők taktikai megfontolás alapján, a közvélemény manipulálása végett, jónak látták törvényerőre emeltetni az eredeti koncepció felhígított változatát. Volt még egy szempont. A törvény előírta a magánvállalkozás előmozdítását. Az üzleti világ a törvényre hivatkozva is sürgethette, hogy a kormány engedje mielőbb szabadjára a piaci erőket. A korszak egyik tanulmányozója kiábrándultan vonta meg a törvény mérlegét: „A Kongresszus gondosan eltávolította az S.380 politikai fullánkját.” (Az S.380 a szenátusi törvényjavaslat volt – L. I.) „Az elnököt csak arra kérték, készítsen még egy jelentést. A Kongresszust utasították, hogy tanulmányozza azt, de ne tegyen többet... A nemzeti költségvetést... lenyakzták. Valójában senkinek sem kellett sokkal többet tennie, mint amit éppen csinált.”²⁴ Az állampolgár viszont megállapíthatta, hogy hazájának első ízben van foglalkoztatottsági törvénye, s ha volt türelme és illúziókban ringatta magát, remélhette: valamikor történni fog valami, ami a törvény végrehajtásaként értelmezhető. Mérlegre téve a végbement folyamatokat, a teljes foglalkoztatottsági koncepció kudarcán kívül azt is látnunk kell, hogy megváltozott az a politikai, gazdasági, társadalmi közeg, melyben eredetileg volt bizonyos esélye e koncepció elfogadtatásának, de ez csak kompromisszummal lett volna lehetséges, engedményeket téve az

amerikai közéletet mindinkább uraló konzervativizmusnak. A válságveszély elmúltával megszűnt ez az esély.

*
•

1945 őszétől a feltevésekkel szöges ellentétben levő helyzetet észlelt a meglepett Amerika. Nem jelentkeztek válságtünetek: tömeges munkanélküliség, a termelési kapacitások krónikus kihasználatlansága, a fizetőképes kereslet hiánya, árufeleslegek, áresések. 1945. szeptember végéig 3,5 millió katonát szereltek le, számuk 1946 áprilisáig 7 millióra nőtt. Ám a veteránok nem veszélyeztették a munkaerőpiacot. Az 1944. júniusi, ún. katonai alkotmánylevél (G. I. Bill of Rights) sokirányú módon gondoskodott a leszerelt veteránokról (pénzsegély farm- és házvásárlásra, munkahely, ingyenes egyetemi oktatás, szakmai átképzés, egyéb támogatás).²⁵ Volt ugyan némi munkanélküliség a rekonverzió során (1945-ben 1 millió, 1946-ban 2,2 millió fő; a munkaerő 1,9, illetve 3,9 százaléka), ez azonban jóval alatta maradt a 30-as évtized adatainak.²⁶ Az 1945 őszén megindult folyamat legfeltűnőbb vonása a polgári célú termelés háború utáni korlátozásai miatt kielégítetlen, vagy alacsony szinten kielégített fogyasztói szükségletek elemi erejű jelentkezése volt. A háború folyamán felgyülemlett lakossági megtakarítások a piacra zúdultak. A fizetőképes kereslettel számos termelőágazat nem tudott lépést tartani. Infláció bontakozott ki. Nem csupán tartós fogyasztási cikkek iránt mutatkozott igény. Egy háború alatti felmérés tanúsága szerint a lakosság 40 százaléka egészségtelen étrendre kényszerült. Most azonnal változtatni akartak ezen. A rekonverzió napirendre tűzte Amerika egyik legsúlyosabb problémáját, a lakáskérdést is. Megoldása radikális intézkedéseket sürgetett; szükségességüket aláhúzta, hogy 1942-től állandóan csökkent az új építkezések száma.²⁷

Az üzleti világ együttműködési készségéről biztosította a kormányt. Bejelentette, hogy vállalja a rekonverzió gyors, zökkenésmentes végrehajtását. A Gyáriparosok Országos Szövetsége azt állította, a gyárak 61 százaléka képes azonnal megkezdeni a békés célú termelést, 28 százalékuk négyhetes felkészülés után ugyanezt teheti. Megállapítást nyert, hogy a gyárosok zöme már régebben elkészítette rekonverziós programját. Amerika arról értesült, hogy az iparágak saját erőforrásaikból fedezik a rekonverzió költségeinek nagy részét, de várják a befektetőket is. Az üzleti világ a rekonverzió megvalósításáért feltételeket szabott. Leszögezte, hogy a kormányzat szabályozzon, de nem korlátozhat, mert a korlátozások totalitarizmushoz vezetnek, visszafogják a vállalkozások fejlődését, társadalmilag nem kívánatosak. A hangzatos kijelentésekből értelemszerűen következett a háború alatt bevezetett termelési, anyagzárdalkodási stb. korlátozások, főként a hatósági árellenőrzés megszüntetésének követelése. Az üzleti világ urai sürgették, hogy a kormányzat ne bocsátkozzék vállalkozói tevékenységbe; rendszeresen törlessze az államadósságot, ezzel elősegíti a törlesztések befektetését a magánvállalkozásokba, melyek munkaalkalmat teremtenek; mérsékelje az adókat; csökkentse működési költségeit és szervei bürokráciáját. Az ígéretek és követelések szövevényének egyik fő eleme a foglalkoztatás volt. Az ipar urai az 1939-es foglalkoztatás 30 százalékos növelését ígérték. Nem fukarkodtak a kollektív bértárgyalások fontosságát hangsúlyozó szövegekkel, de kifogásolták az ún. szakszervezeti monopóliumot.

A tőke és a munka éleződő vitáin mind gyakoribb szakszervezet-ellenes vádaknak adtak hangot.²⁸

A rekonverzió előkészítése 1943-ban kezdődött. A feladat bonyolult volt: össze kellett egyeztetni a hadigépezet igényeit a lakosság áruellátásával, feloldani a minduntalan kiéleződő érdekellentéteket. A manőverek színtere a hadiipari termelés igazgatósága (War Production Board, WPB) volt. Együtt kellett működnie a hadirendelések kiadásában illetékes katonai ellátó szervvel (Army Service Forces, ASF). A WPB elnöke Donald Nelson azon az állásponton volt, hogy a hadicélok prioritását szem előtt tartva, függően a katonai helyzettől, fokozatosan át kell térni a civil igényeket kielégítő áruk termelésére. A hadviselés szempontjait mereven érvényesítő ASF gyanakodva figyelte Nelsont. Charles Wilson, a WPB alelnöke (egyszersmind a General Electric Company elnöke) az igazgatóság több tagjával egyetemben a nagyipari érdekeket képviselte. Kítűnő kapcsolatot építettek ki az ASF-fel, amely a fegyveres erők ellátásának biztosítékát a monopóliumokban látta. Az ipar urai gondosan őrizték pozícióikat, gátoltak minden törekvést, mely közép- és kisvállalatoknak lehetőséget akart teremteni polgári igényeket kielégítő áruk gyártására. Nelson azt tervezte, hogy a haditermelés 1944-re előirányzott csökkentése során felszabaduló anyagok, munkaerő és kapacitások polgári célú termelést szolgálnak, s a kormány tájékoztassa az ipart a rekonverzióról. Az ASF tiltakozott a nyilvánosság tájékoztatása ellen. Az volt az aggálya, ha az ipar tudomást szerez a polgári célú gyártás lehetőségéről, veszélybe kerül a haditermelési program teljesítése. Nelson 1943. november 30-án bejelentette, sürgős katonai igény hiányában engedélyezi a polgári célú termelést. Robert Patterson hadügyi államtitkár a fegyveres erők morálja rombolásának minősítette a bejelentést, amit Nelson kénytelen volt visszavonni.

1944 első hónapjai terméketlen vitákkal teltek el. Nelson kitartott álláspontja mellett, rámutatván, hogy a WPB teljesíti haditermelési kötelezettségeit, ezért az ASF nem gátolhatja terve megvalósítását. 1944. július–augusztusban kiadta rendelkezéseit. A sajtó a Nelson-programot fékező big business üzelméről cikkezett. Roosevelttel figyelemmel kísérte a vitát. Mivel Nelson a kisvállalatok védelmezőjévé lépett elő a köztudatban, politikai hiba lett volna leváltani. Másrészt Roosevelttel nem akart ellentétbe kerülni a katonai vezetéssel. Nelsont ideiglenesen személyes képviselőjeként Csang Kaj-sekhez küldte. Nelson lemondása után Julius Krug lett a WPB elnöke. Charles Wilson szintén távozott posztjáról. A személyi változásokat a katonák kudarcának könyvelte el a sajtó, mert Krug a rekonverzió akadályainak mérséklését ígerte. A katonai helyzet nem tette ezt lehetővé. A frontról utánpótlási panaszok érkeztek. December 1-jével felfüggesztették a rekonverziós rendelkezéseket, az ASF az 1945-ös haditermelési előirányzatok növelését sürgette. A németek ardennes-i ellentámadásának visszaverése után Krugot megbízták a rekonverziós program kidolgozásával. A felfüggesztett rendelkezések 1945. április 26-tól ismét hatályosak lettek. A 2. világháború befejezésével szélesre tárult a kapu a polgári célú termelés előtt.²⁹ A vázolt folyamat azt bizonyítja, hogy a nagyiparral összefonódott katonai szerv támogatta a gyengébb versenytársak rekonverziós termelésének meggátolására irányuló monopolista törekvéseket.

Az üzleti világ egyik fő követelése, az adók csökkentése, egyezett a kormányzat intenciójával. A Kongresszus 5,9 milliárd dollárt kitevő adócsökkentést szavazott meg 1945 novemberében. Az intézkedés sajtós mozzanata volt, hogy nem kevesen még

mindig tartottak a gazdasági válságtól, ezért támogatták a csökkentést, másrészt a költségvetési egyensúly hívei nem aggódtak a deficit növekedése miatt. Az üzleti világ másik fő követelése: a háborús korlátozási-ellenőrzési rendszer lebontása viszont bonyolult problémának bizonyult. A kormánynak nem volt egységesen értelmezett, átgondolt rekonverziós programja. Az elnök szeptember 6-ai kongresszusi üzenetében felsorolt teendők kívánságok halmazát képezték, mely mögött nem állt megvalósításra képes központi akarat. Truman minden lehetséges kormányzati ellenőrzés megszüntetését, az árak, lakbérek és munkabérek szinten tartását, a munkabérbővekedelmek és a vásárlóerő gyors csökkenésének megállítását, a hadirendelések törlését és elszámolását, a hadiüzemek rekonverzióját nyilvánította fő feladatnak, hangsúlyozva, hogy csak szűk keresztmetszet, nyersanyaghiány és infláció elhárítását célzó korlátozások tarthatók fenn. Az irányelvek azon az elképzelésen alapultak, hogy kb. egy évig tartó átmeneti szakasz alatt végrehajtható a rekonverzió, ennek során a társadalom rétegei, csoportjai lemondanak érdekeik érvényesítéséről, normalizálódik a civil igényeket kielégítő termelés és az árrendszer, helyreáll a piacgazdaság rendje, a kormányzat a szükséges korlátozások fenntartásával és a feleslegek megszüntetésével segíti e folyamatot. Ez a perspektíva nem elégítette ki a társadalmat.

Truman elsősorban az anyaggyártókat stb. korlátozásoktól, főként az árellenőrzéstől szabadulni akaró üzleti világ elégedetlenségére figyelt fel. Október 30-án felemás rádióbeszédet mondott. Meghirdette az ország önként vállalandó inflációellenes programját, mely – úgy mond – az árellenőrzés egyedüli alternatívája. Ugyanakkor, az ipar urainak adresszával szavait, állást foglalt a kontrollok felszámolása, a gazdaság szabad működéséhez való visszatérés mellett. Jónak látta gesztust tenni a háborús bérbefagyasztás megszüntetését követelő munkásság irányában is: „ésszerű” béremelést javasolt, kikötve, hogy a munkaadók csak fél éves vizsgálódás után jogosultak eladási áraik növelésére (ti. ha profitjuk veszélyeztetését konstataálják). Néhány hét bizonyítékot szolgáltatott programja irrealitásáról. Truman 1946. január 3-án bejelentette, hogy az ár- és lakbérellenőrzést június 30-a után is fenn kell tartani, a Kongresszustól már kérte felhatalmazása meghosszabbítását. Február 14-ei rendeletével módosította a munkabér- és árpolitikát: felhatalmazta a munkaadókat árak emelésére, ha a béremelések igazolt nehézséget okoznak. A korábban előírt fél éves vizsgálódás tehát megszűnt. (Meg kell jegyezni, hogy Truman rendelkezésére állt az illetékes kormány szerv jelentése, melynek értelmében az ipar a termelékenység növekedése eredményeként kb. 24 százalékos béremelésre volt képes, profitja veszélyeztetése nélkül.)³⁰

A korlátrendszerrel kapcsolatos nézeteltérések két pólusát egyfelőle Chester Bowles, az Árhivatal (Office of Price Administration, OPA) vezetőjének, másfelől John Snyder, a rekonverziót irányító kormány szerv igazgatójának álláspontja jelezte. A nézetkülönbségek a kontrollok mérséklése, illetve megszüntetése időzítésével, módszereivel, az érdekcsoportok követeléseinek elbírálásával függtek össze. Snyder, konzervatív felfogásának megfelelően, következetesen támogatta az üzleti világ követeléseit, valószínűsítő offenzívát indított a korlátrendszer ellen. A liberális Bowles az inflációt tekintette fő veszélynek, ellenezte a követelések azonnali teljesítését, a fogyasztók érdekeit tartotta szem előtt. Snyder egyik hibás intézkedését országszerte sokáig emlegették. 1945. október 15-i hatállyal elrendelte az építőanyagok elosztási korlátozásainak megszüntetését, nőtt a felszabadított anyagok iránti kereslet, de nem a veteránok épít-

kezései és az új családi házak szaporodtak, hanem a jóval nagyobb profitot ígérő vállalati épületek. Ez ellentétes volt a kormány által szorgalmazott lakásépítéssel. Decemberben vissza kellett állítani az építőipari hiánycikkek elosztásának ellenőrzését. Bowles eleve helytelenítette az építőanyag-kontrol megszüntetését, de – mind máskor – alulmaradt a vitában az erősebb pozíciójú Snyderrel szemben. Az agrártermékek kapcsán Clinton Anderson mezőgazdasági miniszter volt az ellenlábas, aki a nagyfarmerek érdekeit képviselve, a termelői árak felszabadítását sürgette. Bowles ártámogatásokkal próbálta kivédeni a követelést. A farmerek azzal vádolták a kormányt, hogy a munkáságnak kedvez, ezért vonakodik megszüntetni az árelenőrzést. A marhatenyésztők sztrájkjal fenyegetőztek. Anderson keresztülvitte a termelői árak emelését. Történt ez annak ellenére, hogy Truman röviddel azelőtt kijelentette, nem engedi a húsárak drágítását. Ilyen fejleményeket kommentálva jelentette ki a kaotikus állapotok egyik megfigyelője, hogy az árkontroll 1946-ban inkább szitát, semmint „plafont” jelentett.

Az Árhivatal megalapozott rekonverziós gazdaságpolitika, tisztázott hatáskör és elnöki támogatás esetén hatékonyabb munkát tudott volna végezni. Hozzá kell azonban tenni, hogy a Kongresszus is gátolta az árelenőrzést, késlekedett az elnök által kért törvényalkotással. Az állapotok jellemző mozzanata volt, hogy Truman 1946. február 25-én visszaállította a háború befejezése után megszüntetett gazdasági stabilizációs hivatalt. Vezetője az Árhivatalban viselt posztjáról lemondott Chester Bowles lett. Amikor azonban Bowles értesült a Kongresszuson folyó törvény-előkészítésről, e posztjáról is távozott. Lemondásával nagymértékben gyengültek az inflációt fékező erőfeszítések, melyeket gátolt az a tény, hogy Truman és munkatársainak többsége az üzleti világ útjában álló korlátok felszámolására törekedett. Az elnök a békeidőben alkalmazott árelenőrzést Amerika-ellenes tevékenységnek, egyik sajtóértekezletén rendőrállam-módszernek nevezte.³¹

A munkásság létkérdéseinek kevés figyelmet szentelt az elnök. Az AFL és a CIO vezetői szóvá tették a Fehér Házzal való kapcsolat hiányát. A CIO kiadványa leszögezte: „Washingtonban már nem az a vezetés irányít, melynek támogatásában Roosevelttel hivatalviselése idején részesültünk.”³² A statisztikai adatok a gyáripari munkások helyzetének romlásáról tanúskodtak. A heti átlagkereset 1944-ben 45,70 dollár, 1945-ben 44,20 dollár volt, 1946-ban 43,32 dollárra esett vissza. A keresetek csökkenésében közrejátszott, hogy a túlóra megszüntével nem kaptak bérpótlékot a munkások. A megélhetési költségek emelkedése és a keresetek visszaesése következtében 30 százalékra becsülték a munkások vásárlóerejének csökkenését. 1945-ben 4750 munkabeszüntetés volt, melyben 3,5 millió munkás, az összes dolgozók 8,2 százaléka vett részt, 38 millió munkanap esett ki. 1946-ban 4985 munkabeszüntetés volt 4,6 millió munkás részvételével, ami az összes dolgozók 10,5 százalékának felelt meg, a kiesett munkanapok 116 millióra szöktek fel. A sztrájkokat mindkét évben elsősorban a bérkérdések okozták.³³ Truman elzárkózott a béremelési követelések hivatalos jóváhagyása elől, de nem hagyhatta figyelmen kívül a 15 millió tagot, a munkaerő 24 százalékát tömörítő szakszervezetek erejét. Számára a sztrájk volt az egyedüli fejlemény, amellyel a kormánynak érdemben kell foglalkoznia.

1945 második felében sztrájkhullám söpört végig Amerikán. Sztrájkoltak a szénbányászok, az olaj- és a faipari munkások, a dokkmunkások, 175 000 autóiipari munkás 19 államban tette le a szerszámot. Sztrájkveszély volt az acéliparban és a vasutaknál.

Az elnök 1945. november 5-re értekezletet hívott össze. 36 küldött képviselte a munkásokat és a munkáltatókat. Truman értésükre adta, hogy a kormány nem vesz részt a vitában, s figyelmeztetett, ha nem egyeznek meg, a Kongresszushoz fordul. Az értekezlet november 30-án eredménytelenül zárult. Truman december 3-án törvényalkotását kérte. Terve értelmében, melyről nem tanácskozott előzetesen a szakszervezeti vezetőkkel, ténymegállapító testületek kivizsgálják a munkaügyi vitákat, ajánlásokat dolgoznak ki a rendezésre, tevékenységük tartalma alatt 30 napig érvényes ún. lehigh-gadási idő során sztrájktilalom van. Megelőzve a törvényhozást, rendelettel létrehozta a testületeket. A szakszervezetek élesen tiltakoztak. Philip Murray a CIO nevében a roosevelti politikától való nagymérvű eltávolodásnak minősítette Truman törvényjavaslatát.

Az autóipari munkások sztrájkja volt az új módszer első próbatétele. Truman ténymegállapító testületet küldött ki a General Motorshoz. Azt a kijelentést tette, hogy a testület betekinthesse a vállalat üzleti könyveibe a profitok megállapítása végett. A General Motors vezetősége elutasítóan reagált. Leszögezte, nem vesz részt olyan akcióban, amely az amerikai vállalkozási rendszer megszüntetéséhez, parancsuralmon alapuló gazdaság megteremtéséhez vezet.³⁴ Truman nem akart ujjat húzni az óriásvállalattal, szemet hunyt a történetek felett. Meghátrálása nem öregbítette presztízsét. A sztrájk 1946 márciusában kompromisszummal ért véget. Az acélipari munkások 1946. január-februári sztrájkjának felfüggesztését követelte Truman, majd Snyder útján alkudozni kezdett az United States Steel Corporation vezetőivel, akik a béremelések fejében az acélárak felszabadítását követelték. Snyder jelentős áremelést ajánlott fel az acélműveknek, kétszeresét annak, amit az Árhivatal a béremelések alapján indokoltnak tartott. A győztesek az acélipar urai lettek. Az acélgyártmányok felemelt árai továbbgyűrűztek. Újabb lökést adva az inflációnak. Bowles ekkor mondott le az Árhivatal vezetői posztjáról, tiltakozva Snyder káros kihatású tevékenysége ellen.

A sztrájkhullám a vasúti dolgozók és a szénbányászok sztrájkjaiban tetőzött. 1946. május 23-án 300000 mozdonyvezető és vasutas lépett sztrájkba. Truman azzal fenyegetőzött, ha azonnal nem veszik fel a munkát, katonasággal üzemelteti a vasutakat. Május 25-én a Kongresszus két házának együttes ülésén szükségstörvényt alkotását kérte, mely bírósági végzés útján tiltja a sztrájkfelhívásokat, megfosztja a sztrájkolókat a szolgálati idejük alapján szerzett jogaiktól, büntetést szab ki, s felhatalmazza az elnököt, hogy szövetségi kezelésbe vett üzemek sztrájkolóit katonai szolgálatra hívja be. A javaslat megdöbentette a munkásokat és a liberálisokat. A CIO-szakszervezetek 1170 képviselője Trumant a bankárok és vasúttársaságok első számú sztrájktrójként emlegette. Még Taft szenátor sem helyeselt. Kijelentette, hogy a javaslat sérti a jogszolgáltatás valamennyi elvét. A munkások barátjának aligha tekinthető szenátor nem a sztrájktilalmat kifogásolta, hanem azt, hogy a Fehér Ház kezdeményezett. A szenátus elutasította a katonai behívást. A sztrájk megszűnt, mert az elnök nyomásának legtovább ellenálló két szakszervezet elfogadta a korábban elutasított kompromisszumot.³⁵

Időközben új szakaszba lépett a szénbányász-sztrájk. Truman eredménytelen közvetítési kísérletei után több hónapig szövetségi ellenőrzés alatt működtek a bányák. A Fehér Ház jónak látta nem felvetni a vasutas sztrájk kapcsán javasolt módszert, de a kormányzati ellenőrzés is kényszerintézkedés volt, csak formájában tért el amattól. Truman bírósági végzéssel akarta kierőszoakolni a kormány elleni akciónak

minősített sztrájk beszüntetését. Az egyenlőtlen küzdelemnek újabb kényszerintézkedés vetett véget: a bányász-szakszervezet vezetőjét a bíróság megsértése ürügyén pénzbírsággal sújtották, a szakszervezetet 3,5 millió dollár fizetésére kötelezték. A két sztrájk elfojtásának módja nemcsak a munkássággal élezte ki a Fehér Ház kapcsolatát, hanem fokozta a haladó gondolkodású rétegek ellenérzését is a kormányzattal szemben. A novemberi választásokra készülődő demokrata párti hatalmi rendszer esélyeit rontották e fejlemények.

Truman szelet vetett és vihart aratott a ténymegállapító testületekre tett 1945. decemberi előterjesztésével. A törvényhozás 1946. június elején küldte meg a sztrájkok meggátlását célzó javaslatát. Az elnök június 11-én megvétózta a saját előterjesztését túllícitáló kongresszusi javaslatot. A vétó fő oka az volt, hogy a törvényhozás ki akarta venni a munkaügyi minisztérium hatásköréből a vitás kérdések rendezésével megbízott szerv felügyeletét. A vétót csak öt szavazat mentette meg a hatálytalanságtól. Az elnök két következtetést vonhatott le: hacsak újabb, elfogadható javaslat nem születik, nincs jogalapja a sztrájkok megelőzésére, meggátlására irányuló kormányakciónak, s mélyülnek az ellentétek a Capitoliummal. Az utóbbit az árelenőrzéssel kapcsolatos vita is bizonyította. Az elnök június 29-én megvétózta az árelenőrzés egyéves meghosszabbításáról szóló képviselőházi határozatot, mely áremelési rendelkezéseket is tartalmazott. Truman rádióbeszédben jelentette be, hogy a vétót inflációgerjesztő áremelések indokolták, s felhívta az országot az árkorlátozások további önkéntes betartására, míg a Kongresszus elfogadható törvényt alkot.

A vétó folytán július 1-től megszűnt az árelenőrzés. Az elnöki felhívásnak nem volt foganatja: 28 fontos alapanyag ára két hét alatt 35 százalékkal nőtt. A Kongresszus új törvényjavaslatát, mely némileg korigálta a megvétózott változatot, Truman 1946. július 25-én írta alá. Az árelenőrzés egyéves haladékot kapott, de mindjobban gyengült. Egyik intézkedése általános felháborodást keltett. Az új törvényre hivatkozva visszaállította a július 1-től szabad áron eladott marhahús árelenőrzését: a farmerek a hús visszatartásával reagáltak az intézkedésre. A lakosság a kormány kapkodásainak tulajdonította a húshiányt. Truman október 14-én kapitulált: azonnali hatállyal megszüntette a húsok árelenőrzését. Az infláció tovább nőtt. Az elégedetlenség a novemberi választási győzelemre számító republikánusok malmára hajtotta a vizet. Jelszavuk rövid kérdőmondat volt: „Megelégték már?” – remélve, hogy a demokrata rezsimre és személy szerint Trumanre különböző okok miatt neheztelő szavazók zöme igennel fog felelni.³⁶

A rekonverzió 1946 őszén nagyjában-egészében véget ért. A gyárak egyre inkább képesek voltak az igények kielégítésére. A kormányzat nem támogatta új vállalatokat a leszerelt hadiüzemek megvásárlásában, noha eredetileg, a nagyipar hatalmának fékezése végett, ezt helyezte kilátásba. A megvételre kínált gyárakat többnyire a monopóliumok kaparintották meg. Az átállás döntő mértékben az óriásvállalatok potenciálját erősítette. Profitjaik növekedése a vállalati nyereségek adatain mérhető le: az összes iparvállalat nettó profitja 1945-ben 10,5 milliárd dollárt, 1946-ban 16,3 milliárd dollárt tett ki.³⁷ A big businessnek minden oka megvolt, hogy a rekonverziót az ún. normális idők nyitányának tekintse. Csak a szövetségi ellenőrzés maradványait és a Fehér Ház New Dealre emlékeztető néhány előterjesztését kifogásolta.

Az ellenőrzés azonban egyre erőtlenebbé vált, az előterjesztések pedig a konzervatív koalíció tiltakozásába ütköztek. Az üzleti világ üdvözölte a háború idején létrehozott kormányzervek zömének megszüntetését és azt, hogy a még működők – köztük az Árhivatal – sorsa is megpecsételődőtt. A rekonverzió politikai-eszmei síkon a konzervativizmus előretörését, a liberalizmus elbizonytalanodását eredményezte. A liberálisok frusztrációjának fő tényezője a Truman-rezsimmel szembeni elégedetlenségük volt. Ugy látták, tévesnek bizonyultak az 1945. szeptember 6-ai kongresszusi üzenet nyomán kialakult pozitív vélekedések az elnökről, a valóság megcáfolta a meghirdetett gazdaság- és társadalompolitikához fűzött reményeiket. Ami az indulatoktól átfűtött liberálisok előtt lejátszódott, ellentéte volt egy évvel azelőtti feltevéseiknek. Akkor azt hitték: Truman Roosevelttel nyomdokain halad, képes rábírní a vonakodó Kongresszust a New Deal továbbfejlesztő program megalapozására. Ezzel szemben azt tapasztalták, Truman személyisége, politikusi alkata folytán nem alkalmas e szerepre, intézkedései ellentmondásosak, improvizáltak, melyekkel elidegeníti a demokrata párt sok hívét, erősíti az ellentábort. Hivatalviselésének presztizsromboló gyakorlatát e szójátékkal jellemezte a gúnyolódo közvélemény: „Tévedni trumani dolog.”

Az indulatok gátolták a történtek tárgyilagos megítélését. A liberális kortársak szem elől tévesztették, hogy – a korszakkal foglalkozó egyik történész szavaival élve – olyan súlyos problémák tornyosultak Truman előtt, amelyekkel egy tapasztaltabb, rátermettebb elnök is csak nagy nehézségekkel birkózott volna meg.³⁸ Történeti távlatból vizsgálva a tárgyalt időszakot, meg kell állapítani: nem volt indokolt számonkérni a Truman-kormánytól a New Deal továbbfejlesztési programjának megvalósítását ezekben a zaklatott hónapokban.

Jegyzetek

1. *Stuart Chase*: Democracy Under Pressure. New York, 1945. 113–114.
2. A New Deal-lel Az Egyesült Államok gazdaságpolitikája és külpolitikája, 1933–1939. c. munkám foglalkozik. Sajtó alatt.
3. A liberalizmus, mint amerikai gazdasági, politikai törekvés és eszmeáramlat azon reprezentánsairól van szó, akik a szövetségi kormányzat sokirányú beavatkozását sürgették, s e beavatkozástól várták a gazdaság és társadalom korszerűsítését célzó reformprogram megvalósulását.
4. *Stephen K. Bailey*: Congress Makes a Law. New York, 1950. 24–27.
5. Public Papers of Franklin D. Roosevelt. Ed. by *Samuel Rosenman*. Vo. XIII. 41.
6. *Alvin H. Hansen*: Social Planning for Tomorrow. In: The United States After the War. Ithaca, N. Y., 1945. 13–24.
7. *F. A. Hayek*: The Road to Serfdom. London, 1944. 52.
8. *Bailey*, 9–10.
9. *William H. Beveridge*: Full Employment in a Free Society. New York, 1945. 18.
10. A törvényjavaslat előkészítésére l. *Bailey*, 13–14., 24., 45–55., 57–59.
11. Congressional Record, 79th Congress, 1st Sess. 379.
12. *Karl Schriftgiesser*: Business Comes of Age. New York, 1960. 90–92.
13. *Schriftgiesser*, 67–70.
14. Uo.
15. Memoirs by *Harry S. Truman*. Vol. 1. Year of Decisions. Garden City, N. Y., 1955. 483.
16. Az 1945. szeptember 6-ai elnöki üzenetet l.: Nyugat-Európa, az Egyesült Államok és a nemzetközi helyzet 1945–1955. Szerk. *Zsigmond László*. Bp., 1971. 169–170.

17. *Bailey*, 116–117.; *Otis L. Graham, Jr.*: *Toward a Planned Society. From Roosevelt to Nixon.* New York, 1976. 88.
18. *Bailey*, 117–118.
19. Uo. 123., 128.
20. Uo. 164–167.
21. Uo. 171.
22. A törvény szövegét l. *Bailey*, 228–232.
23. *Edward S. Flash, Jr.*: *Economic Advice and Presidential Leadership.* New York, London, 1965, 18,
24. *Robert Lekachman*: *The Age of Keynes.* New York, 1965. 174.
25. *Arthur S. Link–William B. Catton–William M. Leary, Jr.*: *American Epoch. A History of the United States since the 1890's.* New York, 1967. 669.
26. *The Statistical History of the United States (a továbbiakban SHUS).* From Colonial Times to the Present. New York, 1976. 126., 135.
27. *Louis Hollander*: *The Role of Organized Labor in the United States Economy.* In: *The United States After the War.* 97–124.; SHUS 618.
28. *Walter D. Fuller*: *American Business After the War.* In: *The United States After the War.* 97–124.
29. *Jack W. Peltason*: *The Reconversion Controversy.* Indianapolis, 1950.
30. *Truman*, 488.; *Robert J. Donovan*: *Conflict and Crisis. The Presidency of Harry S. Truman, 1945–1948.* New York, 1977. 119–120.
31. *Eric F. Goldman*: *The Crucial Decade – and After. America, 1945–1960.* New York, 1960. 21.; *Barton J. Bernstein*: *Economic Policies.* In: *The Truman Period as a Research Field.* Columbia, Missouri, 1967. 99–100.; *Herman Miles Somers*: *Presidential Agency. The Office of War Mobilization and Reconversion.* Cambridge, Mass., 1950. 93–94.; *Truman*, 488–489.
32. *Alonzo L. Hamby*: *Beyond the New Deal: Harry S. Truman and American Liberalism.* New York, London, 1973. 66.
33. SHUS 169., 179.
34. *Donovan*, 122.
35. *Truman*, 498–502.; *Donovan*, 216–218.; *Hamby*, 65–67.
36. *Truman*, 489–491.; *Link – Catton – Leary*, 674–675.
37. SHUS 925.
38. *Barton J. Bernstein*: *America Since World War II.* New York, 1976. 18.

MAGYAR VONATKOZÁSÚ FORRÁSOK A SZOVJET LEVÉLTÁRAKBAN, KÖZGYŰJTEMÉNYEKBEN

Az a felpezdülés, amely az utóbbi időben a szovjet történelemfelfogásban, a források hozzáférhetőségének megítélésében bekövetkezett, napirendre tűzi a szovjet levéltárakban a jövőben végzendő kutatásoknak a tudományos igényességgel történő előkészítését és annak az átgondolását is, ami a magyar–szovjet történész és levéltári együttműködésben eddig történt. Az átgondolást az is indokolja, hogy a kutatás számára meglehetősen korlátozott összegek állnak a rendelkezésre, ugyanakkor a történelemtudománnyal szembeni követelmények rendkívüli módon megnövekedtek. Nem lehet a kutatásokat protokolláris szintre szorítani, ezeknek a törekvéseknek aligha lesz jövőjük. Nincs más megoldás, mint az újonnan jelentkező megalapozott kutatási igényeknek elébe menni, az eddigi együttműködés formái, tartalmi újrafogalmazásában tevékenyen részt venni. Ez nem azt jelenti, hogy ne értékelnénk pozitívan azt, ami eddig történt a szovjet–magyar levéltári – s szélesebb értelemben vett történész – együttműködés területén. A meglévő együttműködés az új körülmények között azonban továbbfejlesztést igényel.

A szovjet levéltárak anyagainak felhasználása Magyarországon több évtizedes múltra tekinthet vissza. Tudományos feldolgozások, önálló kiadványok, folyóiratokban és napilapokban megjelent közlemények egész sora jelzi az eredményeket. Kialakult az együttműködésnek az a gyakorlata is, hogy szovjet és magyar tudományos intézmények, levéltárak közös forráspublikációkkal járulnak hozzá történelmi múltunk érintkező pontjainak megismeréséhez.

Az osztrák, a román, a csehszlovák, a jugoszláv és más levéltárakról színvonalas levéltári segédletek készültek. Nem lehet azonban elmondani ugyanezt a szovjet levéltárak forrásanyagáról készült filmekről. Annak, hogy ezekről nem kerültek kiadásra hozzáférhető formában megfelelő segédletek, több oka van. Nem arról van szó, hogy hiányoztak volna a megfelelő felkészültségű levéltárosok, történészek vagy hiányzott volna az erre fordítható anyagi fedezet. A segédletek elkészítését nagyban nehezítette az a körülmény, hogy a szovjet levéltárak belső utasításai korlátozták, vagy egyenesen lehetetlenné tették azt, hogy a meglévő levéltári segédleteket külföldi kutatók felhasználják. Ha ilyen segédletet kézbe is adtak, akkor a szovjet levéltárosok kivételt tettek, s nem egy esetben személyes kockázatot vállaltak.

A Magyarországra, főleg a Párttörténelmi Intézet Levéltárába megküldött filmmásolatok jelzete az esetek tekintélyes részében nem volt teljes. A fondokat, állagokat jelző számok némák maradtak. Nem lehetett tudni, hogy a dokumentumok konkrétan milyen szerv iratanyagából valók. Általában a kísérő iratjegyzéken nem volt utalás az irattermelő intézmény vagy szerv nevére, az ügyviteli sajátosságokra, arra a konkrét környezetre, amelyben az adott irat létrejött, illetve most található. A mikrofilmezésnek ez a módja összefüggésben állott azzal az igényességgel, amivel a kutatás is folyt. Illusztratív anyagot kerestek a történelemről alkotott előzetes koncepcióhoz. Az objektív valóság bonyolultságának megismeréséhez a kutatásnak ez a módja (amikor a kutatásra előkészített iratanyagot általában nem a kutató határozta meg a leltárak

[opiszok] segítségével, hanem mások jelölték ki számára) kevésbé volt alkalmas.

Most, hogy a levéltárak ajtaja szélesre tárul a kutatók előtt, s a zömmel még kéziratosszerű fondleltárak (opiszok) nagyobb része hozzáférhetővé válik a kutatók számára is, aktuálissá vált a már meglévő filmanyagunk kiegészítése, a hivatkozások, a dátumok, az iratanyagok keletkezési körülményeinek, későbbi sorsának rögzítése, a részben ötletszerű tematika alapján végzett feltárások filmanyagának a rendszerezése. Hasonló munkát kellene elvégezni az Országos Levéltárhoz és más levéltárakhoz és intézményekhez érkezett mikrofilmek számbavétele és leírása tekintetében is.

Az elmúlt három évtized alatt gyakran küldtek ki kutatókat azonos, vagy hasonló témák tanulmányozására, s az ennek révén megküldött filmmásolatok nemegyszer ismétlik egymást – bizonyítva azt a tényt, hogy a kutatások tervezése, engedélyezése nem mindig volt átgondolt, s nem mindig számolt a kutatási ráfordítás maximális hasznosításával. A meglévő filmdokumentáció az említett meglehetősen súlyos hiányosságai ellenére (ezúttal nem tértem ki a felvételek minőségére, a jelzetek áttekinthetlenségére stb.) értékes anyag.

Az elkövetkező évtizedek történelemkutatása szempontjából rendkívül fontosnak kell itélni a még kevésbé ismert, fel nem használt források előzetes felmérését és a kutatók céltudatos előzetes felkészítését.

Az a körülmény, hogy a meglehetősen szűk tájékoztatást adó levéltári útmutatókon kívül a tényleges anyagot tükröző fondleltárak nem voltak hozzáférhetőek a külföldi kutatók, de a szovjetek zöme számára sem, lehetetlenné tette az előzetes felmérést. Az új körülmények között már megfelelő biztonsággal jelölhető ki a konkrét kutatási feladatokat, készíthetők fel a jelöltek, alakítható ki az együttműködés, a munkamegosztás a szovjet partnerekkel.

A következőket a valóság vizsgálatából kell levonni, s a kutatásokkal szembeni elvárásokat is ennek figyelembevételével szabad megfogalmazni. Az elvárások, amelyek meghatározzák a kutató későbbi értékelését, nem alakíthatók ki a kutatandó források előzetes felmérése nélkül.

Ez a felmérés ma már a levéltári állagleltárak, meglévő feldolgozások alapján elvégezhető. Ebbe a munkába a magyar szakembereken kívül feltétlenül be kell vonni szovjet levéltárosokat és történészeket is. A munka végén közös kiadványként is meg lehet majd jelentetni „A magyar történelem forrásai a szovjet levéltárakban és közgyűjteményekben” cím alatt. A kiadvány megfelelően rendszerezve tartalmazná azoknak a levéltári forrásoknak a jegyzékét, regesztáit, amelyek a magyar történelemre vonatkozóan adatokat, tényeket tartalmaznak.

A szovjet levéltárak nem csak szűken az orosz–magyar politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatokra vonatkozóan tartalmaznak értékes forrásokat, hanem az osztrák–magyar, a lengyel–magyar, az ukrán–magyar, a litván–magyar stb. kapcsolatokra is. 1917-től az állami és pártlevéltárak értékes forrásokat őriznek a magyar és a nemzetközi munkásmozgalom kapcsolatára vonatkozóan is.

A magyar történettudomány szempontjából érdekes források felmérésének a feladata a szovjet levéltárakban nem új gondolat. Felmerült ez az igény már a 40-es évek végén és később is. Ilyen célkitűzést fogalmazott meg pl. Perényi József professzor is évtizedekkel ezelőtt a Történettudományi Intézetben. 1957 tavaszán váratlanul azt a feladatot kaptam, hogy utazzam Moszkvába és néhány hétig kutassak a magyar

internacionalisták történetét tükröző dokumentumok után. Ennek – s a további munkának – eredményeként jelent meg akkor az októberi forradalom 40. évfordulója alkalmával az első jelentősebb forráspublikáció. Még mielőtt elindultam volna, Perényi professzor a lelkemre kötötte, hogy nézzek utána, mi történt 1939 után az addig Észtországban őrzött levéltári anyagokkal, családi hagyatékokkal.

Moszkvában udvariasan, segítőkészen, de érezhető fenntartással fogadtak. (Magyarországon a gazdasági és politikai konszolidáció akkor még messze volt.) Perényi kérése egyáltalán nem tartozott abba a tematikába, amire konkrétan kutattam. A levéltárakban az engedélyezett téma kereteihez szigorúan ragaszkodtak. A központi pártlevéltárban az említett kérdéssel nem hozakodhattam elő, de amikor átmentem kutatni a Levéltári Főigazgatóság alá rendelt állami levéltárakba, megpendítettem a kérdést. A Levéltári Főigazgatóság 1938-tól a Belügyi Népbiztosság alá tartozott, azt megelőzően még Lenin javaslatára mintegy két évtizedig a Művelődésügyi Népbiztosság önálló jogkörrel rendelkező szerve volt. A választ nem tagadták meg. A Főigazgatóság vezetőjének helyettese, aki előző évben (1956), még az események előtt Magyarországon járt, L. I. Jakovlev biztosított, hogy személyesen néz utána a dolognak.

Itt kell megemlítenem, hogy még a 30-as években Perényi József megszerezte Fjodor Fjodorovics Berg (1793–1874) táborszernagy hagyatékának francia nyelvű leltárát. A kéziratos leltárat magammal vittem és további kutatásra át is adtam a Levéltári Főigazgatóságnak. A Berg-hagyaték a 30-as években Észtországban volt, s a politikai változások, a második világháború hadműveletei elegendő alkalmat kínáltak az iratok megsemmisüléséhez. Miért volt szükséges Perényi professzornak a Berg-hagyatékra? Berg a cár lengyelországi helytartója volt, előzőleg, mint I. Miklós cár képviselője kulcs szerepet töltött be Bécsben az osztrák–magyar viszony alakulásában, az intervenció elhatározásában az ausztriai és magyarországi polgári forradalmak idején.

A válasz néhány évig késett. Közben 1960–1961-ben a Levéltári Főigazgatóság és a hozzá tartozó levéltárak a Minisztertanács közvetlen alárendeltségébe kerültek. Megtörtént a levéltárak fondjainak központi felmérése, ami lehetővé tette a megbízható országos szintű tájékozódást a meglévő levéltári állagokról.

Kiderült, hogy F. F. Berg táborszernagnak, az egykori finnországi főkormányzónak és lengyelországi helytartónak 1003 őrzési egységből álló iratanyaga nem veszett el a háború alatt, hanem épségben fennmaradt. Ma Moszkvában az Októberi Forradalom Központi Állami Levéltárában kutatható. A Berg család levéltárának nagyobbik része – ami mintegy 3525 őrzési egységet tesz ki – az Észt Szocialista Szövetséges Köztársaság Központi Állami Történelmi Levéltárában található.

A betegség és a korai halál Perényi professzort megakadályozta abban, hogy ezt az értékes forrásanyagot a magyar történelemtudomány számára hasznosítsa. A feltárás érdemét az elhunyt tudóstól azonban már nem lehet elvitatni. A Berg-hagyaték fontos forrása a finn és a lengyel történelemnek is, s jelentős adalékokat tartalmaz a magyar és az osztrák történelmet kutató szakemberek számára is. (Hiába keresné azonban az olvasó F. F. Berg gróf nevét az újonnan kiadott szovjet enciklopédiában. Az utóbbi szerkesztői – miután egyértelműen reakciós politikát képviselt Bécsben és Lengyelországban – egyszerűen kihagyták.)

Perényi József még 1957-ben a lelkemre kötötte, hogy kutatásaim folyamán – amelyek főként az osztrák–magyar hadifoglyok oroszországi történetére vonatkoztak

– jegyezzem fel azokat az iratanyagokat, hagyatékokat, amelyek 1848–1849-cel és annak magyar vonatkozásaival kapcsolatosak. A Napóleon elleni hadjáratokban, a magyar forradalmi csapatok fegyverszünetre kényszerítésében részt vett katonák és tisztek közvetlen élményeinek révén alakult ki az a kép Oroszországban, ami évtizedekig élt a köztudatban Magyarországról. Ehhez járult a korabeli sajtó anyaga. Az ausztriai és magyarországi szlávokról, az egyházpolitikáról, a nemzeti és kulturális kérdésekről alkotott nézetek tükröződnek Mihail Fjodorovics Rajevszkij (1811–1884) fennmaradt írásaiban. 1842-től volt a bécsi orosz követségi templom papja, később esperese. Levelezett M. P. Pogonyinnal, I. I. Szeleznyevvel. Mint egyházi író, jelentős hatást gyakorolt a közvélemény alakulására. Hagyatéka három helyen található. A nagyobbik részt a moszkvai Állami Történelmi Múzeumban őrzik, de iratai találhatóak még a leningrádi M. E. Szaltikov-Scsedrin Könyvtár Kézirattárában és a szintén leningrádi Puskin-házban működő Orosz Irodalmi Intézetben.

Amikor 1848–1849 állott a magyar történészek kutatásainak középpontjában, a szovjet levéltárakat kéréssel ostromolták, hogy bocsássák rendelkezésre Guszev kapitány iratanyagát. Annak a cári tisztnek az iratanyagáról van szó, akiről Budapesten utcát is neveztek el. A legenda szerint Guszevet és társait azért végezték ki, mert együttértett a magyar forradalommal. Az idősebb szovjet levéltárosok sokáig emlékeztek erre a nagy apparátussal végzett s végül kudarcot vallott kutatásra.

Sok tisztnek és tábornoknak maradt fenn hagyatéka, akik részt vettek az 1849-es magyarországi hadjáratban. Csak néhányra kívánom itt a figyelmet felhívni. Ezek közé tartozik Szergej Petrovics Kopanyev (1821–1893) tábornok hagyatéka, aki a magyarországi hadjárat mellett részt vett a krími háborúban s később tagja lett a katonai kollégiumnak. A mintegy öt őrzési egységből álló hagyatékát Moszkvában a Központi Állami Hadtörténelmi Levéltár őrzi.

Wulf Renatus őrnagy (1812–1878) hagyatékát, aki szintén részt vett a magyarországi hadjáratban, a tallinni akadémiai Történelmi Múzeum őrzi. A moszkvai Történelmi Múzeumban található Mihail Lihutyin tábornok hagyatéka, aki ugyancsak részese a magyar szabadságharc leverésének.

Csak egy részleges tájékozódás a meglevő forrásanyagban már meggyőz arról, hogy Andics Erzsébet akadémikus e kérdéstről írott műveiben, közleményeiben csak töredékét használta fel annak az iratanyagnak, ami a szovjet központi és vidéki levéltárakban a magyarországi cári intervencióról rendelkezésre áll.

Még további kutatást igényel a cári politika és a nemzetiségi mozgalmak, valamint az egyházak kapcsolatának további konkretizálása. Adósak vagyunk annak az ideológiának a bemutatásával, amely hivatalos nézet volt 1848–1849-ben a cári csapatok körében; adósak vagyunk a 20-as évek szovjet kutatásainak bemutatásával, ami 1848–1849-re vonatkozik, s ugyanakkor meglehetősen eltér a későbbi megközelítések-től.

A legtöbb, terjedelemre is a legjelentősebb osztrák–magyar vonatkozású iratanyag az első világháború, a két oroszországi forradalom és a polgárháború időszakából maradt fenn részben a központi, részben – s tömegesen – a vidéki levéltárakban. Ez teljesen érthető, amikor figyelembe vesszük, hogy több, mint kétfélmillió osztrák–magyar katona és tiszt esett az orosz csapatok fogságába. Ebből a magyarok száma meghaladta a félmilliót. A hadifoglyok katonai személyek voltak, és a nemzetközi hadijog

értelmében a legénységet munkára is felhasználhatták. A legénység munkaerejét így tehát tömegesen használták fel a mezőgazdaságban, az iparban, a bányászatban, a vasút-, út- és csatornaépítésnél, s meglehetősen széles körben a frontok mögöttes területein is. A hadifogoly kényszermunkaerőt a polgárháború alatt is hasznosították, a fehérek pl. a tiszti ezredek kiszolgálására kényszerítették őket. Kolcsak hadseregének kiszolgálására 95000 magyar és német hadifoglyot vettek igénybe.

Ebből a meglehetősen szerteágazó katonai, gazdasági, adminisztratív és külügyi vonatkozású iratanyagból egy elenyésző töredék feltárása és másolására került csak sor. A fő figyelem a központi pártlevéltár internacionalista vonatkozású iratainak a számbavételére és másolására irányult. Ezt egészítette ki a vidéki pártarchívumok anyagának esetleges, alaposnak és teljesnek nem mondható kutatása és feltárása. A számbavétel a vidéki pártlevéltárakban lényegében nem történt meg. Ugyanez mondható el a szövetséges köztársasági és területi archívumokról. A központi állami levéltárakban a témára vonatkozó források számbavétele megkezdődött, a leltárak módszeres átnézése, az osztrák–magyar vonatkozású iratok feltárása azonban még a jövő feladata.

A kutatás az elmúlt négy évtizedben a magyar kommunista mozgalom genézisére összpontosult, valamint arra a katonatömegre, amely a forradalom és a polgárháború éveiben a szovjet hatalomért harcolt. A kutatás folyamán e céltémák feltárása közben kialakult egy – a gyakorlat által is igazolt – meggyőződés, hogy a hadifogoly tömegek sorsa alakulásának megismerése, az erre vonatkozó alapvető források tanulmányozása nélkül színvonalasan még a rész témák kibontásai sem oldhatók meg. Az eddigi kutatások – bár néhány iratanyag felhasználása ugyan megtörtént – nem terjedt ki a Hadifogoly és Menekültügyi Kollégium iratanyagára, az Osztrák–Magyar Tanács dokumentumaira, a tömegszervezetek, a helyi hatalmi szervek iratanyagára. Csak az utóbbi évtized kutatása derítette ki, hogy azt a százezer magyart, akik valóban fegyverrel támogatták az oroszországi forradalmat, nemcsak a Vörös Hadsereg különben sem teljes mértékben fennmaradt állományjegyzékeiben kell keresnünk, hanem a régi hadsereg forradalmasodott ezredeinek állományában is, ahol bevonták őket a hadtáp- és karhatalmi szolgálatra. Keresni kell őket Kolcsak fellázadt ezredeinek névsoraiban is, amikor a kiszolgálásra kényszerített hadifoglyok is fegyvert ragadtak.

A hadifoglyok egynegyedének, a forradalmi események résztvevőinek a története, amelyre eddig a kutatás főleg irányult, kevésbé lesz érthető a többség, a háromnegyed rész nélkül. Ez elől pedig a történettudomány aligha térhet ki.

Az orosz–osztrák–magyar kapcsolatok értékes forrásai a cárizmus külkapcsolataira vonatkozó iratok. Ezek számbavétele egyáltalán nem történt meg, bár erről az iratanyagról a külügyi levéltár akkori vezetői még a cári időkben megkezdték a fondeltárak publikálását. A kutatás, az iratanyagra vonatkozó segédletekbe való betekintés korlátozása a magyarországi történetírás számára gyakorlatilag felhasználhatatlanná tette ezt az igen értékes forrásanyagot. (A Markin matróz által vezetett okmányfeltáró munkacsoportnak 1917 végén és 1918 elején tevékeny munkatársa volt Rudnyánszky Endre és Kun Béla. A cári titkos szerződések publikálása volt a szovjet kormány első történelmi értékű forrásközlése.) A külügyi iratanyag kutatására vonatkozó korlátozás azonban nem volt teljes, s már a párt XX. kongresszusa után hozzáférhetőek voltak olyan fondok, állagok, amelyek nem közvetlenül a külügyi szervek őrzésében voltak. Ezekre vonatkozóan néhány példát szeretnék említeni csupán annak illusztrálására,

hogy a magyar történészek az elmúlt három évtizedben a szovjet közgyűjteményekben a meglevő lehetőségeket sem aknázták még ki maradtéktalanul.

Csak a legkézzelfoghatóbbat említsük meg, nevezetesen az Ausztria–Magyarországon diplomáciai küldetésben levő követek és követségi alkalmazottak nyílt gyűjteményekben található hagyatékait. Dimitrij Mihajlovics Golicin (1721–1792) hosszú ideig – 1761 és 1772 között – látta el az orosz diplomáciai szolgálatot Bécsben. A mintegy kétezer őrzési egységből álló hagyatékát a moszkvai Lenin Könyvtár Kézirattára őrzi. Taticsev, Dimitrij Pavlovics (1767–1845) szintén meglehetősen hosszú ideig képviselte a cárt Bécsben 1826 és 1841 között. Hagyatéka a leningrádi Szaltikov-Scsedin Könyvtár kézirattárában található. Bulgakov, Konsztantyin Jakovlevics (1791–1840) igen mozgalmas időben volt a bécsi orosz követség titkára, 1802 és 1808 között. Hagyatékát szintén a moszkvai Lenin Könyvtár kézirattára őrzi.

Ugyancsak az említett kéziratár gyűjteményében található Esterházy Pál gróf (1786–1866) mintegy 11 őrzési egységből álló iratanyaga, aki mellesleg Ausztria külügyminisztere is volt. Külön érdekességnek számít annak kiderítése, hogy az iratok milyen úton kerültek az orosz közgyűjteménybe. Valószínűleg, hogy érdekes utalásokat tartalmaz Stakelberg (Stahelberg), Ernst Gusztavovics (1813–1870) iratanyaga, aki Ausztria–Magyarországon is volt követ. A rávonatkozó iratok az észtországi Központi Történeti Levéltárban találhatók. A magyar Kossuth-emigráció tevékenységének hatását illetően talán érdemes volna tanulmányozni Sz. P. Buturlin (1803–1873) tábornok iratanyagát, aki 1853 és 1856 között a Dunai Hadsereg szállásmestere volt. Az iratok részben a Központi Hadtörténeti Levéltárban, részben a moszkvai Történelmi Múzeum kéziratárában találhatók. A forradalom leverése után, az abszolútizmus idején, 1856-tól képviselte a cárt Bécsben Andrej Fjodorovics Budberg báró (1817–1881). Hagyatéka az Októberi Forradalom Központi Állami Levéltárban található. Az első világháború előkészítésével függ össze két, szintén nyilvános közgyűjteményben található hagyaték, illetve leadott iratanyag. Az említett levéltárban található Silling, Mavrikij Radionovics bécsi orosz követségi titkár mintegy hatszáz őrzési egységet felölelő iratgyűjteménye. Ehhez csatlakozik a Központi Hadtörténeti Levéltárban található iratgyűjtemény, amelyet K. M. Marcsenko vezérőrnagy, bécsi katonai attasé adott le. Az első világháború orosz vezérkari iratanyagában, a Hadtudományi Kollégium állagában magam is kutattam, de nem sikerült a nyomára akadnom a Redl Alfréd által állítólag az orosz katonai felderítésnek átadott osztrák–magyar mozgósítási és felvonulási hadászati jellegű tervnek, ami alapján Conrad vezérkari főnök szerint az orosz vezérkar dolgozott. Mindössze a mozgósítás galíciai tervrészlete vált az oroszok számára ismertté (az sem bizonyítottan Redl-től eredően), ami nem tükrözte a fő erők felvonulását és elosztását. A tengernyi irodalom kritikai értékeléséhez elengedhetetlen az eredeti levéltári anyagokkal való egybevetés. A források és az irodalom szembeállítása értékelésmódosítást is eredményezhet.

A Szovjet-Oroszországban véglegesen letelepedett hadifoglyok ezreinek, a 20-as, 30-as évek magyar emigrációjának a történetére vonatkozó forrásokat nem elég csak a Központi Pártlevéltárban keresni. Kétségtelenül az ott őrzött források rendkívül értékesek és meghatározóak, de az az emigráció és az Oroszországban letelepedettek tevékenységét mégis csak részben tükrözik.

Már megindult annak a szerteágazó magyar kulturális hagyatéknak a feltárása, ami a könyv- és folyóiratkiadásban jelentkezik. Nemcsak a szépirodalmi és publicisztikai kiadványokról van szó, a magyar irodalmi életről a Szovjetunióban, hanem a társadalomtudományi, politikai, természettudományi könyvekről, tanulmányokról és ismeretterjesztő írásokról, valamint pl. az oktatásban – s így a felső oktatásban is – használt, s magyarból fordított tankönyvekről, továbbá a magyar eredeti alapján megjelentetett szakkönyvekről – pl. a sakk-szakkönyvről – stb. Csak a nyomtatásban hozzáférhető munkák már egy jelentős – s a korszak magyar művelődéstörténetében is komoly helyet elfoglaló – kultúrhatagatékot tükröznek, amelynek megvan a nyoma az állami és társadalmi szervek iratanyagában és közgyűjteményében.

A bibliográfiai feltárás mellett a levéltárak, kéziratárak segédleteinek az átnézését is el kellene végezni ahhoz, hogy a magyar emigráció szellemi hagyatékát egy bibliográfiában és az erre vonatkozó iratanyagok regesztáinak, lelőhelyeinek a felsorolásával konkrétan megfoghatóvá tegyük. Mindennek a feltárását sokáig akadályozta egy tévhit, hogy a kiadványokat tükröző Knyizsnaja Letopisz és a Zsurnalnaja Letopisz mutatói megbízhatóan és bármikor hozzáférhetően tartalmazzák a nyomtatványokat. Rendkívül munkaigényes könyvészeti kutatásokkal J. Halász Margit kimutatta, hogy a segédletek hiányosak és különösen a külföldi származású szerzőkre, így a magyarokra vonatkozóan használhatatlanok.

Nemcsak a mutatók megbízhatatlansága, hanem az anyag csoportosítása sem jelent segítséget a feltárásban, csak a tételes átnézés hozhat reális eredményt. Néhány év alapos átnézése után ma már látható, hogy a két világháború közötti időben az emigrációban élő magyarok a magyar kultúra európai súlyát messze meghaladó mértékben vették ki részüket a szovjet szellemi életből. Csak néhány évfolyam teljes anyagának átnézése tette lehetővé, hogy nyomára bukkanjunk 16 ismeretlen Kun-kiadványnak is, köztük két olyanak, amelyik 1917-ben jelent meg önállóan. A Kun-hagyaték feltárása a Párttörténeti Intézet megbízásából történt, de a feladat megoldása gyakorlatilag azt igényelte, hogy hozzákezdjünk a 20-as, 30-as évek magyar szellemi hagyatékának feltárásához a Szovjetunióban.

Részben a magyar szellemi hagyatékhoz is tartozik az, amire Iljuhov professzor hívta fel levelében az MSZMP KB főtitkárának figyelmét. K. Iljuhov a távolkeleti partizánok egyik kiemelkedő vezetőjének számított a polgárháború éveiben, később nemzetközi jogott adott elő a Vörös Professzúrán. Ő közölte, hogy az SZKP és a Komintern vezetése még a 20-as évek második felében elhatározta: egy külön kutatócsoportot bíz meg a faszizmus tanulmányozásával. Ez még jóval azelőtt történt, hogy Hitler hatalomra jutott Németországban. A csoport, illetve az intézet, ahogy akkor nevezték, vezetését Kun Bélára bízták, helyettesévé Iljuhovit nevezték ki. Tanulmányozták a faszizmus filozófiáját, társadalomtudományi, művészeti stb. nézetrendszerét. Az elkészült munkákat rendszeresen megvitatták. A munkába bevonták a Varga Jenő vezetése alatt működő tudományos intézetet is. 1930-ban ide került és ezzel a tematikával foglalkozott a Nagyváradról akkor Moszkvába emigrált Rozvány Jenő is. A kutatásban kiemelkedő szerepet játszott Magyar Lajos és az olasz kommunisták elméleti érdeklődésű vezetője, Ercoli. Az idős Iljuhov professzor nagy érdeklődéssel követte azt a kutatómunkát, amelyet Incze Miklós és Ormos Mária végzett ebben a témában az MTA Törté-

nettudományi Intézetében. Nagyon sajnálta, hogy munkáikat valamelyik világnyelven nem olvashatta.

Az az örvendetes körülmény, hogy a szovjet közgyűjtemények iratleltárainak nagyobb része hozzáférhetővé válik, megnyitja a lehetőséget egy átfogó előzetes feltárás előtt. Az első lépés mindenesetre a magyar vonatkozású anyagok számbavétele lehet.

A feladat konkrét kijelölésénél támaszkodhatunk az eddigi együttműködés jó tapasztalataira s arra a kedvező körülményre, hogy ebbe a munkába a szovjet és magyar tudományos erőket egyaránt bevonhatjuk.

Konkrét terveket kell kidolgozni a középkori magyar vonatkozású források számbavételére, gondosan feltüntetve a már kiadottakat, és a még kéziratban levőket, azaz publikálatlan anyagokat.

Külön munkabizottságot volna célszerű összeállítani a magyar vonatkozású újkori források feltárása érdekében.

A századelő, a világháború, a két orosz forradalom, a polgárháború, valamint a 20-as, 30-as évek politikai, gazdasági és kulturális hagyatékának magyar vonatkozású felmérése egy önálló segédletbe kerülhet.

Hasonlóképpen önálló egységként jelenhetne meg annak a levéltári és könyvészeti felmérésnek az eredménye, amely a 2. világháború és a békeszerződés megkötéséig terjedő időszak magyar vonatkozású forrásait foglalná magába.

A felszabadulás utáni szovjet–magyar kapcsolatokról már jelent meg egy szovjet–magyar közös forráskiadvány. Olyan biztató jel ez, amely a kutathatóság időbeli és tárgyi korlátainak figyelembevételével máris lehetővé teszi a felmérés megkezdését. A nyílt, a sajtóban is közölt vagy közlésre felajánlott források számbavétele is első, kezdeti lépésként jelentős eredmény lehetne a közelmúlt kutatói számára. A közgyűjteményeknek a nyilvánosság számára készült segédletei számos esetben feltüntetik az 1945 után keletkezett iratanyagok regesztáit, leírását, jelzetét. Csak példaként kívánom megemlíteni Varga Jenő akadémikus tudományos hagyatékát, amit a nyílt anyagban található kinyomtatott segédletek is feltüntetnek. Ezekből egyértelműen kitűnik, hogy a magyar származású tudós tudományos hagyatéka a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának a levéltárában található. A levéltár 1513. számú fondjában őrzik és 237 egységből áll. A segédletekből az is kitűnik, hogy a jelzett fondban csak az 1927 után keletkezett iratait őrzik. Felmerül joggal a kérdés, hogy az ezt megelőző időszakból származó iratai hová kerültek és megmaradtak-e egyáltalán. A magyar közigazgatástörténet aligha nélkülözheti a Varga-hagyaték kritikusan elemző monografikus feldolgozását. Ez már szorosan kapcsolódik jelenünkhöz és a jövő útjainak tudományos esz-közökkel való kereséséhez.

AZ OROSZ ORTHODOX EGYHÁZ A KERESZTÉNYSÉG FELVÉTELETŐL AZ ÁLLAMEGYHÁZ KIALAKULÁSÁIG

A hagyomány szerint Vladimir kijevi fejedelem 988-ban vette fel a kereszténységet és elterjesztette népei között. Az ezeréves forduló adta az indítékot, hogy a megtett utat áttekintsük, különös tekintettel az állam és egyház történelmi kapcsolatainak alakulására. A terjedelem korlátaiból adódik az áttekintés vázlatos jellege, és a témának a 18. század végén történő lezárása. A felhasznált irodalom jegyzéke a nálunk elérhető munkák szűkös jellegét fejezi ki, de a téma iránt érdeklődők számára további tájékoztatást adhat.

A kijevi Rusz és a Bizánci Birodalom

Az európai feudalizmus kialakulásának eltérő típusaiban meghatározó szerepe volt annak, hogy a kontinens különböző területein germán és szláv törzsek a Nyugaton felbomló, de Keleten továbbélő Római Birodalom hagyományait – gazdasági-jogi rendszerét – mennyiben tudták beépíteni átalakuló társadalmi formájukba.

Európa keleti – a Ladoga, Észak és Nyugati Dvina, valamint a Dnyeper folyók – területén élő szláv törzsek a normann-varég vezérek és fegyveres kíséretük által szervezte a 8. század végétől egy prefeudális állam kereteit alakították ki. A terület a Bizánci Birodalom vonzáskörébe tartozott, mind a javak megszerzésére törekvő, Bizáncot ostromló harcosok, mind a Bizánci Birodalomnak a határterületein túl élő barbár népeket kezelni-leszerelni törekvő politikája szempontjából.

A Bizánci Birodalomnak változatos módszerei voltak az államot veszélyeztető népcsoportok megnyerésére, felhasználására, amint ezt a Balkán félszigetre betelepült szlávokkal kapcsolatban is alkalmazták. Valószínű, hogy a 8. századtól erősödő arab támadások tették szükségessé a szláv etnikummal kapcsolatos differenciáltabb politika kialakítását, a keresztény missziós tevékenységet a bolgárok lakta területen. A szlávok között is megvolt a készség a kereszténység felvételére, amit a Konstantinápolyban megjelent morva követek kérelme is jelez, akik hittérítőket kértek – és Konstantin személyében kaptak is 862-ben.

Konstantin-Cirill és Metód hittérítők tevékenysége a morva és bolgár szlávok körében közismert, valamint az is, hogy nevükhöz fűződik a szláv írásbeliség kialakítása. Az viszont kevésbé ismert, hogy a szlávok első ismereteiket a krími görök kereskedőktől szerezhették a keresztény vallásról. A kereskedők nyomában a hittérítők is megjelentek, nemcsak a „ruszok”, hanem a kazárok földjén is. Egyháztörténeti szerzők (pl. Kartasev) 862-re teszik orosz földön az első püspökség kialakítását, ami a kijevi fejedelemektől függetlenül jött létre – sőt Oleg fejedelem Bizánc ellen vonuló hadai ezt még tönkretették.

A diplomáciai kapcsolatok felvételére utal Olga fejedelmű bizánci útja és megkeresztelkedése 955-ben. Kijevben az általa emelt templomban temették el, majd hamvai fölé unokája, Vladimir építtette az első kőtemplomot – a Tized-templomát, amely

később Vladimir temetkezési helye is lett. Vladimir számára viszont már többet jelentett a kereszténység felvétele, mint a diplomáciai kapcsolatok erősítését Bizanccal.

A hatalmukat kiépíteni törekvő kijevi fejedelmek nemcsak külsőségekben tekintették példának a bizánci császárok udvarát, hanem a velük kialakítandó családi kapcsolatokkal saját hatalmukat is legitimálták. A kereszténység felvétele ebben a folyamatban az új renدهz történő csatlakozást jelentette, ami meghatározóan befolyásolta a formálódó feudális rend társadalmi kereteit, jogrendjét a fejedelmi udvartartás szokásait, és új tartalmat adott a társadalmi szabályoknak.

A kereszténnyé váló szlávok a Bizánci Birodalom számára a hatalom befolyása alatt álló terület kiterjesztését jelentették. Már a missziós munka kiterjesztése sem tekinthető egyszerű hitbuzgalmi tevékenységnek, ahogy a római egyház hittérítői is a pápai befolyás növelésének úttörői voltak. A keresztény egyház keleti és nyugati hittérítő tevékenysége között azonban már a 8-9-ik században nyilvánvaló volt az a különbség, hogy a Bizánci Birodalom befolyása alá eső területen az egyház a császár védnöksége alá tartozott, és az általuk szervezett püspökség a birodalom érdekeit képviselte. Az egyház szervezeti felépítése is az államigazgatás rendszerét követte, és az idegen területeken kialakított egyházi igazgatás csak a feudális állam megerősödése nyomán igyekezett önállósulni.

A kereszténység felvételéhez és Vladimir kijevi fejedelem (972–1015) megkereszteléséhez többféle legenda fűződik. A történeti leírások alapján a fejedelem szuverén uralkodó, aki hatalma és az új viszonyok megszilárdítása érdekében szükségesnek tartotta a dinasztikus kapcsolatok változtatását. (Vladimir és elődei a varég törzsekből választottak feleséget – Vladimir anyja, Malfreda, Szvjatoszláv sok felesége közül normann eredetű volt, és a saga szerint maga is keresztény.) A 11. század feljegyzéseit felhasználó és a 12. század elején formába öntött Óskronika nyomán alakult ki az ifjúkori szertelenségeivel szakító, ájtatos keresztény uralkodó, szent Vladimir képe. De emlegetik Vladimir anyjának és Olaf nevű rokonának hatását is, aki Bizánccban járván, maga is keresztény lett. Vannak olyan feljegyzések, hogy Vladimir 987-ben saját házában, Vasziljevben megkeresztelkedett, a császári hercegnő kezének elnyerése érdekében. Ezek szerint a korszuni hadjárat csak kikényszerítette a bizánci császár házassági ígéretét. A körülmények és az évszámok pontatlansága másodlagos jelentőségű a fejedelem tudatos felismerése mellett, ami a dinasztikus kapcsolat kialakítását és a kereszténység felvételét, a feudális rendbe való beilleszkedést és a fejedelmi hatalom pozíciójának megszilárdulását jelentette.

Bár az uralkodó megkeresztelése kényszerítő példaként hathatott a fejedelem környezetére, nyilvánvaló, hogy a kereszténység tömeges elterjedése és az életformát befolyásoló hatása igen lassan terjedt, amint ezt Bahrusin, Kartasev és Klujcsevskij tanulmányai is aláhúzzák. Ennek okát a törzsi közösség lassan oldódó elkülönülésében kell keresni, amely megőrizte a régi kultikus hagyományokat. Az elkülönült területeket átfogó államrenddel együtt fellépő egyház viszont az isteni és fejedelmi hatalmat összefogó tanításaival és szervezetével olyan erőt képviselt, amilyennel a régi hitet megszemélyesítő táltos nem rendelkezett. Volt más ellentmondás is! Mert bár a keresztény hitet és az életforma normáit érthető nyelven közvetítették, a bizánci társadalom viszonyaira formált hit tételei a fejletlenebb viszonyok között visszhangra nehezen találtak. Így a vjaticsok, radimicsek hitetlenségét Vladimir Monomachnak a 12. század

elején csak fegyveres erővel sikerült megtörni. Vladimir fejedelem „a városokba templomot és papot állított, és az embereket keresztelésre vezették minden városban és faluban” (Kartasev – I. 149. old.). A fejedelmi központokban püspökségek alakultak, és ezek vezették a keresztelést. Így Novgorodban Joakim püspök keresztelő „hadjárataival” 991-ben a nép szembefordult, és a város ezredését druzsinájával együtt az erődbe kényszerítette. Viszont a 12. században már a fejedelmi központok területi terjeszkedésével párhuzamosan folyt a hit terjesztése, aminek bázisát a kiépülő monostorok jelentették. A katonai kolonizáció vitte a kereszténységet a balti finnekhez, lettekhez. Jaroszláv Vszevolodovics az 1227-es hadjárata idején például a karéleket, kevés kivétellel, kereszténységre hajtotta.

Az egyházszervezet kiépítését Vladimir nem szorgalmazta, mert felismerte, hogy ezen keresztül a bizánci befolyás erősödésétől kell tartani. Az első püspökségeket Novgorod, Csernyigov és Rosztov tartományi központokban alakították ki, majd a fejedelmi birtokok önállósulásával a püspökségek száma emelkedett.

A tatár támadás előtt 15 püspökség alakult ki, amelyek megőrizték szerepüket a későbbi időkben is. Az első püspökök Bulgáriából és Korszunból jöttek, de a hazai származású utánpótlást más a kijevi Barlangkolostor és más rendházak biztosították. Érdekes viszont, hogy Novgorodban a korszumi Joakim utáni hosszú ideig a világi papság sorából választották a püspököt.

Az első metropolitát Kijevbe 1037-ben a konstantinápolyi patriárka nevezte ki Feopemt személyében, ami a bizánci befolyás erősödését jelezte. Ekkor indult a Szent Szófia székesegyház és a város fényét emelő paloták építése, ami az évkönyvekben a korábbi események háttérbe szorításával nagyobb szerepet kapott. Az orosz püspökök és monostorok vezetőiben megvolt a görög-bizánci befolyással szemben az ellenállás. Ennek erejét mutatja, hogy 1051-ben Jaroszláv összehívta a püspököket a Szent Szófiában, és az orosz Ilariont emelték metropolitának. Jaroszlav halála után 1055-ben újra egy görög – Efreim került a metropolita székbe.

Az egyházi rend utánpótlása főleg a világi papok fiaiból történt, ami nem törte meg a társadalmi hierarchia rendjét és megkönnyítette az egyházi szervezetbe történő beilleszkedést. A kereszténnyé vált országban egyre nagyobb volt a világi papság iránt az igény. A fejedelmi kíséret felső rétegében – a feudális arisztokrácia soraiban szokássá vált, hogy saját templomot építettek. Vladimir uralkodásának végén a Kijevben járt Merseburgi Titmár már 400 templomról tesz említést a városban. A Levrentyij-féle évkönyv pedig az 1124. évi tűzvészkor 600 templom pusztulását említi. A házi papokat a földesurak esetenként saját szolgikból választották, ami még a vladimiri és moszkvai fejedelemség korában is gyakorlat volt. Erre utal German konstantinápolyi patriárkának a kijevi metropolitához írt levele 1228-ból. A patriárkának tudomására jutott, hogy egyesek holopjaikat, vagy vásárolt foglyukat írásra tanítják és a püspökkel felszenteltetik, de előzőleg fel nem szabadítják őket. Az egyház szűgyene, hogy ezeket a felszentelés után rabnak nevezik – írja a patriárka.

A templomok fenntartásának módjáról kevés utalás van a kijevi korszakból. 1037-ből említik a visgorodi Borisz-Gleb templom alapítását Jaroszláv fejedelem tizedével, de nem lehet tudni, hogy ez egy mellérendelt birtok járadékát, vagy pedig a város fejedelmi adóinak tizedét jelenti-e. Voltak templomok a püspökségek anyagi támogatásával, de a többséget a fejedelmek támogatásával tartották fenn. Még a 17. századból Kotosihin leírása is arra utal, hogy a moszkvai Kreml templomait az Udvari Hi-

vatal tartja fenn. Mivel az egyházi tized, mint általános feudális járadék, a Kijevi Ruszban, de az orosz egyház későbbi szakaszában is ismeretlen, a világi papságot a hívek adományai (= „kosár” az ünnepek előestéjén), a húsvét–karácsony és Péter-napi adományok, az esetenkénti szolgáltatások díjai tartják fenn, valamint a parókiához kapcsolt ingatlan jövedelme, de ez utóbbi igen esetleges volt. Ha a pap állami adóval terhelt telket kapott, a föld után a parasztokhoz hasonlóan adózott. Majd csak a 17. század végén rendelkeznek arról, hogy a világi papságot megfelelő földdel kell ellátni a szolgálati helyén, de a rendeletnek még a harcos patriárkák sem tudtak teljesen érvényt szerezni. A szűkös anyagi bázisra is visszavezethető a világi papság – főleg az alsópapság – kiszolgáltatott helyzete.

Az állam és az egyház viszonyában többször történik hivatkozás arra, hogy a papság nemcsak a szláv nyelvű Bibliát – és ezzel az írásbeliséget vitte a Kijevi Ruszba, hanem vitték magukkal az egyházi törvénykezésben használatos törvénytár (Monokanon) fordítását is, amely a bizánci törvényeknek főleg a család- és tulajdonjog területén alkalmazott kivonata volt. Kljucsevszkij a *Kormcsaja knyiga* néven ismert és már a Kijevi Ruszban használt Vezérelvek-gyűjteményét egyházi közvetítéssel meghonosított szabályzatnak tartja. Szerinte a szokásjogon alapuló Russzkaja Pravda is gazdagodott a bizánci törvénykezés hatására (pl. a bizonyítási eljárásnál a tanúállítás kötelezettsége), de az egyházi szabályzatok is a bizánci törvénykezés utánezatai a 11–12. században. Alkalmazásuk feltételei elmaradtak a bizánci társadalom fejlettségének színvonalától, de az esetlegességtől elhatárolták, és általánossá tették a jogrend szabályait. Rosztiszláv szmolenszki fejedelem 1150-ben kiadott oklevele meghatározza például, hogy a püspök a fejedelemmel együtt ítélkezik: a válás, a többnejűség, a tiltott rokoni fokon kötött házasság, a leányok elrablása (szöktetése), a pogányság a nők között előforduló veszekedés és ehhez hasonló ügyekben. Meg kell azonban jegyezni, hogy a kijevi Rusz hanyatlásával és a részfejedelmi hatalom erősödésével nem maradt tere az együttműködésnek, mert a püspökök ki voltak szolgáltatva a fejedelmek önkényének. Arra viszont sokféle utalás van, hogy a fejedelmek között folyó villongások idején a püspökök jártak „követségben” a megbékélést vagy egyéb ügyek megoldását egyengetve.

Ezt a közvetítő szerepet az egyház a tatár hódítás idején is megőrizte. Sőt, a válási türelem jegyében a kijevi metropolita kiváltságlevelet kapott Mengi Temúr kántól, így az egyház viszonya a tatárokkal hamarabb rendeződött, mint a levert fejedelmek és a kánok közti kapcsolatot.

Az orosz egyház a központosítás idején

A tatár uralom visszavetette az orosz területek fejlődését, és konzerválta a széttagoltság viszonyait. Amíg a részfejedelmek megosztásának és felhasználásának rendszere ki nem alakult, a kijevi metropolita volt a feudális hatalom jogfolytonosságának képviselője. A kiváltságot adó „járlik” már a 13. század második felében biztosította az egyházfő szabad mozgását, az egyházi birtokok adómentességét. A 14. században kialakultak a tatár hatalommal való együttélés formái és a részfejedelmek harca a fennmaradásért, az előnyöket biztosító nagyfejedelmi pozíció megszerzéséért. A moszkvai fejede-

lemség kiemelkedése köztudott ebben a folyamatban. Célratorő politikájukat dicséri a kijevi metropolitákkal kialakított kapcsolat, a birtokadományok. A metropoliták váltakozva hosszú időt töltöttek egy-egy orosz püspökség birtokán. Amikor Feognoszt halála után (1352) Alekszej a metropolita székre került, az ifjú Dimitrij nagyfejedelem nagykorúságáig a gyakorlatban maga irányította a moszkvai fejedelemséget. Az egyházi ügyekben többször járt diplomáciai küldetésben a Horda és Konstantinápoly között. Alekszej „minden oroszok és a nagyfejedelemség metropolitájának” tekintette magát. Székhelyét Kijevből a vladimiri püspökségbe tette át, a püspökség székhelye pedig Suzdalba került. Végül kimondta a metropolita Moszkvába történő áthelyezését is.

Az egyház központjának Moszkvába történő áthelyezése erősítette meg a központosítás pozícióit, de ellenállást váltott ki a litván fejedelemségben. A litván fejedelemség hatalma alá vonta a Dnyeper vidék területét Kijevvel, a nyugati orosz területek lakosságát és valamennyien az orthodox kereszténységét követték. Alekszej halála után megindult a versengés a litván és moszkvai jelölt kinevezéséért, míg végül a konstantinápolyi patriarka Kiprian bolgár jelölt mellett döntött, akit Moszkvában litván-barátoknak tartottak, és csak 1390-ben tudta elfoglalni székét Moszkvában. Az Alekszej által összefogott egyházszerkezet és gazdaság a 12 éves intervallum idején csaknem tönkrement, a metropolita szolgáló népeit a fejedelmek és bojárok igyekeztek kisajátítani. Az egyházi vezető tekintélyét csak a Kipriánt követő Fotij metropolita (1409–1431) tudta helyreállítani, aki megtalálta az egyensúlyt az egyház, a nagyfejedelem és bojárság között. A helyzetet az is jó irányba befolyásolta, hogy a moszkvai és litván fejedelemség között házassági kapcsolattal megjavult a viszony. Fótij után újabb versengés indult a metropolita székért, amit Konstantinápolyban az orthodox egyháznak később sok zavart okozó görög Izidor kinevezésével hidalnak át (1435).

1453-ban Konstantinápolyt elfoglalták a törökök, ami felerősítette Róma egységesítő törekvéseit. A lengyel nemesség birtokszerző politikája fokozatosan a litván területek felé fordult, de a litván nemesség felső rétege sem idegenkedett a két állam szövetségének a közös uralkodó személyén túl unióvá változtatásától. Az érdeellentétek kieleződése egyházi vonalon abban mérhető le, hogy az Izidort követő Joan metropolita után (1448–1461) —, aki utolsónak nevezte magát kijevi és egész Oroszország metropolitájának — a kijevi és moszkvai egyházszerkezet szétvált, amivel a moszkvai egyház a központosítás útján haladó Moszkvai Állam nemzeti intézménye lett.

Az egyház nemzeti szerepe nem változott, de hatalma, tekintélye attól függött, milyen mozgásteret engedélyeztek számára az orosz egység kialakításában élen járó uralkodók. A politikai vezetés elsőségére és az egyház szerepének háttérbe szorulására mutat az a tény, hogy 1586-ig a moszkvai egyház élén 14 metropolita váltotta egymást, de közülük csak 5 metropolita maradt hivatalában haláláig. A többit vagy eltávolították, vagy „önként vonult nyugalomba” valamelyik monostorba.

Egy szláv politikai egység és egy nemzeti egyház kialakításának törekvése egybeesett a Bizánci Birodalom elbukásával, amelynek örökségét — az igaz hit tisztaságának védelmét — III. Iván (1462–1505) politikai feladatként is felvállalta. Ezért is érthető, hogy a litván fejedelemséggel szövetkezni akaró novgorodi városvezetés ellen 1471-ben már a „pravoszlávia védelmében” indított hadjáratot. Amikor végül is a város felett győzedelmeskedett, a vele szembekerülő bojárság és a novgorodi püspökség vagyoniát

szekularizálta. A bizánci császár családjából származó Szofiával kötött házassága a kortársak szemében is a Bizánci Birodalom örökösévé tette III. Ivánt.

III. Ivan változatos eszközökkel folytatta központosító politikáját, nagyfejedelmi hatalmának a részfejedelmek felett történő elismerését, amivel utóbbiak a tartományi előljárók szintjére süllyedtek, földjeiknek csak egyrészt kezelhették családi örökbirtokként. A földtulajdon átrendeződése és a nagyfejedelem szolgálóinak beneficium jellegű adományozása a bojárság körében a létbizonytalanság érzését keltette. A birtokok menekítésének egyik útja volt az egyházi alapítás – a monostorok szervezése, vagy meglévő monostoroknak a birtok adományozása és a családnak, mint eltartottnak (akiket az egyházi birtok népei közt árváknak neveztek) a védelem alá helyezése. A 15–16. században a monostorok száma és birtokaik súlya jelentősen megnövekedett. A központosítás során felmerült problémák között III. Ivánnak már számolnia kellett az egyház növekvő politikai és gazdasági erejével.

A Moszkvai Állam – ahogy az egyesített területeket a 15–17. század folyamán nevezték – nem volt elzárva az európai eszmei áramlatok elől. Így természetes, hogy a hatalommal elégedetlen rétegek, csoportok a kor szellemében fogant „eretnek” nézetekkel azonosulva is kifejezték az uralkodóval szembeni ellenállásukat. Az eretnekmozgalmak 13. századvégi és 15. századi megnyilvánulásai mögött N. M. Nikolszkij a földbirtokért folyó harcot emeli ki, aminek politikai vetülete a nagyfejedelem, III. Iván egyeduralkodóként történő elismerése – vagy annak tagadása. Ez utóbbi az egyház hatalmának elsőségét fejezi ki az uralkodó felett.

Az első eretnek tanításokat Pszkov, Tver, Novgorod városi lakosai terjesztették, a *sztrigolnyíkok*, akiket valószínűleg mesterségük nyomán (sztrigalja szukna) posztónyíróknak nevezhetnénk, és a flagelláns eretnekséghez hasonlíthatók. A 15. században a jelzett városoknak a nyugati területekkel kialakult kapcsolata nyomán jelentkezett az egyházi hierarchia – az apostolok tanításának és kinyilatkoztatásoknak a tagadása, de határozott alakot a mozgalom csak a 15. század utolsó negyedében nyert. A novgorodi szekta tagjait *zsidózóknak* nevezték, akik kézművesek, írástudó papfiak voltak, akik ismerték az egyházi írókat, a logikát, kabbalisztikát. Tagadták az egyházi hierarchiát, a vagyonygyűjtést, amivel szembe kerültek a novgorodi egyházzal és bojársággal, vagyis a nagyhatalmú városköztársaság vezető rétegével. A szembenállás teremtette meg a szövetség lehetőségét a zsidózók, III. Iván és az egyeduralkodó Zoszima metropolita között. A novgorodi vezetés III. Ivánban látta az antikrisztust, akinek megjelenése a világ végének 1492-re történő eljövételét jelezte, ami orthodox egyház időszámítása szerint az akkor beköszöntő 7000. évben fog megtörténni. A zsidózók szerint nemcsak az időszámítás hibás (vagyis a világ teremtésétől Jézus születéséig nem 5508 év, hanem csak 4758 év telt el), hanem az égi királyság eljövételét, a szentháromságot és a feltámadást is tagadták.

III. Iván Novgorod elleni harcában felhasználta az eretnekmozgalmat, amely érvet és bázist adott az érsek leváltására, az egyház és a bojárok vagyonának kisajátítására. Az eretnek vezetőket, Alekszejt és Deniszt udvari pappá nevezte ki Moszkvában (1478), és ezzel átplántálta az eretnekséget a fővárosba. Itt a tanítások új alapokon terjedtek, és a monostorok birtokai kerültek a támadás középpontjába.

Moszkvában az eretnekség, az állam és egyház ellentétei a szerzetesrendek ellentétében is kifejeződtek. A kiejvi Ruszban a monostorok nagyobb része a fejedelmek és a bojárság támogatásával alakult, a Jaroszláv fejedelem által 1037-ben alapított

Szent György monostor példájára. Ezek imahelyekként létesültek az alapító lelki üdvének elnyerése érdekében. A másik típust a kijevi Barlangkolostor képviselte, amelyet a közösség adományaival a világtól elvonult szerzetesek alapítottak. Céljuk az aszkézis, megszabadulni a világi kötelékektől és elmélkedéssel, imával felkészülni a túlvilági életre. Szabályaik a belső differenciálódás nyomán formálódtak, de erős kötelékek helyett inkább a „vadonba” kirajzó újabb csoportok jelezték a *remetekolostorok* terjedését. A mongol időkig 68 ilyen monostort emlegetnek a korabeli feljegyzések, de szabályzataikról nincsenek pontos ismereteink.

Újabb irányzatot jelentett a 14. században a Szerгий barát által alapított Szent-háromságról elnevezett monostor (a Troice-Szerгийev), amely feloldotta a remeték világtól való elzárkózását és a szigorúbb bizánci regulákat igyekeztek meghonosítani.

A 15. században a kolostorok védelmébe menekülő nemesek új szemléletet hoztak a szervezeti élet és a monostorok gazdasági megalapozása szempontjából. A reformok tudatos kezdeményezője Jozsif Volockij volt, aki nemesi családból fiatalon került a tatár Pafnutij által alapított közösségbe. Az alapító után átvette a monostor vezetését, tapasztalatokat gyűjtött a meglévő rendházakban és 1479-ben új alapítványt hozott létre Borisz Volockij herceg (III. Iván testvére) birtokán. További adományokkal jelentős anyagi bázist tudott kialakítani. A gazdag monostor vonzotta a bojár családok tagjait. A munka és elmélkedés a rend belső tagolása szerint oszlott meg, de önfenn tartók voltak a közösség minden tevékenységében. Gondot fordítottak a szerzetesek „Jelki épülésére” és Jozsif eretnekeknek minősítette a nézeteikkel nem egyező tanítósokat.

A remetekolostorok megújítója volt Nil barát, akinek az Athosz-hegy szerzetesei szolgáltak eszményképül. Cselekvésük alapja az „okos imádkozás”, a világtól elfordult metafizikus szemlélődés, aszkézis, a földi javak és a hatalom megvetése volt. Tagadták a szertartások jelentőségét, istentiszteletet csak ünnepnapokon tartottak, de tanulmányozták a szent könyveket, az egyházatyák tanításait. Tiszteletben tartották az egyéniséget, az emberi tulajdonságok különbözőségét. Az új monostort a Volga-vidéken, a Szorka folyó mellett erdős-mocsaras helyen szervezték – innen az alapító neve: Nil Szorszki.

Nil irányzata egy ideig nem okozott zavart, mivel közömbös volt a politikai hatalommal szemben – a birtokszerzés nem érdekelte. Jozsif Volockij viszont a gazdag egyházat a hatalom érdekében tartotta szükségesnek. Az egyházat – és nem a nagyfejedelmet – tartotta az isteni hatalom letéteményesének. Így került szembe Jozsif mind a novgorodi eretnekekkel, mind a Nil-féle „önzetlenek” tanításaival. De az egyház főisége alapján szembe került a politikai hatalommal is – hirdetvén, hogy a cár Isten szolgálója, akinek a tiszteletet csak emberként kell megadni. Sőt, ha a cár Istennel szembe kerül, vele is szembe kell szállnunk, mert akkor az ördög szolgálója. Első lépésként Jozsif Zoszima metropolitát nyilvánította eretneknek, aki az érsekkel szemben az eretnek papokat támogatta Novgorodban. Amikor 1492-ben nem következett be a megjósolt világvége, Zoszima az új, 8. évezredet a harmadik Róma diadalának nyilvánította. A jogfolytonosság nyilvánvaló: miután Róma, majd Konstantinápoly áldozatul esett a gonosz uralmának, elküldte Isten az egész pravoszláviának Ivan Vasziljevics nagyfejedelmet, egész Oroszország urát és egyeduralkodóját, Konstantin-város cáriját, az Uj-Konstantin-Moszkva városának. Zoszima ezzel főpapi méltóságában ismerte el a

mindenki felett álló cár hatalmát. Bár az intrikák mind a nagyfejedelem udvarában, mind az egyházi irányzatok között folytatódtak, az 1551-es egyházi zsinat jogilag is teljessé tette a cár hatalmát, szűkítette a monostorok kereteit és a szolgáló népek felett a rendelkezés jogát. Az egyház vagyonának egyrészét szekularizálta, az egyházat a politikai hatalom ellenőrzése alá helyezte. A birtokokkal a cár rendelkezett – a szolgáló nemesség érdekében.

Egyháztörténeti szempontból el szokták különíteni a patriárkátus időszakát, amely a Rurik-dinasztia kihalását követő Borisz Godunov idején kezdődik 1587-ben, amikor Jób metropolita minden külső egyházi jóváhagyást mellőzve, felvette a metropolita címet. Ezzel ötödik metropolitaként Moszkva felsorakozott az *önálló orthodox egyházak* mellé. Az időszak végét az 1700-as év – az orosz abszolútizmus kialakulása és az állami szervezetként működő Szinódus kialakítása fogja jelezni.

A közébeső száz esztendőben két patriárka hagyott maradandó nyomot az orosz egyházszerkezeten. Filaret (1619–1634), mint az ifjú Romanov cár apja és az egyház vezetője, tevékenységét a megrendült állam és politikai hatalom megszilárdítása érdekében irányította. Az ő idejében az eretnokség politikai problémaként jelentkezett, mivel a lengyel–orosz háborúk során megszerzett területeken el kellett határozni az orthodox, uniós és római katolikus lakosságot a paulikanus, arianus és hasonló szektákat. Meg kellett határozni az utóbbiakhoz való viszonyt. Filaret az 1620-as egyházi gyűlésen úgy nyilatkozott, hogy a lengyel–litván területen élő oroszok igazhitűek, mert az eretnek keresztelés nem érvényes (nem keresztelés). A szektásokat újrakeresztelték, de a „pápstákat” eltávolítás és eretnokség vádjára alá helyezték, és különböző megtorlásokkal éltek velük szemben.

Filaret után is a hatalom érdekeit szolgálták az egyház vezetői. Az 1649-es törvénykönyv elsősorban az állam hatalmát és egységének érdekeit szolgálta. Koncentrálta a hatalom köreit és megszüntette az egyházi és magánbirtok adómentességét. A főbenjáró ügyeken kívül azonban meghagyta az egyházi bíraskodást az egyházi birtokon élő szolgálók – egyháziak körében, de a privilegizált csoportokat kivonták az egyház felügyeletéből. A háborús idők szorítása miatt a kincstár alkalom szerint, majd a Monostorok Hivatalának felállításával nemcsak ellenőrizte, hanem rendszeresen igénybe is vette az egyházi jövedelmeket.

Amikor Nikon került a patriárka székébe (1652–1658), személyében olyan egyházi vezető került előtérbe, aki felkészültsége és hatalmi ambíciói birtokában tudatosan törekedett az egyházi hatalom elsőségére. Az alacsony sorból fokozatosan az egyházi méltóság csúcsára emelkedett vezető nagy befolyásra tett szert Alekszej cár mellett, és patriárka méltóságát fényűző szertartásokkal is növelte. A cár Nikon irányában megnyilvánuló jóindulatát jelezte, hogy az egyházi birtokok korlátozása ellenére a patriárka birtokai 10 ezerről 25 ezer udvarra növekedtek. Nikon három monostort építtetett és ő volt az első vezető, aki a cár megkérdése nélkül mozdított el – és nevezett ki egyházi vezetőket. Egyetértett a cárral és reformer tanácsadóival a bojár-adminisztráció visszaszorításának szükségességében.

A bojár vezető réteg azonban erősebbnek bizonyult Nikonnál. Az ellenzék sorait és a néphangulatot erősítették a Nikon által száműzött klerikusok, akik a hagyományos egyszerű szertartások mellett voltak. A cár családja és a hatalom felső köre félt a hatalom gyengülésétől és cselekedett. Egy fényűző szertartáson a helyőrség parancs-

noka Nikonnak fejére olvasta letaszítását a hatalomról: „Te semmibe vetted a cár fellegét, és magadat emelted Nagy Uralkodónak, de nálunk csak egy Nagy Uralkodó létezik – a cár.” Nikon önténtes száműzetésbe vonult (1658–67). A cár 1660-ban a patriarkák részvételével zsinatot hívott össze Nikon elítélésére és leváltására. Ez a zsinat azonban csak az uralkodó megsértésében találta őt elmarasztalhatónak. Az 1666-os egyházi bíróság, amelyet hazai résztvevők alkottak, a bojár adminisztrációnak megfelelően előre megegyezett Nikon bűnösségében, és a patriarka tisztól való megfosztásában. Ez azonban nem odázhatta el a szertartásrend és a liturgikus könyvek felújítását, ami az egyháziak és hívők táborát szétszakította, majd a régi formákhoz ragaszkodó, „óhitűeket” további csoportokra tagolta.

A századvég valódi problémája a Moszkvai Államnak birodalom méretűvé növekedése volt. A szolgálati rendre alapozott hivatalszervezet nem tudta átfogni az óriás méretű ország területét. Joakim patriarka (1674–1690) gyakorlatias lépésekkel próbálta egységessé tenni a püspökségek igazgatását, de a 15 püspökség a megnövekedett területhez elégtelennek bizonyult. Az átfogó szervezet kiépítéséhez legalább 100 püspökségre lett volna szükség, de az elhatározott 10 újból is csak 1 püspökség szerveződött 1682-ig. A püspökségek szerény birtokai nem bírták el a további aprózódást. A század végéig négy új püspökség szerveződött: Usztjug, Holmogor, Tambor és Voronyezs városokban. A patriarkális korszak végén az egyházszervezet 23 székhellyel rendelkezett, ahol az átszervezések nyomán a patriarka vezetése alatt 13 metropolita, 7 érsek és 2 püspök működött. 1686-ban ezekhez csatlakozik a kijevi metropolita 4 püspökséggel.

Az egyház az abszolutizmus viszonyai között

A századvég átszervezései egy átfogó rendezés szükségességét sejtették. Az egyházszervezet is tükrözte a társadalmi feszültségeket. Oroszország is bekerült az európai hatalmi ellentétek feszültségének körébe, de az állam hatalmi szervei nem voltak felkészülve e feladatokra. Az állam monopolista politikája nemcsak a polgári létforma kibontakozását gátolta, hanem a munkaerő helyhez kötésével olyan gazdasági-szociális feszültségeket teremtett, amelyek feloldása csak az adott létformából való meneküléssel vált megoldhatóvá. A földhöz kötött lakosság szökése és a *szekták* elszaporodása egyaránt a társadalmi problémák növekedését jelezte.

Növekedett a kóborló szerzetesek tömege, akiknek felülegelet alá helyezése érdekében az 1683-as gyűlés hozott határozatot. Itt határoztak a monostorok védnöksége alá került birtokok kisajátításáról – de történtek olyan esetek is, hogy világiak sajátították ki a monostorok birtokát. Az állam is áthárította az egyházra a nehezen viselhető terhek egy részét. Így az orosz–lengyel háborúk sebesültjeinek gondozását az egyházi intézményekre bízta. Anyagiak hiányában az egyházi főiskola működését sem tudták Moszkvában biztosítani.

I. Péter reformjai lényegében a régi igazgatás rendjét törték át, és tudatosan ke-resték az átfogó rendezést még akkor is, ha a reform egyes lépéseit a konkrét feladatok

jobb megoldása serkentette. Péter tudatában volt annak, hogy egy hatalmas birodalom uralkodója, és a hatalmi rendszer átalakításában az egyházszerkezet a megoldandó feladatoknak egy részét jelentette számára. A birodalom lakossága Péter idején 21 millióra tehető, akik között mintegy 15 millió volt a pravoszláv, amely szám azonosítható az orosz lakossággal. Az egyház intézményeivel a cár elsősorban, mint jelentős jövedelemforrásokkal számolt, hiszen a korábbi uralkodók is igénybe vették ezeket. 1701 elején rendeli el Péter a *Monosotorok Hivatalának* felállítását, amelyben az ügyintézés a kinevezett bürokratikus testület dolga. A hivatal vezetője Muszin Puskin bojár, aki mellett 2-3 érsekkel ún. „felvilágosult tanács” ülésezik, de a rendelkezéseket az uralkodó nevében adják ki. Péter több megértést várt a művelt egyházi vezetőktől, de az egyháziak csak érdekeik korlátozását látták az intézményben.

I. Péter a kor szellemében az uralkodó cselekedeteinek indítékát a nép javának szolgálatában látta. Mint abszolút uralkodónak, nem volt szüksége az egyház jóváhagyására, de kereste az elvi indokokat egyházpolitikájának kialakításához. A körülötte levő klerikusok közül Feofan filozófust említik, aki egyházi hagyományok alapján bizonyította az uralkodó teljes függetlenségét: A püspökök mellőzhetők az ügyintézésben, csak megfigyelő, „örszem” szerepük van, a lelkek pedig a pásztorokra vannak bízva. A tanítás kétségtelenül tartalmaz reformációs elemeket az egyházi hierarchia mellőzésével.

1720-ban ez a Feofan kapta feladatul a kollégiumok szabályzata sorában az Egyházügyek Kollégiumában a reglament kidolgozását. Az intézményen belül a szabályzat szerint az Egyházi Tanács vezette a hivatalt, a kollégium pedig az ügyintéző bürokráciát jelentette. Ezzel az orosz orthodox egyház legfelső vezető szerve a *Kollégium*, amely a külföldi patriarchátusokkal is kapcsolatban állt.

A tervezet szokatlansága és az egyházi hierarchiával ellentétes volta gyorsan kitért, de az állami igazgatás rendszerébe be kívánták építeni az egyházszerkezetet. 1721 februárjában a kollégiumok megnyitása után az egyházi intézményt rövidesen átalakították *Szent Szinódus* néven, amely figyelembe vette az egyházi hierarchiát – de az intézmény állami jellegét is hangsúlyozták. Így a Szinódus átvette a patriarchátus jogkörét, de kollégiumának tanácskozása kisebb hatókörű, mint a korábbi egyházi gyűlésé volt. A Szinódus hatáskörét végül az egyház sajátos feladatai formálták ki, mivel itt gyűjtötték össze a más hivatalokban kezelt egyházi ügyeket. Így kerültek vissza az egyházi intézmény hatáskörébe mindazon ügyek, amelyeket Péter a Szenátus irányítása alá vont (szakadárok, eretnekek, máshitűek ügyei, külföldiek templomai, iskolák, tipográfiai felügyelet stb.). Mindebből következett, hogy a Szinódus több, mint bármely ügyekre szakosodott kollégium és az 1721. március 15-én kiadott rendelet a Szent Szinódust a Szenátussal teszi egyenrangúvá.

A Szinódus megalakulásáról és hatásköréről Péter azonnal értesítette a konstantinápolyi patriarchát, hangsúlyozva, hogy az egyházi tanács legfelső testületéről van szó, amelyben az egyházi vezetők kellő létszámban részt vesznek, és a szentegyház dogmái szerint irányítják az egyházi ügyeket: – „amire magas is esküt tettem a Székesegeyházban – írja Péter – megcsókolván a keresztet, aláírásommal köteleztem magamat ezek betartására”. Egyben kérte ezekről tudósítani az alexandriai, antiochiai és jeruzsálemi patriarchákat, kérvén, hogy a Szinódussal teremtsenek kapcsolatot, ahogy korábban ezt minden oroszok patriarchájával tettek. A patriarchák válasza aggodalmat, de egyet-

értést fejeztek ki a diplomácia nyelvén, ami a legalitást biztosította az egyházi reformokhoz. (Kartasev II. 364–367). Nem kétséges azonban, hogy e szervezet az egyház teljes alárendelését jelentette az államnak.

1722-ben kiadtak egy rendeletet, amely a Szenátust a törvények értelmezőjének és őrzőjének nevezi, és elrendeli, hogy a legfontosabb ügyekben a Szenátus és Szinódus együtt határozzon, „Ő császári Felségének rendeletei szerint”. Mivel a meghatározás pontatlan, a hatáskörök finomítása a következő uralkodókra várt. Péter közvetlen utódai azonban nem folytatták a reformok e vonalát. Az igazgatásban visszatértek a régebbi hivatalok rendszeréhez. A Szenátust Erzsébet állította vissza az államigazgatás központi szerveként. A reformok továbbfejlesztése II. Katalinra várt, aki I. Péter vonalát követve, a Szent Szinódust a politikai hatalomnak alárendelt intézményként kezelte, bár a dualizmus jellegét hangsúlyozva, együtt emeltette a Szenátus és Szinódus palotáját a Néva partján.

II. Katalin nevéhez fűződik az államegyház teljessé tétele 1762-ben, amikor az egyházi birtokok adózó parasztjait „gazdálkodási” objektumokká tette, az egyházi vagyont állami ellenőrzés alá vonta, és jövedelmeit kisajátította. Az egyház ellátásáról kárpótlásul az állam gondoskodott – ahogy az államot szolgáló nemességről is. Az államigazgatás későbbi reformjai nem érintették az állam és az egyház viszonyát. Az alárendelt helytlen majd csak az 1917-es forradalom változtatott, de az állam és egyház szétválasztása nyomán nem történt intézkedés az egyházi intézmények anyagi alapjának kialakítására.

Az egyháztörténészek úgy vélekednek, hogy az orosz egyház szűkös anyagi viszonyai eleve meghatározták a klerikusok alárendelt helyzetét, de az egyház tekintélyének romlását és a szakadár eretnek mozgalmak terjedését is befolyásolta ez a gazdasági kiszolgáltatottság. Az egyház alárendelt helyzetében az eredendő okot a bizánci hagyományokban kell keresnünk, de az anyagi javak szekularizálása mindig a válságos helyzetekben került előtérbe, amikor az állam egyéb bázisai kimerültek. Amikor nyugalmas esztendő következtek, az egyház anyagi erőgyűjtése is teret kapott – hiszen ezek nélkül újabb kisajátítások sem kerülhettek volna szóba. Az orosz egyház története csak a társadalom egészének fejlődésvonalában érthető, de kétségtelen, hogy a történelmi fejlődés sajátos vonalát képviseli.

Irodalom

Avvakum protapópa önéletréírása. Bp. 1974.

Berei Feriz: Az orthodox kereszténység. Bp. 1975.

A bizánci irodalom kistükré. Bp. 1974.

Broncs-Brujevics, Vladimir: Istennek törvénye – vallástörténeti tanulmányok. Bp. 1982.

Darkó Jenő: Császárimádó Róma – képpromboló Bizánc. Bp. 1977.

Kartasev, A. V.: Ocserki po isztorii russzkoj cerkvi I–II. köt. YMCA Press, Paris, 1959.

Kljucsevszkij, V. O.: Cerkov i Rosszija, YMCA Press, Paris, 1969.

Uő.: Podusnaja podaty i otmena holopsztva v Rosszii.

Ö. M. 7. köt. Moszkva, 1959.

Nikolszkij, N. M.: Isztorija russzkoj cerkvi, Moszkva, 1953.

Novoszelcev, A. P. etc.: Pustyj razvitija feodalizma. Cikkgyűjtemény, Moszkva, 1972.

Religia i cerkov v isztorii Rosszii. Cikkgyűjtemény, Moszkva, 1975.

Az orosz irodalom kistükré. Bp. 1981.

Timkó Imre: Keleti kereszténység, keleti egyházak. Bp.

H. Tóth Imre: Konstantin Cirill és Metód élete és működése. Bp. 1981.

Wallace, D. Mackenzie: Russia – az orosz birodalom ismertetése I–II. köt. Bp. Franklin, 1878.

MIHAIL BAKUNYIN FORRADALOM-ELMÉLETE

A társadalmi fejlődést elősegíteni szándékozó és a fennálló viszonyokat alapvetően megváltoztatni akaró 19. századi politikai mozgalmak között reformista és forradalmi jellegű irányzatok egyaránt megtalálhatók. A század közepétől a századfordulóig igen nagy hatást gyakorolt e mozgalmak résztvevőire az anarchizmus eszméje is. Proudhon nézeteire – akit az „anarchizmus atyja”-ként tartanak számon – elsősorban a reformista megközelítés jellemző, Bakunyin azonban – aki az anarchista elmélet fő terjesztői közé tartozott – a forradalmi cselekvésben, az össznépi lázadásban kereste a társadalmi problémák megoldásának útját.

Az anarchizmus Proudhontól kezdődően a szocialista mozgalom egyik irányzataként jelent meg, az állam nélküli szocializmus elméleteként. Bakunyin anarchizmusa a polgári társadalom kritikáján alapult, de a francia forradalom eszméinek következetes végiggondolása alapján az államszocialista, kommunista mozgalmakra hatott. Nézetei későbbi radikális baloldali mozgalmakban is megjelentek, így például a mexikói, az orosz, a spanyol forradalmi harcokban a 20. század első felében, sőt az 1968-as francia diákmozgalomban is. Bakunyin személyiségéről, politikai nézeteiről és eszmetörténeti helyéről az utóbbi évtizedekben is jelentek meg írások, egymásnak teljesen ellentmondó következtetésekkel. Nézeteit meghatározott politikai céloknak megfelelően próbálták magyarázni, értelmezni.

A megítélés különbözősége azonban nem homályosíthatja el a legfontosabb tény: Bakunyin anarchista eszmerendszerének tanulmányozását a 20. század második felében is fontosnak ítélik az európai történelemtudományban.

Állam és kapitalizmus

Mihail Alekszandrovics Bakunyin (1814–1876) orosz anarchista forradalmár a 19. századi európai forradalmi mozgalom legérdekesebb egyéniségei közé tartozott. Dinamikus, tette kész ember volt, aki kora legjelentősebb eseményeinek aktív résztvevője, de nemcsak gyakorlatban, hanem elméletben is elő akarta mozdítani a társadalmi igazságtalanságok megszüntetését, az emberi szabadság megvalósítását. A korabeli társadalmat rendkívül radikális, racionális kritikának vetette alá, amely elsősorban az erősödő, centralizálódó államhatalom és a kapitalista rendszer ellen irányult.

Bakunyin az embert az állatvilág olyan speciális lényének tekintette, amelynek legjellegzetesebb tulajdonsága létezésének társadalmasítása. Egy adott egyén csak társas-társadalmi környezetben létezhet emberként, egyedül élvén, visszasüllyedne az állatok, pontosabban fogalmazva: a csak biológiailag embernek nevezhető élőlény szintjére. Az ember csak a társadalomban és a társadalom, a többi ember által válik kommunikációra, szolidaritásra, alkotásra alkalmas társadalmi emberré. Társadalom nélkül nem létezik ember, a társadalom tehát természetes, szerves, alapvető közege, létfeltétele az embereknek. Más a helyzet azonban az állammal, amely történetileg ugyan az emberi társadalmak túlnyomó részében kialakult, de a társadalom fölé emelt idegen,

mesterséges, nem szerves képződményként. Egyre inkább elburjánzó, növekedő intézményrendszerével nem a társadalom szolgálatában áll, hanem azt magának alávetve, kiszolgáltatja egy privilegizált kisebbség elnyomó hatalmának. Az állam nem más, mint az egyéni és a lokális érdekek temetője a közérdek, közjó elvont, hamis ideológiája alapján. Növekedése következtében egyre idegenebbé válik a néptől, a társadalomtól.¹ Az állami intézményrendszer az erőszakon² alapul, a társadalmat két szembenálló csoportra (kormányzók és kormányzottak) bontva.³ A politika világa elkülönül a közemberek világától, és a kormányzás monopóliumával rendelkező kisebbség, hatalmának következtében gazdasági előnyöket is szerez.⁴ A privilegizált kisebbség politikai-gazdasági hatalmánál fogva úgy zsákmányolja ki a többséget, hogy annak feltételeit az állami intézményrendszer, a centralizálódó bürokratikus apparátus garantálja.⁵ Bakunyin állammal szembeni kritikájának alapja tehát az, hogy a kizsákmányolás tényét a hatalmi pozícióval kapcsolja össze, amelyben a gazdasági-politikai privilégiumok összefonódnak és egymást erősítik, s a kizsákmányolást és elnyomást politikailag szervezett módon biztosítják.⁶ Ennek egyik fő eszköze a politikai centralizáció, amelyet a hatalom a gazdasági centralizációval együtt szükségszerűen hirdet meg. Bakunyin szerint azonban e két folyamat elválasztandó egymástól: a gazdasági centralizáció a modern kor lényeges következménye, a politikai azonban fokozatosan a népi cselekvés spontaneitásának megszüntetéséhez vezet, és valójában egyáltalán nem szükségszerű.⁷ Mindezekből következik, hogy Bakunyin a szabad, humánus társadalom megteremtését a politikai-gazdasági államhatalom megszüntetésével vélte megoldhatónak. Ehhez kapcsolódva azonban, le kellett számolnia a polgári, parlamentáris demokrácia illúziójával is.

Bakunyin kapitalizmus-kritikája a rendszer gazdasági és politikai alapelveit egyaránt érinti. Kiindulópontjául a nagy francia forradalom eszmei programja és öröksége szolgál. A „Szabadság, Egyenlőség, Testvériség” eszméit ugyanis a francia forradalom zászlajára tűzte, de nem valósította meg. A tényleges társadalmi egyenlőség helyett csak formális, jogi egyenlőséget adott. Az igazi szabadság és egyenlőség azonban Bakunyin szerint csak a gazdasági egyenlőség megteremtésével érhető el, ez az elsődleges feltétele, mert amíg az ember gazdaságilag kiszolgáltatott, egyenlőtlen helyzetben van, addig a politikai jogegyenlőség csak fikció marad, tényleges alapok nélkül. A munkásság gazdasági elnyomása, kizsákmányolása csak névlegessé teszi a politikai egyenlőséget. A szabadság pedig csak egyenlő emberek között valósulhat meg, ahol a hatalmi pozíciók eltűntek a társadalomból. A polgári, parlamentáris demokráciát Bakunyin nem a szabadság megvalósulásának tekintette, hanem csak a szabadság és demokrácia illúziójának, melyben a néptömegek sem anyagi bázissal, sem tudással, sem szabad idővel nem rendelkeznek a politizáláshoz. A mindezekkel rendelkező nagypolgári, nemesi, papi osztályok viszont a tényleges politikai hatalom kisajátítóivá és haszonélvezőivé válnak.

A társadalmi forradalom

A francia forradalommal kapcsolatban felmerülő legfontosabb kérdés Bakunyin számára az volt, hogy miért nem tudta eredeti programját megvalósítani? A válasz a nagy francia forradalom, és minden eddigi forradalom jellegével függ össze. A forra-

dalmak ugyanis nem hoztak az emberi társadalomban igazán alapvető változást, mert mindig csak a politikai hatalom régióit érintették, uralkodó személyek, csoportok, uralmi formák váltották egymást. Ezek a forradalmak kizárólag politikai forradalmak voltak. Nem változtatták meg az emberi társadalmak legfontosabb jellemzőit. Nem szüntették meg a kizsákmányolást, elnyomást, privilégiumokat, ember embernek való kegyetlen alávetését, az egyenlőtlenségeket, a szolgálai függőséget. Mindezeknek csak új formáit hozták létre, megváltoztatták érvényesítésük módjait, de a lényeg ugyanaz maradt: elnyomó, szervezett kisebbség az egyik, elnyomott, szervezetlen többség a másik oldalon (illetve felül és alul a társadalomban). Igazán lényeges változást csak a társadalmi forradalom hozhat, amely a társadalom egészének mély rétegeit érinti, a gazdasági szerkezet alapvető módosulását eredményezi. A társadalmi forradalommal az emberi társadalom eddigi hierarchikus, uralmi-alávetettségi jellegének kell megváltoztatnia.⁸ Ehhez azonban az egész társadalom aktív közreműködése, tevékenysége szükséges. A nép egészének kell kimozdulnia az eddigi alávetett, passzivitásra kárhoztott helyzetéből, s a politikai mozgalmaknak nem eszközül kell felhasználnia, hanem annak javát célként kell maga elé tűznie.⁹ Ehhez pedig igazi népi politika szükséges. Olyan, amelyben nem a kizsákmányolás formáit változtatják meg, hanem a nép is a történelem alapvető cselekvőjévé válik. A történelem eddigi menete csak elitek cserélődése volt (papság, nemesség, burzsoázia, bürokrácia), a nép pedig támaszul, segéd-erőül, eszközül szolgált az uralkodó osztályok, csoportok harcaiban.¹⁰

Bakunyin szerint azonban az emberiség történelme folyamán meghatározott cél felé halad, a kannibalizmus, rabszolgaság, jobbagyság és bérmunkásság korán át a szabadság megvalósítása, az állati létből való felemelkedés, humanizálódás felé, mikor meg kell szűnnie annak az ördögi körnek, amelyben még alapvető változás nem történt. A szociális forradalomnak kell az emberiséget átemelnie az animalitás és humanitás végpontjai között eddig ingadozó állapotából, hogy a humanitás felé való haladás igazán lényeges akadályai elháruljanak.¹¹

A társadalmi forradalom célja az ember számára egyedül méltó, történelmi célként, emberi feladatként megjelenő szabad társadalom megteremtése. Az ember kiteljesedése csak az igazi szabadságban valósulhat meg, amelyben az ember megszabadul a mesterségesen rákényszerített társadalmi korlátoktól és közös munkával a külső természet igájától is. Ez a szabadság azonban csak kollektív lehet. A szabadság fogalma magában foglalja az egyetemesség igényét is. Nem lehetnek szabadok csak egyes társadalmi csoportok vagy egyének, mert ez a szabadság privilégiumát jelentené, és mások rabságát. Az igazi szabadság azonban annál nagyobb, minél többen ismerik el, és minél több embert ismer szabadnak az ember. Mert a szabadság nem egy abszolútum, nem egy adott dolog, hanem egy viszony. Egyének viszonya másokhoz, melyben a szabadság értelmét mindig a másik elismerése adja meg. A szabadság tehát csak egy közösségben nyert értelmet, s csak a többség elfogadásával válik azzá. A kevesek szabadsága csak privilégium, nem szabadság. A szabadság pedig nem kizáró, hanem befogadó jellegű: társadalmilag akkor szabadabb egy ember, ha a legtöbben annak is tartják.¹²

Szabadság azonban csak az egyenlőséggel együtt létezhet, e két fogalom egymást feltételezi. Szabadság ugyanis nem létezhet olyan emberek viszonyában, akik közül az erősebbek elnyomhatják a gyengébbeket. A szabadság és egyenlőség feltételezi az emberek közötti együttműködés, szolidaritás, szeretet dominanciáját a társadalomban.

Szeretet azonban nem nagyon létezik úr–szolga viszonyban (vagy más uralmi helyzetben), mert a hatalmon levő megveti az alávetettet, ez pedig fél az előbbtől. A megvetés és a félelem pedig lehetetlenné teszik a kölcsönös szeretetet.¹³

A Szabadság, Egyenlőség és Szolidaritás pedig nem létezhetnek addig, amíg a nép többsége által elérhetetlen célok. Az ilyen társadalom, a tényleges emberi szabadság csak a szocializmusban létezhet, amely felszámolja a társadalmi különbségeket a szociális forradalom folyamatában. A szocialista társadalom megvalósítása tehát az emberiség számára a szabadság megvalósítását fogja jelenteni, amikor az emberi társadalom szerveződésének alapja a szolidaritás (testvériség) lesz, nem pedig az uralom és alávetettség. Ez pedig csak akkor lehetséges, ha az egyetemes szociális világforradalom célja a politikai hatalom lerombolása, az állam nélküli, szocialista, anarchista társadalom megteremtése.¹⁴ Az emberi társadalomban létező elnyomás megszüntetése a társadalom strukturális változását jelenti. Az emberek nem egyszerűen gonoszágból zsákmányolják ki egymást, hanem azért, mert ezt pozicionális helyzetük lehetővé teszi. Az emberi természet pedig olyan, hogy a hatalmi pozícióval az egyén mindig visszaél. Olyan társadalmi szervezetet kell létrehozni, amelyben nincsenek intézményesített, társadalmi különbségek, csak az emberi adottságokból, képességekből fakadó természetes különbségek érvényesülnek, és mások jogait mindenkinek tiszteletben kell tartania.¹⁵ A szociális forradalom célja csak úgy érhető el, ha a forradalom megvalósítja az állam lerombolását, a maga teljes intézményrendszerével, a bürokratikus-vertikális struktúrával (amelyben vannak hatalmi és alárendelt pozíciók). A proletariátus feladata tehát nem új uralmi forma létrehozása, hanem mindenfajta állam megsemmisítése.¹⁶ Meg kell szüntetnie a nép feletti politikai gyámkodást, és ezt a termelői kollektívák önszerveződésével, gazdasági együttműködésével kell helyettesítenie. A társadalomban ugyanis Bakunyin szerint is szükség van szervezetségre és intézményekre, de ezt alulról, a nép, a termelő gazdasági egységek spontán mozgalmával kell kialakítani.

A forradalmárok, a forradalmi elit legfontosabb feladata tehát a tekintély és az állam nélküli szocializmus megvalósításának segítése, a nép körében való hirdetése, majd a forradalom idején a legfontosabb pontokon való helytállás. A forradalmár azonban inkább előmozdítója legyen a forradalomnak, mint vezetője. Tudásával segítenie kell a nép ösztönös lázadását, mozgalmát, ezzel járulhat hozzá a győzelemhez.¹⁷

A társadalmi forradalom segítségével Bakunyin az emberiség egyetemes érvényű alapproblémáit akarta megoldani, amelyek lényegileg minden társadalomban azonosak. Ebből, és az anarchista társadalom feltételezett szerveződési elveiből következik, hogy ez a forradalom, a társadalomnak ez az átalakulása csak világméretű lehet. Mert az anarchia megvalósulását csak az egész emberiségre kiterjesztve lehet értelmezni, s államok és anarchikus jellegű társadalmak egymás mellett élését nem tudtak elképzelni. Ha ugyanis az anarchista forradalom lokális marad, akkor a környező etatista társadalmak megsemmisítenék, ha viszont a forradalom dinamikus és több országra kiterjedő, akkor várhatóan a szomszédos területekre is eljutva, belátható időn belül győznie kell. Az egyetemes anarchista világforradalom lezajlását Bakunyin az 1848-as európai forradalmi mozgalom mintájára képzelte el: egy fejlett, jelentős befolyású nemzet forradalmi mozgalma szolgált volna kiindulópontul, s ehhez csatlakozván a többi társadalom – fejlettségi szintjétől, körülményeiről is függően –, nemzetközi összefogással véget vet a nemzetállamok uralmának. A forradalom kitörésének feltételezett középpontja

elméletében nem abszolút módon meghatározott, illetve az idő és a politikai körülmények változásainak hatására módosult. Kezdeti anarchista időszakában a legfejlettebb tőkés országok, Anglia és Franciaországok jöttek ebből a szempontból szóba, mivel itt volt a legerősebb a szervezett proletariátus. Ráadásul Franciaországban ehhez még hozzájárult a porosz–francia háború és a párizsi Kommün létrejötte is. A Kommün bukása után azonban teljesen dominánssá vált az a – régebbi keletű – nézete, hogy a polgárosodó, a polgári világhoz asszimilálódó nyugat-európai proletariátus helyett, az elnyomottabb, kizsákmányoltabb olasz, illetve orosz proletariátus és parasztság lehet a forradalom igazi hordozója. Így ennek kitörése Dél-, illetve Kelet-Európában várható, mert itt a legerősebbek a társadalmi feszültségek.¹⁸

A forradalom tömegbázisa és a parasztság jelentősége

Bakunyin a szociális forradalmat kizárólag össznépi tömegmozgalomként, spon-tán, ösztönös cselekvésként tudta elképzelni. A társadalmi forradalomnak már a definí-ciójából is következik, hogy az egész struktúrát érintenie, mozdítania kell, hiszen ez különbözteti meg a politikai forradalomtól. Ebben a forradalomban a nép túlnyomó többségének aktív részvételére számított, mert a vertikális tagozódás alávetettjeit, a pri- vilegizált kisebbség elnyomott, kizsákmányolt tömegeit objektív strukturális helyze- tükből fakadóan ösztönös forradalmi erőnek tartotta. Ezzel magyarázható az a rendkí- vül elterjedt – sok esetben tévesen értelmezett – bakunyini nézet, hogy a deklasszál- tak, lumpen elemek, bönözők, rablók stb. is a forradalom fontos tényezőinek tekint- hetők. Abból indult ugyanis ki, hogy a fennálló renddel elsősorban azok fordíthatók szembe, akik kívül állnak a polgári törvényességen. Ők az állam legnagyobb ellenségei, hiszen nem köti hozzá őket sem tulajdon, sem törvény, sem értékrend. Éppen ezért könnyen megnyerhetők a vertiális intézményrendszer lerombolására. Ez azonban nem jelentette azt, hogy Bakunyin a forradalmat ezekre az erőkre akarta volna alapozni! Rajtuk kívül még sok más társadalmi csoport részvételére számított¹⁹ (értelmiségiek, kispolgárság és elsősorban a fiatalság, amely még nem tagolódott be véglegesen a fenn- álló társadalomba, s amely a társadalmi változásokra, forradalmi mozgalmakra a leglel- kesebben, legergikusabban válaszol), a forradalom igazi alapját azonban két nagy tár- sadalmi osztály, a munkásosztály és a parasztság képezte.

E két nagy társadalmi erőt azonos, elnyomott helyzetük állíthatja egymás mellé, s a másik nélkül egyedül egyik sem lehet képes a győzelemre. A munkásosztályt első- sorban szervezettsége, a parasztságot tömegereje, létszámbeli túlsúlya emeli nagy jelen- tőségre. Vezető, elindító erőnek a munkásosztály számít, nagyobb műveltsége, tudása, tájékozottsága, öntudatossága és szervezettsége miatt, valamint a kisebb területeken való jelentősebb összpontosulása révén. Kizárólagos munkásfelkelés azonban nem győzhetne, mert ez szükségszerűen a parasztság reakciójához, a munkássággal való szembefordulásához vezetne.²⁰ A szervezettség, a kollektív cselekvés tehát a forrada- lom győzelme szempontjából létkérdés, ez azonban nem jelentheti azt, hogy a funk- ciók mereven elkülönülnek, hogy a vezetés teljesen kiemelkedik a forradalmi tömeg- ből, hogy megkövült hierarchikus struktúra alakul ki. A szervezettség nem egyenlő a hatalommal.²¹ A munkások – és vezetők – sem törekedhetnek a parasztság feletti he-

gemónia megszerzésére. A munkásosztály feladata nem a politikai hatalom meghódítása, kisajátítása, hanem annak megszüntetése, és az önmaga által, spontán módon szervezett, termelői kollektívákön alapuló öngazgatás bevezetése. Ugyanezeket a jogokat azonban a parasztság számára is biztosítani kell!

Az egész forradalom-elmélet szempontjából kulcsfontosságú helyet foglal el a parasztság szerepe, a munkásosztályhoz való viszonya, érdekközösségük és a közöttük levő ellentétek.

Ha a parasztság szembefordul a forradalommal, akkor vagy a reakciót segíti győzelemre, vagy a munkásságnak lesz alávetve. Ez azonban lehetetlenné tenné az uralmi-hatalmi viszonyok megszüntetését, tehát a forradalom legfőbb célját! A parasztság jelentősége azáltal is megnő, hogy az elmaradottabb területeken, ahol a munkásság túlcsekély létszámú, ez lehet az egyetlen igazi forradalmi tömegező. A parasztságot Bakunyin teljes mértékben forradalmi jellegű társadalmi csoportnak tartotta, de felhívta a figyelmet a munkásságtól alapvetően eltérő sajátosságaira. A parasztság erői szétszórtabbak, mozgalmi inkább lokális jellegűek, jobban kötöttek a hagyományok, más a szemlélete a tulajdon kérdésében (ami munkája sajátosságaiból fakad, hiszen nem kollektív tömegben, munkamegosztással dolgozik, mint a munkás, hanem egyénileg. Éppen ezért kollektivizálásnak kevésbé nyerhető meg azonnal). Legfontosabb feladat a parasztság mozgósítása a forradalom mellett. A változásoknak ne passzív szemlélője legyen, ne a város kényszerítse akarát a falura, mert a kényszer mindig ellenhatást szült.²² Legnagyobb veszély a kényszerkollektivizálás, az előregyártott népboldogító eszmék ráerőszakolása a parasztságra. Pedig a városi lakosságnak semmi joga a parasztságnak előírni, hogyan kell gondolkodnia és élnie. A földek kollektivizálása azonnal maga után vonná a vidék lázadását, ami még a munkásság győzelme esetén is csak vereccsével végződhetne!²³ A munkásság katonai győzelme ugyanis politikailag csak vereccséhez, a szabadság eltiprásához, katonai diktatúra kialakulásához vezetne, ugyanúgy, mint a jakobinizmus a francia forradalomban. A városnak a falvak feletti diktatúrája szükségessé tenné az állami elnyomó, bürokratikus apparátus fenntartását, ami viszont újratermelné a privilégiumokat. Egyetlen megoldás tehát csak a parasztság megnyerése lehet, nem pedig annak legyőzése és erőszakos módon való megfélemlítése, mozgalmainak megbénítása.

A forradalomnak azonnal olyan intézkedéseket kellene hoznia, olyan állásfoglalást hangoztatnia, amelyek a parasztsággal közvetlenül éreztetik, hogy az ő érdekükben is történik az egész társadalmi átalakulás: ilyenek lehetnek például a paraszti adósságok, bérleti díjak eltörlése, katonai sorozások megszüntetése, a vallásgyakorlat szabadságának biztosítása, egyéni tulajdonuk, földbirtokuk garantálása, saját közösségek, érdekszervezetek létrehozásának lehetősége. A parasztságnak éreznie kell, hogy az történik, amit ő akar megvalósítani, nem felülről kényszerítik rájuk valami tőlük idegen, elvont eszmét. A parasztságban megvan a lázadás ösztöne, az elnyomók iránti gyűlölet, az úri világ megvetése. Az általa birtokolt földhöz azonban ragaszkodik, s ennek elvétele súlyos hiba és igazságtalanság lenne. Hiszen egy kollektivizálásban a munkásság nem sokat veszíthet – a termelőeszközök nem az ő tulajdonában vannak! – a parasztság azonban igen. A parasztságban is megvan a kollektivitás, a szolidaritás, együttműködés ösztöne, ennek újraéledésére azonban hosszabb időre van szükség, és számolni kell a kistulajdon fennmaradásával. A munkásságnak és a forradalomnak megértést és

türelmet kell tanúsítania ebben a kérdésben, hagyni kell, hogy a régi paraszti földközösségek, faluközösségek előnyei kibontakozhassanak. A munkásosztálynak tehát a parasztságot nem lerohannia kell a szocialista eszmével, hanem segítenie abban, hogy a saját szükségleteinek, igényeinek, helyzetének megfelelő közösségi szerveződési formákat spontán, autonóm módon létrehozassa. Így a gazdasági életben, a termelésben, az árucseré folyamán a kölcsönös egymásra utaltság révén, federatív, horizontális jellegű, szerves, természetes kapcsolat alakulhat ki a munkás és paraszti asszociációk között. Az anarchizmus alapelvei csak akkor érvényesülhetnek a társadalomban, ha egyik csoport vagy osztály sem kerül privilegizált helyzetbe mások rovására.

A forradalom megvalósítása. Anarchizmus és államszocializmus

A vertikális intézményrendszer lerombolása és egy horizontális, federális jellegű társadalmi struktúra kialakítása az egész nép energiáinak, forradalmi cselekvésének a segítségével valósítható meg Bakunyin elmélete szerint, egy össznépi lázadás folyamán, amelyben megsemmisítik az előregedett szervezeteket, felszámolják a régi beidegződéseket.²⁴ Ez az össznépi lázadás azonban nem egy kaotikus állapotot eredményez, hanem csak tért nyit a társadalomban már kialakulóban levő új szerveződési elvek érvényesülésének. A régi világ elsöprése előfeltétele az új társadalom kialakulásának.²⁵ Az anarchizmus céljainak eléréséhez Bakunyin a legjobb és leggyorsabb eszközt a forradalomban látta, bár az is tény, hogy bizonyos esetekben, helyi körülményektől függően, a reformot is elfogadhatónak vélte, lehetetlennek tartván ugyanis, hogy a társadalmi átalakulás feltételeit pontosan, előre meg lehetne határozni.²⁶ Reformokra kerülhet sor például, ha a forradalom feltételei nem érlelődtek meg, vagy ellenkezőleg, ha a munkásosztály olyan szervezettséget és erőt tud felvonultatni, amely lehetetlenné tenné az érdemleges ellenállást a hatalmon levők részéről. Ebben az esetben gazdasági reformok sorozatával véget lehetne vetni a bruzsoázia privilegizált helyzetének, és nem lenne szükség egy jakobinus vérrontásra.²⁷ Nagyobb valószínűséget adott azonban a forradalmi, erőszakot is alkalmazó megoldásnak, amely számol a kiváltságos csoportok ellenállásával. A harc pedig többnyire véráldozattal is jár, erre számítani kell.²⁸ Ez azonban nem jelenti azt, hogy öncélú vérengzésekre, emberirtásra kell sort keríteni. A jakobinus jellegű forradalmi terrort Bakunyin a leghatározottabban elutasítja, és hangsúlyozza, hogy a forradalom célja struktúrák lerombolása, nem emberek elpusztítása. Ha megszüntették a kizsákmányolás strukturális okait, akkor a volt elnyomókat ugyanúgy el kell fogadni társakként, mint a többi embert.²⁹

A forradalmi folyamat értelmezésében és közvetlen céljainak kitűzésében Bakunyin éles ellentétbe került az állam-szocialista, kommunista irányzattal. Míg az államszocializmus fő feladatként a politikai hatalom megszerzését és a termelőeszközök állami tulajdonban vételét akarta, addig Bakunyin a politikai hatalom megszüntetését és a termelői kollektívák, asszociációk termelőeszközökkel való rendelkezését tartotta megfelelőnek.³⁰ Az eltérés eredete nyilvánvalóan a kizsákmányolás okainak különböző magyarázatában rejlik. Marx a kizsákmányolást a magántulajdonhoz kapcsolta, és problémáját a kollektivizálással vélte megoldhatónak. Bakunyin a politikai hatalomhoz, az uralmi alávetettséghez, a bürokratikus, monopolizált társadalomirányításhoz, a

politikai kormányzathoz jutott végső forrásként, ezért jutott el az állam lerombolásának elméletéhez. Nemcsak a tulajdonviszonyokat képzelte el tehát másképpen, hanem a politikai hatalomra vonatkozó forradalmi cselekvést is. A diktatorikus, privilegizált kisebbség által gyakorolt hatalmat a szociális forradalom céljaival ellentétes jelenségnek tartotta.³¹ Mindenféle államhatalmat elutasított, ezért határozottan ellenezte a proletárdiktatúra bevezetésének gondolatát. Egyrészt nem tartotta igazságosnak, hogy az eddig elnyomott proletariátus hatalomra kerülve most elnyomjon másokat (elsősorban a parasztságot). Másrészt a proletárdiktatúrát eleve lehetetlenségnek, fikciónak tartotta, amely a valóságban néhány tucat ember despotikus hatalmához vezetne.³² A proletárdiktatúra tehát valójában egy vezető elit, egy kisebb diktatúrája lenne. Ez azonban a társadalom új elnyomását jelentené, ugyanis Bakunyin szerint „... egyetlen diktatúrának sem lehet más célja, mint önmaga megörökítése, és nem képes másra, mint hogy a népben, amely eltűri, létrehozza és kinevelje a rabszolgaságot; szabadságot csak szabadság teremthet, tehát össznépi lázadás és a munkástömegek szabad megszervezése alulról felfelé.”³³ A forradalmi diktatúra, a hatalom jellegénél fogva, a kevesek uralma lenne, a többség állítólagos akarátára hivatkozva. „A forradalmi diktatúra és az államiság közötti különbség mindössze a külső körülményekben rejlik. Lényegében pedig mindkettő a többség kisebbség által történő kormányzása az első állítólagos ostobasága és a második állítólagos okossága nevében. Ezért egyformán reakciók, mivel egyiknek is, másiknak is a kormányzó kisebbség gazdasági-politikai privilégiumainak feltétlen, közvetlen megszilárdítása és egyúttal a néptömegek politikai és gazdasági rabsága az eredménye.”³⁴ Bakunyin a parlamentáris polgári demokrácia intézményeinek elemzésekor sok esetben hangoztatta, hogy ez csak formailag eredményez demokráciát, a valóságban kisebbségi uralom. A proletárállam vagy népi állam azonban szerinte lényegileg ugyanezt jelenti. „Ha van állam, akkor szükségszerűen van uralom, következképp rabság is... Így tehát bármelyik oldalról nézzük a kérdést, mindig ugyanarra a szomorú eredményre jutunk: a kiváltságos kisebbség irányítja a néptömegek óriási többségét. De a marxisták azt mondják, hogy ez a kisebbség dolgozókból áll majd. Igen, talán egykori dolgozókból, akik a nép kormányzóivá vagy képviselőivé válásuk pillanatától nem munkások többé, s az egész bérmunkás világot állami magaslatookról kezdik szemlélni, már nem a népet képviselik, hanem önmagukat, és a nép irányítása iránt támasztott igényüket érvényesítik. Aki ebben még kételkedik, az egyáltalán nem ismeri az emberi természetet.”³⁵

Forradalom után...

A Bakunyin által elgondolt anarchista szociális forradalom célja az elavult, elnyomást biztosító, vertikális bürokratikus államhatalmi struktúra lerombolása, és annak fokozatos helyettesítése a nép által spontán módon, szabadon létrehozott termelői közösségek federatív rendszerével. Ez azonban feltételez bizonyos átmeneti állapotot. Számítani lehet a közrend fellazulására, polgárháborús állapotok kialakulására. Az átmeneti állapot azonban nem tarthat túl sokáig, mert az élet mindennapi szükségleteinek kielégítése nélkülözhetetlenné teszi az emberi társadalomban a szervezettséget. Az anyagi javak és az emberek pusztulásának megelőzésére való törekvés rákényszeríti

a társadalmat az önszerveződés formáinak, közösségeinek kialakítására, amelyek kezdetben nyilván messze elmaradnak az ideálistól, de szabadságuk birtokában sokkal nagyobb tökéletesedésre lesznek képesek, mint a felülről, mesterségesen kialakított, centralizált állami intézmények.³⁶ A társadalomnak mindenképpen szüksége van intézményekre, szervezettségre, de nem mindegy, hogy ezek miként alakulnak ki: felülről szervezve és erőszakkal kényszerítve a társadalomra, vagy alulról szerveződve, spontán, demokratikus módon kifejezve a nép akaratát, érdekeit, törekvéseit.

Jegyzetek

1. G. P. Maximoff (Szerk.) The political philosophy of Bakunin. Glencoe, Illinois, 1953, The Free Pr., 206–208. és 212.
2. Uo.: 145.
3. Uo.: 186.
4. Archives Bakounine (szerk.: Arthur Lehning) I–VI. k. Leiden, 1961–1977, E. J. Brill I/2 k. 60.
5. Michel Bakounine: Oeuvres (Szerk.: James Guillaume) I–VI. k. Paris, 1907–1913, P. V. Stock I. k. 324.
6. Maximoff, 362.
7. Oeuvres, II. k., 34.
8. Maximoff, 198.
9. Archives, I/1. k. 220.
10. Maximoff, 312.
11. Uo.: 409.
12. Uo. 264–268.
13. Uo.: 269–270.
14. Oeuvres, II. k., 39.
15. Oeuvres, III. k., 211–212.
16. Archives, I/2. k., 147.
17. Archives, I/1., 115.
18. Uo.: 81.
19. Maximoff, 203.
20. Uo.: 378.
21. Oeuvres, II. k., 297.
22. Archives, I/2. k., 241.
23. Oeuvres, II. k., 101–102.
24. Archives, I/1.1., 127.
25. Maximoff, 381.
26. Uo.: 246.
27. Archives, I/2. k., 169.
28. Oeuvres, II. k., 20–21.
29. Maximoff, 377.
30. Archives, I/2. k., 201–202.
31. Uo.: 203.
32. Michael Bakunin (Szerk.: K. J. Kenafick): Marxism, freedom and the state. London, 1951, Freedom Pr. 58.
33. Mihail Bakunin: Államiság és anarchia. Budapest, 1984, Gondolat, 233.
34. Uo.: 178–179.
35. Uo.: 231.
36. Oeuvres, II. k., 111–112.

N. V. JUHNYOVA

AZ ASKENÁZ ZSIDÓK ETNIKAI TERÜLETE ÉS LETELEPEDÉSÜK NÉHÁNY SAJÁTOSSÁGA A 19. SZ. VÉGI OROSZORSZÁGBAN

(Az 1897-es összeírás adatainak kartográfiai vizsgálata)

*(Étnicseszkaia territorija i nekotorie oszobennosztii raszszelenija jevrejev-askenazov
Roszszii v konce 19. v. [Opüt kartograficseszkoj analiza dannüh perepiszi 1897 g.]*

Egy etnosz és egy adott terület viszonya, földrajzi, ökológiai, demográfiai, gazdasági, történelmi, politikai és ideológiai kapcsolataik sokféleségének rendszerében a szovjet etnográfia legkevésbé kutatott témáinak egyike. Ez különösen az ún. szórványok (etnodiszperz csoportok) esetében van így, még akkor is, ha e csoportoknak más etnikai közösségektől való elkülönítése éppen településviszonyaik sajátosságain alapul.

A zsidóság története az sok évszázados széttelepülés és más népekkel való területi keveredés ellenére eklatáns példája az etnikai egység megőrzésének. Különböző időszakokban és különböző országokban két tendencia, az etnoszon belüli konszolidáció és a környező lakossághoz való etnokulturális közeledés korrelációváltozásai figyelhetők meg. Ezen ingadozások számos oka között fontos szerep jutott a településformák változásainak.

Jelen cikket az oroszországi askenáz zsidók 19. sz. végi településformái jellemzésének szenteltük. Az az 1897-es, első általános oroszországi népességszámlálás adataira, elemzésükre és kartográfiai kivetítésükre épül. Ezen összeírás adatai szerint Oroszországban 5,2 millió zsidó élt (az összlakosság 4,15%, a birodalom oroszok, ukránok, lengyelek és beloruszok utáni ötödik legnagyobb népe). Döntő többségüket az askenázik alkották (99,6%), akik a nyugati kormányzóságokban és Lengyelországban éltek.

Az askenázi, mint önálló etnikai csoport, a kora középkorban, a Rajna medencéjében (Ásk'náz – Németország középkori héber neve) alakult ki. Itt az egyik német nyelvjárás alapján (óhéber és neolatin elemek felhasználásával) alakult ki az askenázik népnyelve, a jiddis (amelyet később erőteljes szláv hatások is értek). Migráció következtében az askenázik a 14–16. századra főleg az akkori Lengyel–Litván állam területén összpontosultak, s ez vált hosszú időre kelet-európai településközpontjukká. Az autonóm helyzet és a környező lakosságtól való erős elkülönülés, a szoros közösségi kapcsolatok és a nemzeti-vallási tradíciók buzgó követése mind hozzájárult a sajátos életmóddal, szokásokkal, értékrenddel és saját nemzeti nyelvvel rendelkező, önálló askenázi kultúra megőrzéséhez és fejlesztéséhez.

A kelet-európai askenázi zsidóság települési területét a 18. sz. végén Lengyelország feldarabolása következtében államhatárok szabdalják fel. Nagyobb részük az Orosz Birodalom, a többiek Ausztria és Poroszország fennhatósága alá kerültek. S bár a 19. sz. folyamán a zsidóság sorsa a három országban más és másképpen alakult, az államhatárok nem tudták e röpke század alatt megbontani, vagy akár csak komolyabban meg is gyengíteni az askenázik sok évszázados fejlődés eredményeként létrejött etnokulturális közösségét (mint ahogy Lengyelország felosztása sem ingatta meg a lengyel nemzet egységét). Szigorúan véve tehát, az askenázik 19. századi etnikai területét csak az állam-

határok figyelmen kívül hagyásával határozhatjuk meg. E cikk az Orosz Birodalom askenázi zsidóságával foglalkozik, gyakorlatilag tehát települési területről és nem etnikai területről lesz szó. Az „etnikai terület” (ET) és az „etnikai alapterület” (EAT) kifejezések használata a gyakorlatban elterjedt tágabb értelmű felfogásra támaszkodik. Ezeket tehát nem az egész etnosz lakta területet, hanem az etnosz egy része által lakott területet értjük.¹

Az Orosz Birodalomban 1917-ig a zsidóság migrációját teljes egészében a zsidóellenes törvénykezési gyakorlat határozta meg, annak alapja pedig a „letelepedési jog” szabályozása volt. A zsidóknak megtiltották (a 19. sz. közepéig: kivétel nélkül, utána pedig: a lakosság alig néhány kategóriáját kivéve), hogy az úgynevezett „zsidó letelepedési övezet” határain túl állandó lakhelyük legyen. E körzet részei voltak a 19. sz. végén a Lengyel Királyság (10 kormányzósággal) és 15 belorusz, litván és ukrán kormányzóság (l. 1. ábra). Az „övezet” az európai Oroszországot északnyugat–déleleti irányban szelte ketté, szigorúan elrekesztve a nagyorosz kormányzóságokat a zsidó bevándorlástól. Az 1897-es országos összeírás adatai szerint a letelepedési övezet határain túl az askenázi zsidóságnak csak 5,7%-a élt.² Azaz, bár a letelepedési övezet akadályozta a széttelepülést, de nem lenne helyes e zóna kormányzóságait az askenázi etnikai területtel azonosítanunk. Ez utóbbi határainak kérdését korántsem vizsgálhatjuk meg pusztán az adminisztratív és rendőri határozatok alapján.

Az egyes etnikai területek határainak meghúzását gyakran igen megnehezíti a népek kevert elhelyezkedése. Nem kapcsolhatjuk az etnikai területhez a kutatott etnoszhoz tartozó személyek vagy csoportok által lakott egész térséget, de arra a központi magra sem korlátozódhatunk, ahol azok túlnyomó többséget alkotnak (ez utóbbi esetben az etnikai területen kívülre kerülhet az etnosz jelentős része). Sőt, ez a módszer teljességgel alkalmazhatatlan azon népek esetében, amelyek sehol sem alkotnak többséget. Ez esetben az etnikai területet arra a térségre korlátozzák, ahol egyrészt az adott nép jelentős része lakik, másrészt a helyi lakosságon belüli részaránya magasabb, mint bárhol másutt.

Szerencsésnek tartom A. D. Korosztyejev³ kísérletét, aki e két mutató optimális összehangolására a Ju. G. Lipec ajánlotta etnikai közösségi koefficienset használta fel. Lipec képlete a következő: $K = k_1 \cdot k_2$ (ahol K – az etnikai közösségi koefficiens, k_1 – a kutatott etnosz képviselőinek az adott terület lakosságán belüli részaránya, k_2 – az etnosznak az adott területen élő és összlétszámához viszonyított részaránya).

Azon terület határainak megvonására, ahol ez a koefficiens maximális értékeket mutat, Korosztyejev egyszerű és meggyőző módszert ajánl. Ennek az a lényege, hogy a K -t módszeresen egyre nagyobb és nagyobb területekre számítják ki; az érték egy határig nő, majd csökkenni kezd. Az EAT határa a legnagyobb értékű K -t összekötő vonal mentén húzódik. Az etnikai terület meghatározásakor ily módon az EAT határait megvonó egyetlen izovonalra szorítkozhatnak.

Ugyanakkor egy etnosz széttelepülési fokának meghatározásához az általa lakott egész terület határait is meg kell húznunk. Ennek elvégzéséhez Korosztyejev fentebb leírt algoritmusát javaslom felhasználni, a következőképpen: az EAT-en kívül élő rész-etnoszt (csak a számítás erejéig) önálló egységnek tekintjük, és erre újra kiszámítjuk a maximális értékű K -t. A két kapott izovonal közötti területet az „etnikai terület perifériájának” (ETP) nevezhetjük.

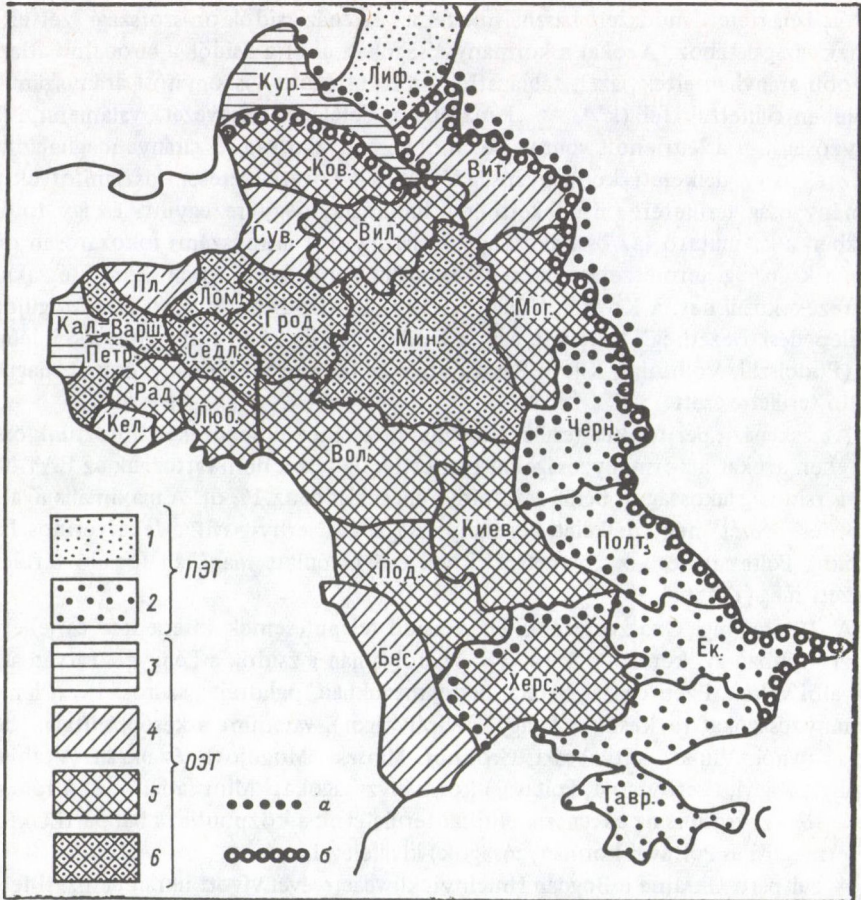
Az ismertetett módszert használtuk fel az askenázi zsidók oroszországi széttelepülésének vizsgálatához. Azokat a kormányzóságokat, ahol a zsidók a birodalmi átlagnál nagyobb arányban éltek, az 1. táblázatban, a lakossághoz viszonyított arányszám sorrendjében tüntettük fel (k_1). Az elemzésbe a „letelepedési övezet” valamennyi kormányzóságát és a Kurlandit vontuk be, ahol a zsidó lakosság részaránya meghaladta az „övezet” négy délkeleti kormányzóságát. A K -t következetesen kiszámítottuk egy kormányzóság területére, majd kettőre, háromra, négyre együtt, és így tovább. Eközben a k_1 mutató (az összlakossághoz viszonyított arányszám) fokozatosan csökkent, a k_2 pedig, természetesen nőtt. Maximális K a Lengyel Királyságot, 7 északnyugati (ezek közül hat, a Kovnói, Vilnai, Vityebszki, Grodnói, Minszki és a Mogiljovi a „letelepedési övezet” tartozott, egy, a Kurlandi pedig kívül esett rajta) és 5 délnyugati (Podolszki, Volhiniai, Kijevi, Besszarábiai és Herszoni) kormányzóságot magában foglaló területre esett.

Az askenázi „periférikus terület” meghatározásához új jegyzéket állítottunk össze, amelyben azokat a kormányzóságokat tüntettük fel (ezek nem tartoznak az EAT-hez), ahol a zsidóság lakosságon belüli részaránya meghaladta az 1%-ot. A maximális K a „letelepedési övezet” négy délkeleti kormányzóságát (a Csernyigovit, a Jekatyerinoszlávit, Tauriait, Poltavait) és az „övezeten” kívül eső Livóniait magában foglaló területtel egyezett meg (1. ábra).

A 19. sz. végi Oroszország askenázi zsidó településeinek kiterjedése és jellege a messzi múltban gyökerezett. A 14–18. sz. folyamán a zsidók a Lengyel–Litván állam alattvalói voltak. Ezen ország határai pedig magukban foglalták a szorosán vett lengyel kormányzóságokat (a későbbi Lengyel Királyságot), valamint a későbbi litván–belorusz (Kovnói, Vilnai, Vityebszki, Grodnói, Minszki, Mogiljovi) és ukrán (Volhiniai, Podóliai, Kijevi, Csernyigovi, Poltavai) kormányzóságokat. Mint látható, ez a föld maradt a 19. sz. végén is az askenázi etnikai területének a központja, a bal parti Ukrajna (a Csernyigovi és Poltavai kormányzóságok) kivételével.

A bal parti Ukrajna a Bogdan Hmelnickij vezetésével vívott ukrán nemzeti-felszabadító háború eredményeképpen a 17. század második felében egyesült Oroszországgal. Ezen eseményekig itt nagy askenázi zsidótömegek éltek, de az évtizedekig elhúzódó, váltakozó sikerű, kegyetlen csatározások következtében többségük elpusztult, az életben maradottak Lengyelországba menekültek. A néhány ottmaradtnak az Andruszovói szerződés (1667) vagy a Lengyelországba település, vagy a helyi keresztény lakosság jóváhagyásával a helyben maradás alternatíváját kínálta. Ennek eredményeképpen Oroszország igen kisszámú zsidó alattvalóhoz jutott. Ez ellentétben állt a moszkvai uralkodók hagyományos politikai törekvésével, akik mindaddig arra törekedtek, hogy zsidót a fennhatóságuk alatt álló területre ne engedjenek be. A 18. században aztán, I. Péter halálát követően, egymás után jelentek meg a zsidókat az Orosz Birodalomból kiűző uralkodói parancsok. Ezen utasításokat nem mindig hajtották végre, de a 18. sz. közepére Oroszország hivatalosan (bár minden bizonnyal nem *de facto*) zsidó lakosság nélkül maradt: nemcsak a letelepedést, de a beutazást is megtiltották a számukra. Ily módon, amikor a 18. sz. végén Oroszország nagy zsidó alattvaló tömegekhez jutott, a bal parti Ukrajnában már gyakorlatilag nem laktak zsidók.

Nagyjából ebben az időben (a 18. sz. végén) csatolták Oroszországhoz Új-Oroszország (a későbbi Herszoni, Jekatyerinoszlávi és Tauriai kormányzóságok) csaknem lakat-

1. ábra

Az askenázi zsidóság etnikai területe Oroszországban
(az 1897-es összeírás szerint)

Az askenázik részaránya kormányzóságoként:

(1) 2,0–3,0; (2) 4,0–5,9; (3) 6,0–8,9; (4) 9,0–11,9; (5) 12,0–14,9; (6) 15,0–18,9

a – a rég letelepedett askenázi lakosú kormányzóságok határa;

b – „megtelepülési körzet” (zsidókra vonatkozó)

lan területét, a 19. sz. második évtizedében pedig a kevert etnikumú Besszarábiát, ahol kisszámú zsidó lakosság is élt.⁴ Valamennyi újonnan megszerzett területen engedélyezték a zsidók letelepedését, így lassan megindult az átköltözés. A beköltözők többsége a Herszóni kormányzóságba tartott, ahol a zsidók a terület benépesítésében telepeseként vehettek részt. 1897-ben, az összeírás szerint Új-Oroszországban kb. 27 ezer zsidó telepese élt (nagy részük – 22 ezer ember a Herszóni kormányzóságban). Az egész 19. sz. folyamán tartott az ukrán jobb part zsidóságának bevándorlása a Herszóni kormányzóság városaiba, így elsősorban Odesszába is. Mindez ahhoz vezetett, hogy a 19. században a Herszóni kormányzóság az askenázik etnikai alapterületének részévé vált.

Külön magyarázatot igényel a Kurlandi kormányzóságnak az EAT-hez és a Livóniainak az ETP-hez tartozása, minthogy mindkét terület kívül esett a „letelepülési övezeten”. Az 1795-ben Oroszországhoz csatolt Kurlandi kormányzóság kezdetben nyitva volt a zsidó bevándorlók számára, s csak 1829-ben zárták ki a „letelepedési övezetből”. A helyben maradás joga csak azokat illette meg, akiket eddig az időpontig már felvettek a revíziós jegyzékre. Hasonló jogot kapott a Livóniai kormányzóság két helységének törzsökös zsidósága – Riga városában és Szlok stettl-ben. (Zömmel zsidók lakta kisváros jiddis neve, oroszul „mesztyecko”).

A 19. sz. végi Oroszország askenáz zsidó lakossága etnikai alapterületének a történelem menete, az etnikai perifériának pedig az utolsó század korlátozó jogszabályai voltak határt.

Egy adott etnosz településviszonyait a legáltalánosabb formában két mennyiségi mutatóval lehet jellemezni: a tömörszerűséggel (kompaktnozty, az etnosznak vagy egy töredékének az EAT-en élő részaránya) és a sűrűséggel (plotnyoszty, az EAT egész lakosságához viszonyított részaránya). Az askenáz zsidóság alacsony sűrűség melletti magas tömörszerűségi mutatóval tűnt ki. Az etnikai alapterületen (EAT) 1897-ben Oroszország askenáz zsidóságának 88%-a élt (a terület összlakosságához viszonyított részarányuk 13,3% volt). Az askenázik etnikai területének perifériája (ETP) az EAT-hez viszonyítva kicsi volt. Az összesített területen élt az askenázik 96%-a (a lakosság 11,1%-a).

Az alacsony letelepedési sűrűségű etnikai csoportok a többi népcsoporttal általában igen keverten élnek. Ugyanakkor az etnikumon belüli és interetnikus kontaktusok nemcsak az összlakossághoz viszonyított aránytól, de nagymértékben a keveredés területi sajátosságaitól, azaz az egyes etnikai csoportok kölcsönös elhelyezkedésétől is függ. Egy nemzetiség központjai gyakran szigeteket vagy enclave-okat alkotnak a másik területén. Ezek mind településcsoportok, mind monoetnikus települések lehetnek. Az enclave-os letelepedés körülményei között a mindennapi életben és a személyes érintkezésben az etnikumon belüli kapcsolatok jellege nem különösebben specifikus, bizonyos szempontból alig különbözik a nagy, monoetnikus areálok esetében megfigyelhetőktől.

Más helyzet alakul ki az egyes településeken belüli etnikai keveredéskor, amikor néhány nemzetiségi csoport képviselői élnek ugyanott. Ez esetben az etnikumon belüli kapcsolatok egyenesen arányosak a nemzetiségi közösségek összlétszámával, az interetnikus kontaktusok pedig fordítottan arányosak az összlétszámon belüli részarányal. Szerepet játszik a lakóhelyen belüli elhelyezkedés módja is. Ez szintén vagy enclave-os vagy diszperz lehet. A diszperz letelepedés szélsőséges esete, amikor egyes családok alkotnak diszperziós pontokat, kezdi ki a leginkább az etnikumot összekötő kapcsolatokat, s ha ezek mégis megmaradnak, akkor az csakis a letelepedés típusával szemben valósulhat meg.

Ezért az egyes településeken belüli etnikai részarányoknak kell a nemzetiségek keveredési fokának mennyiségi mutatójává válnia. Ennek az etnokulturális egység megőrzésében sokkal nagyobb a szerepe, mint az összlakosságon belüli részarányának.

Az 1897-es összeírás alapján publikálták Oroszország 500, vagy annál több lelket számláló településeinek a jegyzékét, feltüntetve a lakosság 10%-át meghaladó vallási közösségek számadatait is.⁵ Ezt a jegyzéket az askenáz települések két típusának a bemutatására használjuk fel (1. táblázat).

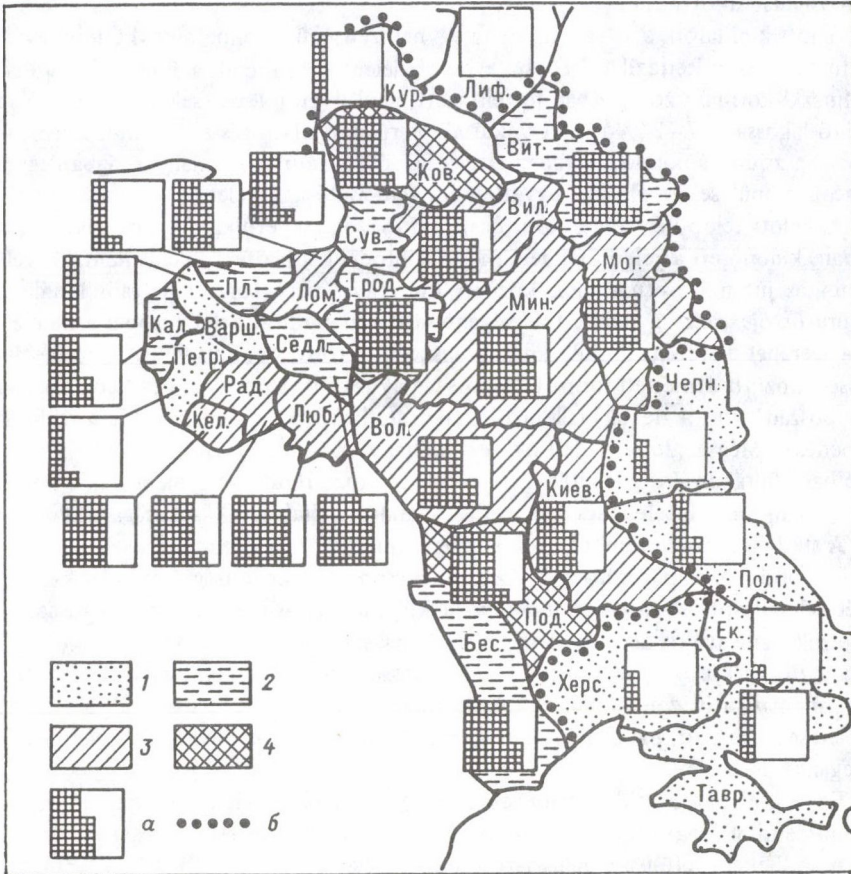
1. táblázat

*Az oroszországi askenázi zsidóság lélekszáma és települési jellemzői
(az 1897-es összeírás alapján)*

Kormányzóság	A zsidó lakosság lélekszáma (ezer fő)	Az összlakosságon belüli részarány (%)	A zsidóság részaránya azokon a településeken, ahol az összlétszámhoz viszonyított lélekszámuk meghaladja	
			a 40%-ot	(azon belül) a 80%-ot
Varsói	352	18,2	20,1	—
Grodnoi	280	17,5	78,5	4,2
Minszki	345	16,0	71,0	16,7
Piotrkowi	223	15,9	26,0	—
Lomzai	91	15,8	55,3	7,5
Siedlcei	121	15,7	77,8	4,4
Radomi	112	13,8	65,7	3,1
Kovnói	213	13,8	64,5	4,2
Lublina	156	13,5	76,0	7,6
Volhiniai	396	13,2	69,2	6,0
Vilnai	205	12,9	73,2	13,6
Herszoni	340	12,4	11,6	8,3
Podolszki	371	12,3	64,2	24,0
Kijevei	434	12,2	53,3	4,8
Mogiljovi	204	12,1	76,0	22,2
Vityebszki	176	11,8	86,2	1,3
Besszarábiai	229	11,8	68,5	13,2
Kielcei	83	10,9	59,2	6,8
Suwalki	59	10,2	45,5	—
Plocki	51	9,3	22,4	—
Kaliszi	72	8,5	47,5	—
Kurlandi	51	7,6	20,9	—
Csernyigovi	114	5,0	10,5	2,7
Jekatyerinoszlávi	101	4,8	5,4	4,8
Tauriai	57	4,0	21,2	11,0
Poltavai	111	4,0	26,9	—
Livóniai	30	2,2	—	—

Források: Pervaja vszeobscsaja perepisz naszelenyija Rosszikszkoi imperii 1897 g.; Naszeljonnije meszta Rosszijszkoi imperii v 500 i bolee zsityelej... SzPb. 1905.

Monoetnikusoknak feltételesen azokat a településeket tekintjük, ahol a zsidó lakosok száma meghaladta a 80%-ot. A második típusba azokat a településeket soroljuk, ahol a zsidóság részaránya a 40 és 80% között mozgott. Ez relatív többséget jelent, hiszen majd minden ilyen településen nem kettő, hanem minimálisan három etnikai csoport élt. Minthogy az 500 lakosnál kisebb települések adatai nem szerepelnek, a feltüntetett adatok hiányosak. Az eltérés azonban csekély, mert a jegyzékből általában olyan falusi kistelepülések maradtak ki, ahol zsidók csak a legtrikább esetben voltak többségben. A stetl-ek közül csak alig néhány maradt ki az 1905-ben publikált jegyzékből.⁶

2. ábra

Az askenázi zsidók letelepedése Oroszországban
(az 1897-es összeírás szerint)

A kis településeken élők részaránya a kormányzóság zsidó lakosságának
összlétszámaához viszonyítva: (1) 5–20; (2) 21–35; (3) 36–50; (4) 41–50

a – a legnagyobb létszámú etnikai csoportot alkotó zsidók részaránya
(41%-nél magasabb);

b – az askenázi őslakosú kormányzóságok határa

Az 1. táblázat adatait diagrammokon ábrázoltuk, ezeket térképre vetítettük (2. ábra). Mint látható, az etnikai alapterület kormányzóságainak többségében a zsidóknak több, mint a fele olyan településeken élt, ahol részarányuk meghaladta a többi etnikai csoportét. A Vityebszki (86%), Grodnói, Mogiljovi, Siedlcei és a Lomzai (75% fölött) kormányzóságokban voltak maximálisak a mutatók. Kivételt öt kormányzóság képezett: a Varsói, Piotrkowi, Plocki, Herszoni és a Kurlandi. Három esetben ez sok nemzetiségű, nagy zsidó tömegeket is koncentráló nagyvárosok jelenlétével magyarázható: a Varsói kormányzóság zsidó lakosságának 62%-a Varsóban, a Piotrkóvi 44%-a Lódzban, a Herszoni 41%-a Odesszában élt. A zsidók mindhárom város lakosságának kb. harmadát alkották.

A másik oldalon, a 19. sz. végén az egynemzetiségű (monoetnikus) települések alig jellemezték az askenázikat. Több-kevesebb jelentőségre csak a Podolszki, Mogiljovi és Minszki kormányzóságokban tettek szert, ahol ilyen településeken koncentráldott a zsidó lakosság 17–24%-a. Az etnikai alapterületen kívül (és a Kurlandi kormányzóságban) a zsidók sokkal szórtabban éltek. Például a Tauriai kormányzóságban egynemzetiségű településeken élő 11% egyetlen egy falu zsidóságát jelenti.

Az adott település típusa jelentősen befolyásolja az etnikai folyamatokat. A városokban, különösen a jelentősekben, megteremtődnek a professzionális nemzeti kultúra keretei és intenzív, etnikumok közötti kulturális csere folyik. A tradicionális népi kultúra őrzője ezért a népek többségénél a falu marad. A kelet-európai askenáziknál ezt a szerepet a stetl (oroszul: „mesztyecsko”) töltötte be. Ez a falusi települések és a városok közötti átmeneti forma Oroszország nyugati tartományaira és Lengyelországra (itt „poszad” volt a nevük) jellemző. Csak a stetl-ekben nem korlátozták a zsidóság letelepedését. Még a „letelepedési övezet” néhány városában is (mint Kijevben, Szevasztopolban, Jaltában és egyebütt), a zsidókat korlátozó rendszabályok voltak érvényben, a falvakban való letelepedésüket pedig állandóan tilalomfák sokasága akadályozta.

A stetl-ek megjelenésükben, a lakosság számát és foglalkozási megoszlását tekintve, alig különböztek a kisvárosoktól. Az etnikai csoportok kevertiségi foka volt különböző e két településtípusban. A stetl-ekben, a különböző kisiparokat űző zsidóság, mintegy etnikai enclave-ot alkotva, népesítette be a központokat. A többi városlakó – polgár és paraszt – a külső területeken élt. A kisvárosokban viszont, különösen, ha azok egyben adminisztratív centrumok is voltak, mindig jelen volt a lakoságnak a stetl-ekből tökéletesen hiányzó, egyáltalán nem kisszámú csoportja, az állami alkalmazottak, családtagjaikkal.

Ezek általában a zsidó kézművesekkel együtt a városkák központjaiban laktak, és ez rendszerint elősegítette a nemzetiségek közötti rendszeres érintkezést.

A stetl-eken belüli településviszonyok hozzájárultak, hogy itt, bármely más helységhez képest, jóval tovább megmaradt a tradicionális zsidó kultúra. Természetesen ennek más okai is voltak. Ezek közül most csak egyet említünk: az ukrán és belorusz litván kormányzóságok stetl-jeiben a zsidóknak nem volt hol orosz írást és olvasást tanulniuk. A vallási iskolákban, a héderekben (más iskola pedig a stetl-ekben nem volt) kormányzati rendelettel tiltották meg az orosz nyelv oktatását (Lengyelországban ez szabad volt, ott a lengyel nyelv oktatása volt tilos).

A 2. ábrán térképre vetítettük a stetl-lakóknak az egyes kormányzóságok zsidó lakosságán belüli részarányát. A tősgyökeres zsidó lakosságú kormányzóságok döntő többségében a zsidóság egyharmada-fele élt a stetl-ekben (a stetl-ekben élő zsidók ki-

2. táblázat

A zsidó lakosság urbanizációs szintje (az 1897-es összeírás alapján)

Kormányzóságok	A zsidó lakosság megoszlása a településtípusok szerint (%)				
	Összesen	Városok		Stetlek	Falusi települések
		50–100 ezer lakossal	100 ezer feletti		
Varsói	82	—	62	10	8
Piotrkóvi	73	—	44	15	12
Poltavai	73	37	—	8	19
Herszoni	71	18	41	10	19
Vityebszki	65	38	—	22	13
Tauriai	65	14	23	13	22
Jekatyerinoszlávi	63	—	41	5	32
Kaliszi	61	—	—	32	7
Plocki	60	—	—	25	15
Grodnói	53	15	—	32	15
Siedlcei	52	—	—	30	18
Suwalki	50	—	—	21	29
Csernyigovi	48	—	—	18	34
Besszarábiai	48	—	22	27	25
Lublina	47	16	—	40	13
Radomi	45	—	—	40	13
Kielcei	44	—	—	40	16
Vilnai	43	—	31	40	17
Minszki	39	14	—	36	25
Mogiljovi	38	—	—	39	23
Lomzai	38	—	—	38	24
Kijevi	33	10	7	49	18
Volhiniai	30	8	—	49	18
Kovnói	29	12	—	65	16
Podolszki	28	—	—	57	15

Források: Bruckusz, B. D.: 1909; Naszeljonnije meszta Rosszijszkoj imperiiiv 500 i bo-
leje zsityelej..., 1905.

sebb aránya egyedül Nyugat-Lengyelországra volt jellemző). E mutató a maximumát a Kovnói (65%) és a Podolszki (57%) kormányzóságokban érte el. Az újonnan betelepített körzetekben a stetl-ek lakóinak részaránya a 20%-ot sem haladta meg; különösen alacsony volt a Jekatyerinoszlávi (5%) és a Poltavai (8%) kormányzóságokban.

A stetl-ek konzerváló szerepével ellentétesen hatott a városok, különösen a nagyvárosok patriarchális életmódot és hagyományos kulturális normákat bomlasztó szerepe. A 2. táblázaton a „letelepedési övezet” kormányzóságaiban élő zsidóság urbanizációjának fokát bemutató adatokat sorakoztattunk fel. A 19. sz. végére a legurbanizáltabban a Varsói, Piotrkóvi, Herszoni és Jekatyerinoszlávi, valamint a Poltavai, Vityebszki és Tauriai kormányzóságok zsidósága élt.

Mint az az 1. és a 2. ábrán jól látható, valamennyi mutató alapján a „letelepedési övezeten” belül is jól elkülöníthető a tősgyökeres zsidó lakosság körzete, ahol az már jóval az Oroszországhoz csatolás előtt élt (ez nem egyezik meg teljesen az EAT-el). Ezen a területen a letelepedés enclave-os formájú volt, sőt, enclave-okként több esetben egész települések, néha azok részei szerepeltek. A 19. sz. végére a zsidóság harmada-fele az itteni stetl-ek lakosságát alkotta, ahol a patriarchális életforma hozzájárult az etnikai hagyományok és a nemzeti nyelv megőrzéséhez. Az askenáz zsidóság ezen letelepedés szerkezeti sajátosságai jogfosztottsága következtében évszázadok során alakultak így. A különböző városokban, falvakban és területeken való letelepedésük megtiltása a településeknek meghatározott körére koncentrálna a zsidóságot, s az itteni részarányuk természetesen jóval meghaladta az egyebütt tapasztalhatókat. Ily módon az askenázik etnikai alapterületének kiterjedt térségén megfigyelhető egy másik, valódi etnikai terület, ahol igen magas a lakosságon belüli részarányuk. Az askenázik több évszázados letelepedési helyének ez a sajátossága a 20. sz. eleji Oroszországban szerteágazó ideológiai és politikai elgondolásokhoz vezetett, de ez a problematika már kívül esik jelen cikk határain.

(Fordította Siklós Péter)

Jegyzetek

1. L. pl.: *Drobizseva, L. M., Kondratyev, V. Sz., Szuszokolov, A. A.*: Etnoszociológia: Céli, metodi i nyekotorije rezultati issledovanyija. M. 1984.
2. Itt és a későbbiekben is az 1897-es összeírás adatai a szerző átszámításával szerepelnek. Az askenázik lélekszáma (az össz- és a kormányzósági is) a vallás és a nyelv alapján számítható ki. Az izraeliták összlétszámából levonódnak az anyanyelvüként a tatárt (krimcsak zsidók), a kartvelt (grúz zsidók), valamint az iráni nyelveket feltüntetők – ezeket az összeírás táblázataiban az „egyéb indo-európai nyelvek”-nél találhatjuk (közép-ázsiai zsidók és a kaukázusi, hegyi zsidók, tatok).
3. *Korosztyejev, A. D.*: Ob odnom vozmoznom primenyenii koefficienta etnoterritorialnoj obscsnoszty = Szovjetszkaja etnografija 1978. No. 2. 63–71.
4. L.: *Kabuzan, V. M.*: Narodonaszelenyje Besszarabszkoi oblasztyi i levoberezsnih rajonov Pridnyesztrov’ja (konyec XVIII–pervaja polovina XIX. v.) Kisinyov, 1974. 58–60., 67–86., 124–144. stb.
5. Naszeljonnije meszta Rosszjiszkoj imperii v 500 i bolee zsityeiej sz ukazanyijem vszegonalicsnogo v nyih naszelenyija i csiszla zsityeiej preobladajuscsih veroiszpovedanyij po Pervoj Vszeobscsej perepiszi naszelenyija 1897 g. SzPb. 1905.
6. Ezt külön összevetettük a zsidó kolonizációs társaság összeállította teljes települési jegyzékkel. L. *Bruckusz, B. D.*: Sztatyisztyika jevrejszkogo naszelenyija. Raszpregyelényije po tyerritorii, gymograficseszkie i kulturnije priznaki jevrejszkogo naszelenyija po dannim perepiszi 1897 g. SzPb. 1909. 2.

HARCOSOK ÉS PARASZTOK

Georges Duby, a Collège de France professzora, e több mint egy évtizede megjelent könyvében a középkori Nyugat-Európa gazdaságának első fellendülő időszakával, nevezetesen a 7. és a 12. század, a barbár inváziók és a városok erőteljes fejlődése közötti korszakkal foglalkozik. Könyvének elsődleges célja, mint ahogy erre ő maga hívja fel az olvasó figyelmét, nem egy szigorúan vett gazdaságtörténet megírása volt, hanem egy hosszú korszak főbb fejlődésvonalainak felvázolása egy kiterjedt földrajzi térségben.

A könyv a 7–8. századi Európa sok szempontú leírásával kezdődik. A nagy népvándorlások végére Európa egy barbár térség, amelynek déli határán továbbél az antik Róma örökségét magának igénylő Bizánc, illetve megjelennek az egyre erősebbé váló iszlám államok. Magában Európában is két kultúra harcol egymással: a barbár germán–szláv típus az északi és a keleti térségben, és a déli területeken a római civilizáció maradványai. A köztes területeken fog igazán összekeveredni és egymásra hatni e két kultúra.

Nehezen felmérhető, mégis figyelembe kell vennünk az e korszakra vonatkozó klimatikus változásokat. Ehhez nagy segítséget nyújt az alpesi gleccserek vizsgálata, amelynek eredményeképpen megállapítható, hogy a korszakban Európában melegebb és kevésbé csapadékos éghajlat uralkodott, mint napjainkban. Európát, különösen északi területeit hatalmas erdőségek borították, amelyeket csak kis tisztások szakítottak meg, ahol az emberek megpróbálták az önfenntartásukhoz szükséges terményeket kisajtolni a földből. Vajon mennyien harcolhattak ily módon a természet erői ellen?

Dokumentumok hiányában szinte lehetetlen pontos képet festeni a kor demográfiai viszonyairól. A római birodalom demográfiai hanyatlása már a 2. századtól megindult, ehhez még hozzájárultak a barbár inváziók és a 6. századi pestis, amely száz éven keresztül újból és újból felütötte a fejét különböző területeken, így a 7. században csökkent számú lakossággal kell számolni. A számítások azt mutatják, hogy Galliában a népsűrűség 5,5 fő/km², Angliában 2 fő/km², Germániában 2,2 fő/km² körül mozgott. A hatalmas területeken kevés ember élt, így nem is annyira a föld jelentette a gazdagságot, hanem az emberek és szegényes szerszámaik feletti hatalom. A szerszámokról is csak kevés biztosat lehet mondani. Az írásos anyagok értelmezése is bizonytalan, nem tudjuk pontosan, hogy mit jelenthetett az aratrum vagy a carruca? A fém és fémszerszámok hiánya egyértelműnek látszik. Szinte minden szerszám fából készült, még az oly fontos eke is. Maga a termelés is nagyon alacsony szinten állt. Ehhez az is hozzájárult, hogy a termelt növényfajtákat gyakran a római és keresztény hagyományok, étkezési szokások határozták meg, így nem mindig azt természetették, ami a föld minőségének a legjobban megfelelt. Ezekben az étkezési szokásokban a kenyér és a bor játszott elsődleges szerepet, tehát a gabona és a szőlő termesztése került előtérbe. A gabonát kétnyomásos rendszerben természetették, de sokkal kevésbé szigorú rendszerben, mint a volt római területeken. E mellett megnőtt az állattenyésztés szerepe, különösen a disznótartásé, ami a nagy erdőségekkel magyarázható. A növénytermesztés és az állattenyésztés erős összekapcsolódása a barbár területekre jellemző, és jelentősen különbözik a római rendszertől. Éppen a kettő összeolvadásából alakul majd ki a középkori Nyugat-Európa. Nagy lehetőségek rejtettek a nagyállat-tartásban, amely egyaránt növelte a trágyázást és az igaerőt, elősegítve a föld intenzívebb művelését. Egyelőre azonban alig, vagy egyáltalán nem trágyáztak, s a nagyállatok hiánya miatt nem is tudták rendszeresen megművelni a földeket. Emiatt egyrészt nagy területet kellett akár éveken át pihentetni, másrészt a növényhozamok is nagyon alacsonyak voltak, mint ezt jól mutatják azok a terméseredmények, amelyeket Duby az Annaples-i királyi dominium összeírása alapján kiszámolt: a polyvás búza betakarított mennyiségének az 54%-át használták fel a vetéshez, ez az arány az árpánál 62%, a rozsnál 100%. Mindez jól magyarázza a gyakori éhínségeket abban az Európában, ahol főleg kenyérral táplálkoztak az emberek.

Mégis mi a fejlődés rugója? – kérdezi Duby. A választ az osztályszerkezet kialakulásában találja meg. Létrejött a földesurak osztálya, amely már jelenlétével fogva is kényszerítette a parasztot arra, hogy többletet termeljen, csökkentve a primitív gazdaságra jellemző szabadidőt. Ezek után Duby a társadalmi struktúrákat mutatja be. Alapvetően három nagy kategóriát különböztet meg.

1. A rabszolgák (servus, ancilla vagy semleges alakban mancipium), akiknek semmijük sincs, egyszerű eszközök uraik kezében. Az utánpótlást a természetes szaporodás, a háborúk és a kereskedelem biztosította. A kategória határa nem volt áthághatatlan, volt mobilitás; ehhez járultak még a vegyes házasságok. Így összetett kategóriák is kialakultak.

2. A szabad parasztok, akiket Duby a következő kritériumok alapján határoz meg: fegyverviselési joguk van, követhetik a törzsfőt a törzsi hadjáratokban, részt vesznek a bíraskodásra és törvényalkotáásra meghatározott időközönként összeülő gyűléseken, közszen művelhetik a többi szabad paraszttal az addig műveletlen földeket. A romanizált területeken a két kategória között sokkal kevésbé éles az ellentét, ami elősegíti majdani egységesülésüket. A paraszti család struktúrája nehezen ismerhető fel, az biztos, hogy a termelés családi keretek között folyt. Ennél világosabban látszik, hogy milyen módon kapcsolódott a földhöz a családi közösség. A család egy központi hely köré csoportosult, ahová összegyűjtötték a terménytöbbletet. Ez a mansus, amely elsődlegesen lakhelyet jelölt egy közvetlen mellette fekvő, jól elhatárolt parcellával. Ehhez járultak még a mansushoz tartozó, de erősen elszórt területek. Érthető, hogy az arisztokrácia elsősorban az előbb említett központi lakhelyre igyekezett hatalmát kiterjeszteni.

3. Az urak, akiknek az élén a király állt, aki a barbároknál a prancsolás, a hadvezetés, a bíraskodás jogával rendelkezett. Ezek a jogok a családjában öröklődtek. A palatiumban lakott, amely még a többi nagycsalád lakhelyénél is nagyobb volt. Körülvették őt a szélesebb értelemben vett familia, szolgák, „barátai”. Ebből a kíséretből fejlődik majd ki az arisztokrácia. A keresztény egyház nagy földbirtokai is ekkor alakultak ki, általában adományokból. Az arisztokrácia földjein nagyrészt rabszolgák dolgoztak, de megjelentek a colonusok is, akik jogilag szabadok voltak, s használati jogot kaptak bizonyos földekre. Később a rabszolgamunka hasznosításának új módja alakult ki. A földesúr hagyta, hogy megházasodjanak, és rájuk is egy kis mansust bízott. Az egyre terjedő módszer egymáshoz közelítette a szabad bérlőket és ezeket a rabszolgákat. Egy új uradalmi struktúra kezdett kiépülni az uradalomhoz kapcsolódó bérlők gyarapodásával, akik az uradalom munkájában is részt vettek. A gazdasági hatalomhoz jogi hatalom is kapcsolódott, amely eredendően a királyt illette meg, de mert nem tudott vele járó kötelezettségeinek eleget tenni, a helyi hatalmasságokra ruházta át.

A következő fejezetben Duby a kor mentalitását vizsgálja. Mint minden olyan civilizáció esetében, amely nagy népvándorlásokból született, a háború és a rablás itt sem vált ketté. Érdekes példaként hozza fel Wessex királyának meghatározását: ha a támadók kevesebben vannak, mint heten, akkor tolvajok, ha hét és harmincöt között vannak, akkor rablóbandát alkotnak, ha harmincöttnél többen vannak, abban az esetben már katonai vállalkozásról van szó. A háború még állandó gazdasági tevékenység volt, de akkor is gazdasági értékek áramlásával járt, ha a háború elkerülése végett valaki megvásárolta a békét. Ha pedig egyenlő felek álltak egymással szemben, akkor a jó viszony fenntartását kölcsönös ajándékokkal kellett biztosítani. Ebben a szellemben az ajándék, az adomány alapvető jelentőséggel bírt, amelynek segítségével a javak állandó forgását biztosították. A javak egyik része azonban nem az emberek között cserélt gazdát. A földöntúli hatalmak és a halottak is megkapták a nekik járó ajándékokat. Ezt nagyon jól mutatja az a tény, hogy a halottnak joga volt magával vinni a sírba ékszereit, szerszámaikat. A kereszténység elterjedésének, Duby szerint, egyik legnagyobb eredménye az volt, hogy az értékeket már nem temették el a halottal, hanem gyakran az egyháznak adták. Az egyház ezenkívül is jelentős mennyiségű adományokat kapott, hiszen tagjai különleges munkát végeztek, a többiek lelki üdvéért imádkoztak. Ezért, noha a kereskedelem nyomai nehezen lelhetőek fel ebben a korban, hiba lenne azt gondolni, hogy nem volt csere.

A kor mentalitásának másik fontos meghatározója, hogy a gazdagok a római életformát igyekeztek utánozni. A luxus életforma biztosításához azonban, a termelés alapvetően mezőgazdasági jellege és az alacsony termelési színvonal miatt, importálni kellett a termékeket. A forrásokból az is kiderül, hogy voltak hivatásos kereskedők, bár kisszámban. A pénz sem tűnt el teljesen, noha sokszor veretlen állapotban használták, ez alól az erős antik hagyományokkal rendelkező területek kivételt jelentettek. A pénz ekkor inkább a politikai intézményekhez kötődött. Jól mutatja ezt a tényt, hogy miközben Galliában a központi hatalom felaprózódott, különféle verésű pézsfajták alakultak ki, amit nem magyarázhat a kereskedelem ilyen fokú megélénkülése, tehát a pénzhasználat növekedése, a gall területek északi részén. A pénz értékmérő funkciója megmaradt, de annyira meg-

ritkultak a kereskedelmi cserék, hogy jelentősége lecsökkent. Az állami struktúrák fejlődése lendíti majd fel a pénz használatát, nevezetesen a Karoling állam kiépülése, amely még egy újítással járt, az ezüstpénz általánossá tételével. Tehát a fejlődés másik alapvető rugója a 8. és a 11. század között a kiépülő frank és viking állam, amihez a barbár népek nagyfokú katonai aktivitása és háborúi vezettek.

Ezek után Duby a Karoling államot mutatja be, amely a frank rablótámadások eredményeként fejlődött ki. Duby szerint a Karoling állam kialakulásának fontos következménye az, hogy az írásbeliség ismét fontos szerepet kapott, és így szerencsére a korszakról sokkal többet tudunk. A demográfiai változások is sokkal jobban nyomon követhetők a nagybirtokokon végrehajtott összeírások alapján. Jól látható változás a lakosság növekedése, olyannyira, hogy egy mansuson több család telepedett le, amiből valószínűsíthető, hogy az agrárfejlődés inkább a már meglévő területek intenzívebb művelésével bontakozott ki. Ebben nagy szerepe volt a még mindig alacsony technikai felkészültségnek. Egy-két generáció alatt azonban a demográfiai fejlődés fel fogja borítani a népességszám és az adott technikai keretek közötti egyensúlyt. A demográfiai fejlődés kitöltötte a nagy inváziók után üresen maradt területeket, és a válságból való kiutat az a technikai fejlődés teszi majd lehetővé, amely biztosítja az új földterületek megfelelő feltörését.

A Karoling-korszak alapvető gazdasági egysége a nagybirtok, a *mansus indomnicatus* volt. Központjában a *curtis* állt, amely egy elhatárolt épület- és földegyűttest jelölt, hozzákapcsolódott egy vagy több malom, kápolna, művelt, illetve megműveletlen földek. A körülötte szerveződő parasztoktól elsősorban munkajáradékot követelt a földesúr, ugyanis a bérlők elsődleges feladata földesúri szempontból az volt, hogy segítséget nyújtsanak a nagybirtok megműveléséhez. Erre ugyan eredendően ott voltak a rabszolgák, de hamar jelentkezett ennek a rendszernek a hátránya. Mivel a mezőgazdasági termelés időszakos jellegű, a rabszolgákat nem tudák mindig teljesen foglalkoztatni, a nagy munkák idején pedig külső segítséget kellett igénybe venni: ezek voltak a bérlők. Persze a valóságban ilyen tiszta rendszer sohasem létezett, hiszen például a capituláris szabad tulajdonokról is tesznek említést, mégis az ilyen séma elég jól érzékelteti a kor viszonyait.

Az évtizedek folyamán bizonyos változások következtek be. Kezdtelt eltűnni a szabad és a nem szabad mansus közötti különbség azáltal, hogy a rabszolga családok is gazdálkodhattak mansusokon, és kezdtek elterjedni a vegyes, rabszolga-szabad házasságok. Fejlettebb területeken, összefüggésben az államhatalom bizonyos fokú megerősödésével, megjelentek olyan pénzkötelezettségek, amelyeket azelőtt természetben kellett teljesíteni. A rendszeren belül elsősorban az arisztokrácia fokozódó kereslete volt a növekedés motorja, miután a nagybirtok termelése elsősorban önmagát látta el, s többet nem is akart termelni. Mivel azonban a terméseredmények évről évre változtak, a nagybirtok mind terület, mind pedig munkaerő szempontjából igen pazarlóan működött. Ráadásul az ingyen munkaerő nem tette különösen hajlamossá a technikai újításokra. Az arisztokrácia növekvő kereslete akkor, amikor az államhatalommal együtt a közbiztonság is megerősödött, inkább a gazdaságon belüli profit növelésével volt kielégíthető.

A Karoling-kori gazdaságtörténet jelentős területe a kereskedelem, amely a központi hatalom megerősödése egyik hatásaként jött létre. Duby szerint ugyanis a piacok számának növekedése nem egyszerűen a kereskedelmi cserék növekedését jelentette, hanem a királyi hatalom növekedését is. A piacok környékén a béke és biztonság fenntartása állami feladat volt. Ezzel együtt egységesítették súly és mérték szerint a Karoling-kori pénzt, az ezüst dénárt. Az uralkodó másik fontos feladata volt a távolsági kereskedelem ellenőrzése. Miután a kereskedők gyakran idegenek voltak, és a helyi szokás nem védte őket, egyedül a központi hatalom védelme nyújthatott biztonságot nekik. Ez a kereskedelem jellegénél fogva luxuscikkek áramlását biztosította. Földrajzi szempontból két nagy kereskedelmi terület alakult ki, az északnyugati és a délkeleti. Összefoglalva, Duby arra a következtetésre jut, hogy a Karoling-korszak hatása két alapvetően fontos területen érvényesült. Egyrészt jelentősen terjedt és erősödött a pénzhasználat, másrészt a nagy hódító háborúk befejezésével a földesuraknak szükségleteik kielégítése végett saját földjeikből kellett valamilyen módon többet kajsajtolni.

A korszak folyamán és annak vége felé megjelentek a népvándorlás utolsó támadói Európában: a skandinávok 786 és 799 között, a 800-as években délen a muzulmánok, majd a 900-as években a magyarok. Ezeknek a rablói háborúknak több következménye is volt. A városok köré, védelmi célokból falakat emeltek, és a nagyobb biztonság miatt nem elhanyagolható mennyiségű gazdagság

is felhalmozódott a falak mögött. Miután alapvetően mezőgazdasági társadalomról van szó, talán még fontosabb volt az a tény, hogy a veszélyeztetett területekről a dolgozók egy része elmenekült, hogy egy másik földesúr birtokain telepedjen le, gyakran sokkal könnyebb kötelezettségeket hárcolva ki, hiszen ki tudhatta, hogy előzőleg milyen kategóriába tartozott. Duby azt is feltételezi, hogy – bár itt alapvetően rablőháborúkról volt szó – mégis kialakulhatott kapcsolat a hódítók és a helybeliek között, aminek következtében a pénzforgalom felélénkülésével lehet számolni, Amíg például a Karoling uralkodók igyekeztek a pénz állandó súlyát megtartani, addig 864-ben Kopasz Károly elrendelte, hogy verjenek kisebb súlyú pénzeket is, ami megsokszorozta a pénzmennyiséget és ezáltal gyakoribbá tette használatát. Az állandó veszélyhelyzet miatt katonailag megerősödő Nyugat lassan visszazorította vagy letelepedett gazdálkodásra kényszerítette ezeket a barbár népeket, és megindult hosszú fejlődésének útján.

Európa különböző pólusain indult meg a gazdasági fellendülés, így az Északi tenger környékén, amely a 9–11. században az egyik leggyorsabban fejlődő térség volt. Angliában, a becslések szerint ebben a korban már a lakosság 1/12-e lakhatott városi jellegű településeken, és a városok sűrűsége elérte ugyanazt a fokot, mint a 14. században. A német területeken a fejlődés kevésbé volt gyors, de a birodalom létrehozásával megindult a Karolingokéra emlékeztető kereskedelempolitika, piacok kialakításával, erőteljes császári ellenőrzéssel, a nemesfénybányászat és a pénzhasználat növekedésével. Jórészt császári alapításokkal megindult a városiasodás. Gyors fejlődés következett be Normandiában is, nem utolsósorban a viking inváziók dinamikus hatására. Ennek az alapvetően pénzügyi fellendülésnek az okait Duby a háborúkban és abban a politikában találja meg, amely elősegítette az egyes helyeken felhalmozott nemesfémek elterjedését. Észak- és Kelet-Európában, miután egyre nehezebben tudták az erősödő Nyugattal szemben rablőháborúkkal biztosítani szükségleteiket, egy-egy fejedelem keménykezű, központi irányításával megindult az államok kialakulása, elterjedt a kereszténység. A kevésbé helyhez kötött életmóddal párosult vándorló mezőgazdasági termelést felváltotta egy sokkal jobban helyhez kötött gazdálkodás. A rablőháborúk során összeharcsolt és felhalmozott kincsek a Nyugattal kialakuló kereskedelemben és a belső fejlődés következtében egyre inkább pénzfórmát öltöttek, a pénzverés jogát pedig az erős központi hatalom tartotta a kezében.

Dél-Európában, ahol farkasszemet nézett egymással a nyugati kereszténység, Bizánc és az iszlám, az állandó háborúskodás miatt sokáig nem figyelhető meg gazdasági fellendülés. A változást a harcok során kialakult új haditechnikai eszközök segítségével végrehajtott ellentámadások után lehet érzékelni. A defenzívából offenzívába átváltó Dél-Európa rablőtámadásai jelentették a gazdasági fejlődés talán legfontosabb rugóját. Kialakult egy szabad paraszti réteg, amely védelmi okokból szorosan kötődött a városokhoz. A muzulmánokkal folytatott állandó harc az észak-spanyol területeken hatalmas fémszákmányt hozott. Mind többen menekültek az északi területekre, akik egyben az iszlám technikát is magukkal vitték, s növelték a népsűrűséget. Mindez együttesen vetette meg a térség fejlődésének az alapját. Itáliában az iszlám és bizánci területek közelsége állandó háborús és gazdasági kapcsolatokat alakított ki, amelyeknek egyik legjövődélmezőbb ága a rabszolgaszerző háború és a rabszolga-kereskedelem volt. Hamar létrejöttek olyan nagy kereskedővárosok, mint Velence, Amalfi, Pisa, Genova. Itt a veszélyhez szokott kereskedői mentalitás alakult ki, és az antik városi hagyomány erősebb továbbélése folytán a vidék szorosabban kötődött a városokhoz. A fejlődés rugója itt is a mezőgazdaságban keresendő, de mivel a térség annyira városközpontú volt, és a földesurak is inkább a városokban laktak, a pénzforgalom mindvégig jobban előtérben maradt, a nagybirtokok felbomlottak, s a 10. század folyamán a szolgáltatásokat inkább pénzben fizették a parasztok. A felesleget hivatásos kereskedők szállították a városokba, aminek következtében vidéken is fontossá vált a pénzhasználat, s ez pozitívan hatott vissza a paraszti gazdaságra. Nem hagyhatók figyelmen kívül az itáliai területek magasabb kulturális szintje, az írás és a számolás nagyobb elterjedtsége sem. Bár mind az északi, mind pedig az itáliai kereskedők megjelentek a kontinens belsejében, a belső területek gazdasági megélénkülésének az okát mégis a saját fejlődésükben kell keresni.

Miközben Európa szélén a háborúk által katalizált kereskedelem segítette elő a fejlődést, addig Európa belső területein kialakult az, amit a történészek feudális musnak szoktak nevezni. Duby szerint már a Karoling-időszak idején kezdett kiépülni, s az inváziók felgyorsították a folyamatot. Ez a politikai és társadalmi berendezkedés olyan agrárgazdasághoz illeszkedik, amelyen az arisztok-

rácia uralkodik, és így egy új rend keretei közé szorítja a gazdasági fejlődést. Az expanzió első jeleit nehéz észrevenni, hiszen a krónikások elsősorban az egyházi emberek, így érthető módon nem nagyon foglalkoztak a világi dolgok, az anyagi kultúra változásaival. Azonban írásaikból négy dolog kitűnik. Elég gyakran írtak éhínségekről. Vajon ezek az éhínségek nem a termelési szint és a fogyasztók egyensúlyának az ideiglenes felbomlását, a túl gyors demográfiai ugrást mutatják-e, amelynek hatásai, a csapások, éppen a fejlődés első jelének tekinthetők? A második újdonság, amire a krónikások felfigyeltek, az utak forgalmának szokatlan megélénkülése volt. A harmadik figyelemre méltó jel a templomok újjáépítésének a megindulása volt. S végül a negyedik újdonság egy új rend, a feudális struktúra kiépülését mutatja.

Mivel a Karoling-uralkodók nem tudták területeik védelmét biztosítani, hatalmas tartományok csúsztak ki fennhatóságuk alól, a monarchikus hatalom szétaprózódott, az ország védelme a helyi hatalmasságok, hercegek kezébe került, akik ezzel együtt az eredetileg királyi jogokat, a parancsolás, a bírászkodás, a büntetés jogát is megszerezték maguknak. Gyakran ezek a nagyobb területi egységek is tovább aprózódtak. Miközben elhalványultak a régi rablóbáborúk és inváziók emlékei, létrejött egy újfajta felfogás, egy új béke-konceptió: az Isten békeje. Indokolása így hangzott: Isten a felszentelt királyok kezébe helyezte a béke és az igazság megvédésének a feladatát. Mivel azonban a királyok kudarcot vallottak, helyettük a püspökök feladata lett a rend fenntartása, és ezt a világi főurak támogatásával kellett biztosítaniuk. Helyi zsinatok jöttek létre, ahol a területi arisztokrácia nagyjai is megjelentek. A zsinatokon szabályozták a háborús szokásokat, bizonyos tilalmakat rendeltek el, mintegy keretet adva a háborúknak. Ezen egységes, morális szabályokat az egyház minden keresztény számára, a kiátkozás terhe mellett kötelezővé tette. Így például az év meghatározott napjain, a fontos vallási ünnepeken megtiltotta a hadviselést, és az egyes társadalmi rétegekkel, az egyház népeivel és a szegény elemekkel szemben tilosnak nyilvánította a háborút. Nem szabad azt hinnünk, figyelmeztet Duby, hogy ezeket a szabályokat mindenki pontosan betartotta, de mindenképpen erősen hatottak a korra. Ez különösen fontos volt akkor, amikor a központi hatalom szétesése következtében kis politikai egységek alakultak ki, amelyek nagyon könnyen állandó rablóbáborúba keveredhettek egymással.

Az egyház a lekötetlen katonai energiákat a fejlett gazdasággal rendelkező iszlám területek felé irányította a keresztes háborúk meghirdetésével, amelynek eszméje a békekonceptióból eredt. Ugyanakkor ellensúlyozásul legitimizálta a földesúri kizsákmányolást, mintegy a dolgozók biztonságának áraként tüntetve fel azt. Mindez jól jelezte a valóságos helyzetet, és a feudális struktúrák megszilárdulásának tükröződéseként megjelenik a három rend teóriája. Eszerint Isten különböző feladatokat osztott ki az emberek között. A papi rend a társadalom többi tagjának a lelki üdvéért imádkozott. A hierarchia tetején helyezkedett el, így a megtermelt javak jelentős része ment át tagjainak kezébe, amelynek egy része a szegények között szétosztott adományok formájában került vissza a termelőkhez. Persze létezett a papságnak egy olyan rétege, amely földjein maga dolgozott, így közelebb állt a parasztokhoz, ám a legtöbben csak a privilegizált szerep folytán nekik jutó jövedelmekből éltek. A harcosok rendje védelmezte a dolgozó osztályokat, szavatolta biztonságukat a külső támadásokkal szemben. Ez az időszak volt az irodalom által megénekelte lovagi korszak, amelynek életformája jelentős terheket rakott a parasztság vállára, hiszen egy komolyabb harci páncélzat, felszerelés és a mén kisebb vagyonnal ért föl. Legalul helyezkedtek el a dolgozók, akik munkájukkal fenntartották az első két rendet, ehhez pedig e rendeknek a dolgozók érdekében végzett valódi vagy képzelt munkája adott igazolást.

Gazdasági téren a feudalizmus nemcsak az előbb vázolt társadalmi hierarchiát, hanem a feudális nagybirtokrendszer alapján kialakult gazdasági rendszert is jelöli. Nem volt teljesen új képlet, de a politikai hatalom fejlődése szinte észrevehetetlenül átgyúrta. Megerősödtek az arisztokrata földvagyonok, felaprózódásuk csökkent, részben az egyház számára nyújtott adományok háttérbe szorulásával. Ennek egyik oka az volt, hogy az eddig jellemző földadományokat kezdték főiváltani a pénzadományok. A világi földvagyonokat egy új örökösödési elv előtérbe kerülése is összetartotta: a család már lehetőleg csak az egyik fiúnak, a legidősebbnek engedte meg a házasságkötést. A másik oldalon pedig egységesültek a paraszti kötelezettségek, amelynek három fő fajtája alakult ki. A földesúrnak a paraszt fölött gyakorolt személyi hatalma alapján követelt robot, a földtulajdon alapján behajtott szolgáltatások, amelyeket általában terményben vagy pénzben adtak, és a királyi hatalom számára behajtott adók, amelyeket éppen a központi hatalom gyengesége miatt a földes-

urak egy része gyűjtött be. Nem mindenkinek volt joga ez utóbbit beszedni, és ez a földesurak gazdasági megkülönböztetésének az egyik legfőbb kritériuma volt. A földesurak két nagy rétegét lehetett megkülönböztetni. Egyik oldalán álltak a nagyok, akik nem saját maguk igazgatták földjeiket, aminek következtében közöttük és a parasztek között kialakult a birtokokat igazgatók egy csoportja. A másik oldalon volt a többi földesúr, akik kisebb földbirtokokon, de közvetlenül irányították a gazdaságukat, s mivel közeli kapcsolatban álltak a parasztokkal és a földdel, a 12. századi nagy gazdasági dinamizmus egyik legaktívabb tényezőjének tekinthetők. A mezőgazdasági termelés megerősödésében kell keresnünk a gazdasági fellendülés alapját.

Milyen tényezők járultak hozzá a fellendüléshez? 1. A kialakult társadalmi struktúra következtében állandóan jelenlevő földesúri nyomás. 2. A klimatikus vizsgálatok eredményei azt mutatják, hogy Európára ebben a korszakban egy melegebb és kevésbé nedves időszak köszöntött, amely kedvezett a meginduló mezőgazdasági fellendülésnek. 3. A demográfiai változások, amelyek a még mindig nem kielégítő forrásanyagot nagyon nehéz pontosan felmérni. Az azonban megállapítható, hogy Anglia lakossága 1086 és 1346 között megháromszorozódott. Duby több tényező együttes hatásának tulajdonítja a demográfiai változást. Létrejött a már előzőleg tárgyalt feudális rend és béke, amely oly erős segítséget talált Isten békéjének koncepciójában. (Igaz, jegyzi meg Duby, jelentőségét nem szabad eltúlozni, hiszen ezek után sem szűntek meg soha a háborúk Európa területén.) A fellendülő élelmiszertermelés adta meg a növekvő lakosság ellátásához szükséges élelmennyiséget. 4. A dolgozók körén belül is lassan befejeződött a már korábban megindult folyamat, kialakult a jogilag egységes parasztság, ezzel együtt a jobbágyi rendszer vált általánossá. A jobbágyjogi egységesülésével és a nagy rabszolga csapatok szétesésével jelentősen megnövekedett az önálló, családi termelőcsoportok száma, hiszen a volt rabszolgák megházasodtak, és megkezdték az addig csak a szabad paraszti rétegekre jellemző önálló termelést a használatukra bocsátott parcellákon. 5. A szabad földterületek már a 7. század óta megfelelő mennyiségben álltak rendelkezésre. A fejlődést alapvetően hátráltatta a munkáskéz hiánya és a technikai felkészületlenség. A Karoling-korszak és a XI. század vége között megindult népességnövekedés és technikai változás az elegendő földmennyiséggel együtt egyszerre biztosította a mezőgazdasági termelés három alapvető tényezőjét (ember, föld, szerszám).

E három tényező közül a technikai faktorról nem foglalkozott eddig Duby, bemutatása ezután következik. Talán ez az a terület, ahol a források hiánya a legkiütközőbb, így nagyon sokszor nem teljesen ellenőrizhető feltevésekkel kell dolgozni. Az egységes étkezési szokások elterjedését, ami a kenyérfogyasztást állította a középpontba, nagyon jól mutatja a malmok számának a növekedése. A malomépítés azonban nagyon drága befektetés volt, így szinte csak a földesurak engedhették meg maguknak. A befektetés azonban megtérült, hiszen a XII. század folyamán a malmokból befolyó földesúri jövedelmek jelentették az összes földesúri jövedelmek jelentős százalékát. A növénytermesztésben megindult bizonyos növényfajták tudatos kiválasztása, amelyet gyakran a földesúri kívánalmaknak megfelelően kellett végrehajtani. Például Picardiában a termesztett növények közül eltűnt a tönkölybúza, helyette a lovagi életformával a lovak fenntartásához nélkülözhetetlen zab, illetve a fehérkenyér sütéséhez használt búzafajták jelentek meg. Elmondható, hogy a korszak mezőgazdasági fejlődése alapvetően a kenyérgabonák termesztésének a kiterjesztését jelenti. Ugyanakkor nem minden téren változott a mezőgazdasági gyakorlat. Ugy tűnik, hogy a VII. és a XII. század között alkalmazott gyakorlat között nem volt alapvető differencia. Az állattartás továbbra is extenzív maradt, így a föld minőségének a megtartása érdekében oly fontos trágyázást alig alkalmazták, talán egyes területeken a márgázás terjedt el. Általában megmaradt a kétnyomásos gazdálkodás, amely rendszerben ősszel búzát, rozst, tavasszal árpát és zabot termesztettek. Ez alól egyes nagyon jó talajadottságokkal rendelkező területek kivételt jelentettek, így például Pacardiában már a háromnyomásos gazdálkodást alkalmazták. A nagy, szabad földterületek miatt a nyomáskényszer nem terjedt el, gyakran lehetett találkozni még csak félig helyhez kötött mezőgazdasági termeléssel.

A terméseredmények javulása azonban azt mutatja, hogy valamilyen változás azért történt. Ennek egyik oka a munkáskezek számának a növekedése, a másikat pedig a mezőgazdasági termelés alapvető eszköze jelentette. Ezt a források minden megkülönböztetés nélkül aratumnak vagy carucanak nevezték. Ennek ellenére az eke tökéletesedésének a hipotézisét el kell fogadnunk, hiszen megjavult a föld megmunkálása, s ez növelte a terméshozamot. Növekedett az állatok száma, javultak a fogatolási eljárások, az ökröt kezdte felváltani a ló. Ez a vonóerő növekedését eredményezte.

A ló előnye a gyors mozgásban rejlett, és abban, hogy bár rövidebb igeig, de sokkal nagyobb erő kifejtésre volt alkalmas, mint az ökör. Fenntartásának a költségei azonban csak a gazdagabb területeken tették lehetővé a használatát, hiszen patkolni kellett és zabbal táplálni, amit a már jelentős tavaszi vetéssel rendelkező területek tudtak csak biztosítani. Emellett sokkal drágább volt, mint az ökör, ráadásul ha elpusztult, csak a bőrét hasznosították, míg az ökörnek a húsát is elfogasztották. Az ekén megjelentek bizonyos vasalkatrészek. A fémfeldolgozás technikáját már az arisztokrácia fegyverigényeinek kielégítése közben tökéletesítették. A változásokkal párhuzamosan és következtében a szerszámok felértékelődtek a földhöz képest, és ez nem maradt hatás nélkül, mivel az ingóságok: a szerszámok, az ígásállatok nagy értéket képviseltek. Nagyon valószínű, mondja Duby, hogy a technikai fejlődés elősegítette a hitel kialakulását a mezőgazdaságban. Másrészt sokan nem juthattak éppen pénzhiány miatt, a megfelelő eszközökhöz, így az eddigi jogi egységet kezdte felbontani a szerszámok tökéletesedéséhez kapcsolódó anyagi differenciálódás.

Az 1:2-ről 1:3-ra javuló termésarányok következtében visszaszorulóban volt a robotmunka. A javuló technikai szint mellett így saját munkaerejét és szerszámaikat egyre jobban ki tudta használni a parasztság. A régen kialakított mansusok túl nagyoknak bizonyultak, és több család is költözött rájuk. Ezzel párhuzamosan elkezdték felparcellázni a még megmaradt nagybirtok egy részét. A javuló technikai szint és a lakosság növekedése most már biztosította a művelt területek kiterjesztését, és megkezdődött az újak feltörése. Ezzel eljutottunk a 12. század fellendülésének alapvető jellegzetességéhez. Miközben megindultak a túlnépesedett területekről a hospesek, a földesúri mentalitás is átalakult. Kezdetben egyszerűen csak tudomásul vették a változást, majd miután észrevették az ebből számukra következő előnyöket, támogatták azt. Az új területek feltörése több módon mehetett végbe. Gyakran megnövelték, ha erre meg volt a lehetőség, a falu környékén elhelyezkedő termelési területet. Új települések jöttek létre eddig teljesen lakatlan részeken. Először a világtól elvonulni akaró remetek jelentek meg a vad területeken, majd őket követték a különböző szerzetesrendek, elsősorban ciszterek, végül pedig a parasztek. A technikai fejlődés arra is lehetőséget adott, hogy a falutól különálló, tanyaszerű települések (bocage) jöjjenek létre, ami azt mutatja, hogy már nem voltak annyira rászorulva a falusi közösségre, a mezőgazdasági munka ilyen településeken sokkal egyénibb módon folyt. Végül teljesen új falvak is létrejöttek, gyakran földesúri kezdeményezésre és támogatással. Ebben az esetben hatalmas beruházásról volt szó, hiszen például az Elbán túlra hozzávetőlegesen 200 000 hospeset telepítettek le. A földesúr számára talán ez a megoldás volt a legkedvezőbb, mert jogi fennhatóságukat továbbra is fenntarthatta a falu fölött – ugyanakkor a telepesek is jól jártak. A minden bizonnyal nagyon fáradtságos feladat elvégzésének az érdekében kedvezőbb jogi körülményeket kellett, hogy biztosítson nekik a földesúr.

A lassan meginduló, aztán egyre erőteljesebbé váló folyamat következményeit több területen lehet lemérni. Mind több föld került művelés alá, csökkentve ezzel a hatalmas lakatlan részek nagyságát. A szabad térségek csökkentésének következtében, az egy-egy központ körül kialakult termelési egységek sokkal jobban szabályozták termelésüket, amely egyre kevésbé volt extenzív. Ismét kialakult az egyensúly a termelési szint és a népesség száma között. Megindult a parasztság helyzetének a javulása. A mansusok eltűntek, új földbérlet típusok alakultak ki: az úrbéres bérföld (censive), és a terménydízmszás bérföld (tenure à champart). Az első esetben az évi teljesítendő szolgáltatást pontosan előre meghatározták, a másodikban pedig a betakarított termés alapján alakították ki a kötelezettségek arányát. Ez utóbbi sokkal jobban megfelelt az újonnan feltört területek esetében, mert a terméseredmények nem előre voltak meghatározva. A szolgáltatások a parcellát terheltek, használati jogát egyszerűen át lehetett ruházni más termelőre, amely folyamat általában kizárta a robotszolgáltatás fenntartását. Az újonnan jött telepesek, a hospesek különben is kedvezőbb helyzetben voltak, kedvezményeik pedig precedenst teremtettek, és a földesurak kénytelenek voltak bizonyos fokig lazítani jobbágyaik helyzetén, hogy idővel ők is megkapják ugyanazon jogokat, mint a hospesek. Ugy tűnik, foglalja össze Duby, hogy a demográfiai fejlődés, a technikai eszközök tökéletesedése és a mezőgazdasági területek szélesedése olyan többletmennyiséget jelentettek az arisztokrácia számára, hogy az egy időre könnyíthetett a parasztság gazdasági elnyomásán.

A 12. század a hódító parasztek kora volt. A jobbágyok helyzetének javulása több szinten is megfigyelhető. Kezdték eltűnni a kis szabadparaszti birtokok, ugyanakkor a bérföldek gazdasági helyzete hasonlóvá vált az addig sokkal jobb helyzetben levő szabadparaszti birtokokhoz. Egy, a földre alapozott, rugalmasabb szolgáltatási rendszer alakult ki. Írásban rögzített privilégiumokat kap-

tak. A parasztság a fejlődés során elérte, hogy kötöttségeik lazuljanak, de teljesen nem tudták azokat lerázni; a földesurak így is elvették tőlük termelt javaik nagy részét, de olyan módszerrel, amelyet bizonyára segített az egyre élénkülő pénzforgalom.

Duby a bencés kolostorok leírásával mutatja be a földesúri gazdasági mentalitást és viselkedést, mert ugyanúgy, mint a világi földesurak, a kolostorok gazdaságának alapvető jellemzője szinten a költsékes volt, és mert sokkal több forrás beszél róluk, érthető módon. Duby Cluny kolostort emelki ki példaként. Az 1150-ben íródott *Constitutio expensae* a kolostor gazdasági elképzeléseit tartalmazza. Eszerint az elsődleges feladat a kolostor közösségének megfelelő életvitel biztosítása volt. A földeket több részre osztották föl, melyek élén egy-egy elég nagy autonómiával rendelkező szerzetes állt. Mivel a vagyon közös volt, a részterületek a központot és egymást is ellátták. Elterjedt azonban az a felismerés, hogy érdemesebb a termények egy részét helyben eladni, és a pénzt szállítani tovább, aminek következtében a pénzhasználat egyre fontosabbá vált. Olyannyira, hogy idővel a termelést sokkal pénzorientáltabbá alakították át, és elkezdték a saját maguk fenntartására fordított élelmet is vásárolni. Az árak azonban a pénzhasználat következtében természetesen felszöktek, ami deficitessé tette a kolostor termelését, és ezzel válságba sodorta azt. A kolostor kölcsönökkel próbált kilábalni nehéz helyzetéből, nem sok eredménnyel. A ciszterek teljesen más rendszerű gazdálkodást alkalmaztak. Szabályaik egy sokkal aszkétikusabb és tevékenyebb életmódot követeltek meg. Földjeiken saját maguk dolgoztak, termeltek. Új szerzeteseiket gyakran a dolgozók közül vették maguk közé, kolostoraikat az újonnan feltört földekre építették. Az új, jó minőségű földek és aszkétikus életmódjuk következtében többet termeltek, mint amennyi saját fenntartásukhoz kellett, a felesleget eladták, és ebből technikai eszközeik színvonalának emelését fedezték. Nem véletlen, hogy ebben az időben a cisztercita kolostorok képviselték a legfejlettebb technikát. Összefoglalva: Duby szerint két fő gazdasági szemléletet tükröznek a források, a saját maga fenntartására termelő házi gazdaság mély gyökereit, illetve a hitel, az adásvétel gyakoribbá válását. Ezt mutatják a földesúri jövedelmek elemzései is.

A földjáradék, amely a földtulajdonból eredt, arányait tekintve egyre kevésbé volt jelentős, mert régóta megállapított mennyiséget jelentett, s úgy tűnik, hogy a Karoling-korszak óta nem nagyon változott. Ujdonság a Karoling-időkhöz képest, hogy a régi robotszolgáltatásokat már inkább pénzben fizette a parasztság. Mindez jól magyarázható. Az új termőterületek bekapcsolásával érezhetően csökkent a föld értéke, és az új területeken bevezetett rugalmasabb szolgáltatások, amelyek az évi terméseredményekkel arányosan határozták meg a földesuraknak fizetendő járandóságot, sokkal többet hoztak a földesúr konyhájára. Az újfajta szolgáltatásokat szinte mindig pénzben hajtották be. Persze, mondja Duby, a pénzszerzésnek más módja is volt. A szolgáltatások a földet terhelték, így a bérlők elég könnyen cserélődhetek rajta, ami nem akadályozta meg a földesurat abban, hogy minden egyes cserénél pénzt csikarjon ki valamilyen jogcímen a parasztoktól. De a legtöbb pénzt a földesúr a malmokból, a sütőkemencékből, a tizedből húzta. Duby három megjegyzést fűz ehhez. 1. A földesúri jövedelemnövekedést jól viselte a parasztság, sőt az általános fejlődés következtében az ő helyzete is érezhetően javult. 2. Láthatóan egyre fontosabbá válik a pénzhasználat. 3. Mindezeket az előnyöket a földesúr akkor tudta igazán kihasználni, ha közvetlenül ellenőrizte, szervezte a termelést. A járadék ilyen esetben kevesebbet számított, több folyt be a közvetlen termelésből. Fontosabbá vált az uradalom, amelyet az uradalmi személyzettel műveltetett meg. Ők kisföldeket kaptak az uradalom mellett, hogy az ekkor jellemző paraszti mobilitás ellenére a földesúr magához kösse őket. Robottal és bérmunkával tartoztak a földesúrnak, de egyre inkább előtérbe került a bérmunka, mert a földesurak rájöttek, hogy a fizetett munkaerő jobban dolgozik, és a robot megváltásából befolyt összegből fizetni is tudták a napszámos munkát. Jelentős pénzjövövedelmek folytak be a földesúrnak az emberek fölött gyakorolt hatalmából is. A bíraskodás volt az a terület, ahol a legtöbbet ki lehetett sajtolni az emberekből. Azok, akik megszerezték az eredetileg királyi felségjog alapján szedett adók behajtási jogát, olyan réteget alkották, amely minden bizonyonyal elegendő pénzzel rendelkezett, hogy költséges életmódjával elősegítse a pénzhasználat terjedését a gazdaságban.

A költséges életmódhoz azonban olyan áruk is kelletek, amelyeket csak kereskedők tudtak beszerezni. A kereskedelem fejlődése itt nem ugyanazon okok miatt következett be, mint 100–150 évvel korábban Európa peremvidékein, hanem a földesúri szükségletek és az életszínvonal növekedése serkentette, amelynek alapját a mezőgazdasági termelés növekedésében lehet megtalálni.

Lassan kialakultak a városok. Régebben is voltak városok, de csak mint katonai és vallási centrumok. Ehhez a maghoz kapcsolódott a kereskedelmi és a kézműipari rész, a váralja. A váralja elsősorban a földesúri udvar igényeinek a kielégítését kellett, hogy biztosítsa. Eredendően szinte uradalmi kötöttségek szabályozták életét, majd a fejlődés folyamán egyre inkább kezdett elszakadni a földesúri kötelékektől, hogy a 12. század végére jelentős részük teljesen megszabaduljon a földesúri gyámkodás alól. A váralja egyrészt a helyi piacra termelt, másrészt távoliakra is, luxuscikket, jó minőségű bort, értékes szövetet. A szőlőtermelés erőteljesen kapcsolódott a városhoz, hiszen teljesen más munkát kíván. E kisebb területen végzett, de annál összetettebb munkát a város lakói sokkal jobban tudták biztosítani. Az értékes szövetek gyártása is megindulhatott egy eddig pontosan meg nem határozott újítás révén. Az egyre specializáltabb munkát szervezni kellett, ezt csak olyan város tudta megoldani, amely kikerült a földesúri függés alól, és a textilipart a nagy távolságokra szállító kiskereskedők vették kézbe, mert a bor és a szövet szállítását csak a hivatásos kereskedők tudták megoldani. A munka jelentős veszélyekkel járt, ezzel szemben, illetve éppen ezért megadta a gyors meggazdagodás lehetőségét az egy-egy nyélbeütött üzlet és a szerencsésen leszállított áruk eladása után. A kereskedőket a városban lassan mint külön rendet kezdték emlegetni a hagyományos három mellett.

A 12. század utolsó harmadára teszi Duby a városok fejlődésének legdinamikusabb korszakát, amit az egyre épülő városfalak is jeleztek. A város küzdelmét a földesúr ellen a városi, gazdag nagy családok irányították, akik ezt úgy próbálták kiharcolni, hogy közben a kötelékek előnyeit (védelem, adókedvezmény) igyekeztek átmenteni. A gazdagok egy-egy nagy kereskedőcsalád köré csoportosultak, és a csoport irányította a privilégiumokért folytatott küzdelmet. Mindenekelőtt a személyes függés ellen léptek föl, hiszen munkájához elengedhetetlen volt a személyes szabadság, de a város környéki földtulajdonokra nehezedő szolgáltatásoktól is igyekeztek megszabadulni. A gazdag polgárok gyakran megvették, majd a város lakóinak bérbe adva műveltették a földeket. A városi képlet megerősödése vezetett a központjában egy-egy várossal rendelkező területi hercegségek megszilárdulásához, ami jelentősen növelte a belső biztonságot, elősegítve a nagy piacok kialakulását, a kereskedelem fejlődését. Ezzel együtt jelent meg egy új réteg, a rendfenntartóké, akiket, s ez fontos változás, már nem földdel, hanem pénzzel kötött magához a földesúr. Bár a 12. századi lakosság félig paraszti életmódot folytatott, a város pénzügyeinek intenzívebbé válása elterjesztette a környező mezőgazdasági területeken a pénzhasználatot, az adásvétel mindennaposáá vált. Kezdték kialakulni egy olyan termelés, amely nemcsak a család fenntartására és a szolgáltatások teljesítésére irányult, hanem a városi piacon való eladásra is. Bár a 12. század még alapvetően önálló maradt, a pénzhasználat – amely a középkor kezdeti óta állandóan terjedt –, egyre fontosabbá vált a dolgozók és a földesurak kapcsolatában. Az így terjedő pénzhasználat meggyorsította a fejlődést. Persze a 12. században a pénz még nem hatotta át úgy a gazdaságot. A fejlődés egyik legfőbb féke pedig a földesúri mentalitásban keresendő, amelynek ideálja: nem létrehozni, hanem felélni, úrként mutatkozni. Miközben egyre fejlődött a pénzgazdaság, a földesurak elítélték a profitszerzést. Mindez azért olyan fontos, mert a gazdaság alapvetően a földesurak köre szerveződött, és a többi társadalmi réteg ideálja éppen az volt, hogy bekerüljön az arisztokráciába, és hasonló életmódot folytasson. A fejlődést az segítette elő, hogy ekkor még a pénztőke felhalmozása helyett a föld és az emberek fölötti hatalom felhalmozása állt a középpontban, és az ebből szerzett profit, amely a költséges életmódot szolgálta, serkentőleg hatott a kereskedelemre. Itália jelentette a kivételt, ahol a profitszerzés helyett kapott az arisztokrácia gondokodásában. Itt a pénz nemcsak mérték volt, hanem valódi érték, kapitalista szellemű szerepet kapott.

A 12. század utolsó évtizedei – foglalja össze Duby – az európai gazdaság fejlődésének fontos korszakát képezik. Az eddig bemutatott jelenségek jól mutatják, milyen jelentős változások zajlottak le. Az 1200-as évekre azonban a demográfiai fejlődés már problémákat jelzett. Szükségessé kezdett válni a földmennyiség, általában a paraszti állapotok romlani kezdtek, a városi vitalitás felülmúlta a faluét, a városi gazdaság kezdett meghatározóvá válni. 1180 körül megkezdődött az üzletemberek korszaka. (Georges Duby: *Guerriers et paysans*, VII–XIIe siècle. Premier essor de l'économie européenne. Paris, 1973, 308.)

Dercze Zoltán

A kereszténység oroszországi felvételének időpontjáról

Több, mint százéves vitát elevenít fel tanulmányában Oleg Mihajlovics Rapov (a Moszkvai Állami Lomonoszov Egyetem tanára), aki szerint elfogadhatatlan az oroszországi kereszténység felvételének időpontjául használatos 988-as esztendő. A 11–12. század fordulóján keletkezett „Poveszty vremennik let” című évkönyv fenti kronológiai datálásával már a polgári orosz történetírók közül sem értettek sokan egyet. Így J. J. Golubinszkij a 987-es, V. G. Vasziljevskij és V. R. Rozen a 989-es évvel hozták összefüggésbe Vlagyimir Szvjatoszlavics nagyfejedelem és a kijeviek megkeresztelkedését. Legújabban A. G. Kuzmin, valamint A. Poppe lengyel történész tett kísérletet e bonyolult kronológiai vita eldöntésére.

A szerző írásában sorra veszi és forráskritikai, filológiai módszerekkel elemzi az általa tévesnek ítélt koncepciókat. Érvelése, okfejtése korrekt, s meggyőző erővel bizonyítja e nézetek tarthatatlanságát.

Ezt követően — 10–13. századi bizánci és arab kútfők munkáinak felhasználásával — Rapov arra a következtetésre jut, hogy a kereszténység felvétele 990 augusztusánál előbb nem következett be Vlagyimir uralkodása alatt. Nézete szerint ugyanis a 987 őszen kitört, Varda Fokasz vezette felkelés leverésére II. Baszileosz és Konstantinosz bizánci uralkodók a kijevi fejedelemhez fordultak katonai segítségért, feltételezhetően még ez év végén vagy 988 elején. Vlagyimir hajlandó volt jelentős erővel segíteni a császárokat — továbbá a kereszténység felvételét is megígérte —, ha dinasztikus kapcsolatot alakulhat ki a bizánci uralkodóházzal, s feleségül veheti II. Baszileosz testvérét, Annát. Az egyezménynek megfelelően a fejedelmi druzsina valóban részt is vett a lázadók leverésében, így a 989. április 13-i, Avidosz melletti döntő ütközben. A győzelem után azonban Konstantinápolyban hallani sem akartak Vlagyimir és Anna házasságáról, ezért a fejedelmi csapatok ostrom alá vették Herszonészoszt. A kilenc hónapig tartó küzdelem — a szerző szerint — 990 áprilisában—májusában ért véget, s az orosz kereszténység legkorábban július végén térhetett vissza a bizánci fővárosból Kijevbe. Ennek következtében a kereszténység felvételére csak a következő hónapban került sor, amikor a fejedelem parancsára a pogány lakosságot a Dnyeper egyik (Pocsajna nevű) mellékághoz terelték, és ott elégették bálványaikat. A szerző szükségesnek tartja azonban felidézni, hogy a pogányság nyomai egészen a 12. század elejéig fellelhetők az orosz államban, ahol a katonai demokrácia fokáról a feudalizmusba való átmenet időszakában tüzzel-vassal írották. Vlagyimir és utódai az egyházat az állam ideológiai tartópillérévé, szövetségesévé tették, s cserében jelentős birtokadományokban részesítették.

Rapov gondolatébresztő, meggyőzően érvelő tanulmánya elsősorban a szakemberek érdeklődésére tarthat számot, akik nálunk is jól ismerik a szerző „Fejedelmi földbirtokok a 10–13. századi Oroszországban” című, 1977-ben Moszkvában megjelent ki-tűnő monográfiáját. (*Voproszi isztorii*, 1984. No. 6, 34–47.)

Az oroszországi kereszténység felvételének 1000. évfordulóján a *Voproszi isztorii* című folyóirat tette közzé azt az interjút, amelyet a szerkesztőség kérdéseire Filaret (világi nevén: Kirill Varfolomejevics Vahromejev) minszki metropolita, a Szent Szinódus tagja, a Moszkvai Patriarkátus Külügyi Hivatalának elnöke, a Szovjet Béketa-nács egyházi tagozatának vezetője adott. A beszélgetés során a pravoszláv egyház kima-

gasló személyisége kifejtette, hogy a keleti szlávok körében már a 988-as esztendőt megelőzően, a 3. századtól folyt keresztény hittérítés. 867-ben Aszkold kijevi uralgó katonai kíséretének tagjai, 955-ben Olga fejedelem és hívei vették fel a kereszténységet. Vlagyimir Szvjatoszlavics (980–1015) és alattvalóinak megkeresztelkedésére az orosz egyháztörténeti kutatások, köztük Makarij (1816–1882) metropolita szerint 988-ban került sor. Vita tárgyát képezi, hogy ez az esemény Kijevben, Herszoné-szoszban vagy Vaszilkovóban történt-e.

Filaret metropolita a továbbiakban az egyháztörténeti konferenciákat ismertette, amelyekre az 1000. évforduló kapcsán került sor, így 1986. júliusban Kijevben, 1987 tavaszán Moszkvában és Regensburgban, 1987. novemberben az UNESCO szervezésében, 1988 elején Lublinban, 1988. április közepén Halléban. E tudományos konferenciák anyagának egy része már nyomtatásban is megjelent.

Az évforduló alkalmával, 1988. június 5–16. között, jubileumi rendezvények egész sora várható. Ezek egyik színhelye az 1282-ben, Alekszandr Nyevszkij fia által építtetett, Danyilov-kolostor (az orosz pravoszláv egyház jelenlegi adminisztratív központja) lesz. A 14. század közepén Zagorszkban emelt Troice-Szergijev-kolostorban kerül sor a világhírű ikonfestő, Andrej Rubljov szentté avatására. Az 1988. június 10-ei ünnepi megemlékezést – amelyre több, mint száz ország egyházi delegációját várják – a moszkvai Nagy Színházban rendezik. A jubileumi ünnepek központjai – a fentiek kivül – Kijev, Vlagyimir és Leningrád lesznek.

Az interjú befejező részében Filaret metropolita összegezte az orosz pravoszláv egyháznak a nemzeti kultúra (építészet, ikonfestészet, írásbeliség, könyvkiadás stb.) fejlődésében betöltött szerepét, kimagasló anyagi és szellemi teljesítményeit. (*Voproszi isztorii*, 1988. No. 5. 102–110.)

V. Molnár László

G. A. SZANYIN

OROSZORSZÁG ÉS UKRAJNA VISZONYA A KRÍMI KÁNSÁGHOZ A 17. SZÁZAD KÖZEPÉN

*(Otnosenyija Rosszii i Ukraini sz Krimszkim Hansztvom v szeregyine XVII. veka.
Moszkva 1987 „NAUKA”)*

A szerző művének „Oroszország és Ukrajna viszonya a Krími Kánsághoz” címet adta, de a könyv négy fejezete ennél szélesebb panorámát mutat be: Oroszország külpolitikai irányvonalának változásait emeli ki hangsúlyosabban. G. A. Szanyin gazdag forrásanyagra és szakirodalomra támaszkodott könyve megírásában. A felhasznált művek azt mutatják, hogy a múlt század végén és a 20. század első felében kutatták az orosz–ukrán–krími kapcsolatokat. Szanyin erre a meglehetősen régi szakirodalomra alapozva, széles diplomáciai iratanyagot feltárva ad új képet a 17. század közepének kelet-európai diplomáciatörténetéről. A legfontosabb alapmű, amelyet felhasznált, és amelyből a legtöbbet merített: M. C. Grusevszkij „Oroszország és Ukrajna története” című könyve (1951). Orosz és ukrán művek mellett lengyel történészek munkáit is tanulmányozta.

Szanyin könyvének a gondolatmenete alapján a 17. században Oroszország előtt három fontos külpolitikai feladat állt:

1. Ukrajna és Belorusszia visszacsatolása.
2. A déli határok védelmének biztosítása a tatárok és a török támadás ellen.
3. A kijárat megszerzése a Balti-tengerre.

Az 1632–34-es szmolenszki háború után a harmadik feladat megoldása került előtérbe egészen 1648-ig. A lengyel slachta elleni kozák felkelések ekkor csúszosodtak ki Ukrajnában és vezettek felszabadító mozgalomhoz Bogdan Hmelnycikij vezetésével. A hetman kérte a cárt, hogy fogadja Ukrajnát orosz fennhatóság alá, és 1654 januárjában a Perejaszlavban összeült rada az ukrán nép Oroszországhoz való csatlakozása mellett döntött. Ez a határozat maga után vonta a közös orosz–ukrán háborút Lengyelország ellen.

A 17. század 40-es éveiben az orosz–tatár kapcsolatok egyre bonyolultabbá váltak. 1654-ig arról folytak közöttük a tárgyalások, hogy a krími kán ismerje el az orosz cár „egész Oroszország” feletti uralkodói titulását. Itt meg kell említeni Törökország szerepét is, amely 1657-ig kifejezetten megtiltotta a krími tatárok támadását Ukrajna és Oroszország ellen. A szultán a semlegesség álláspontját képviselte és a békés kapcsolatok megőrzését kívánta Oroszországgal és Lengyelországgal. Ezt a Porta súlyos belső krízisével lehet magyarázni: a Velencével folytatott vetélkedés sorozatos kudarcaival és az állandó udvari viszályokkal.

Ugyanakkor a Krími Kánság nem mindig vette figyelembe a török szultán parancsát; attól függetlenül indított hadjáratot Oroszország és Ukrajna ellen. (1654, 1655, 1656.) Ez is bizonyítja, hogy a kán a külpolitikájában egyre önállóbb lett.

A Lengyelország elleni háború kirobbantása előtt Oroszország és Ukrajna is a krími kán semlegességét próbálta meg elérni. Bogdan Hmelnycikij még a kánnal megkötendő lengyel-ellenes szövetségben is reménykedett. Az ukrán rada határozatának

híre azonban dühbe hozta a kánt, és hallani sem akart a szövetségről. Iszlám Girej attól félt, hogy teljesen kicsúszik a kezéből Ukrajna, amelynek rovására akart meggazdagodni. Ez azzal van összefüggésben, hogy a tatárok fejletlen gazdaságuk, illetve nomád életmódjuk miatt más népekre voltak utalva. Ezért a szomszédos területek elleni állandó zsákmányoló portyákból tartották fenn magukat. Még az a veszély is fenyegette őket, hogy az egyesülés után Ukrajna túlságosan megerősödik, és a Krími Kánság rovására fog terjeszkedni. Ezen megfontolásból az új kán, Mohamed Girej Lengyelországgal kötött szövetséget.

Oroszország a Krími Kánság mellett számított még Svédországra, Hollandia és a dunai fejedelemségek fegyveres segítségére Lengyelország ellen, és az európai nagyhatalmak semlegességére. Moldva, Havasalföld és Erdély azonban ingadozott, Svédországra pedig békés úton kívánta rendezni az ügyeit Lengyelországgal.

1654-ben az orosz–ukrán csapatok felszabadították egész Kelet-Ukrajnát és Kelet-Belorusziát. Ezek a katonai sikerek azonban veszélyt jelentettek Svédországra számára, mert az orosz sereg egyre inkább közeledett a svéd területekhez.

X. Károly Gusztáv követeket küldött Alekszej Mihajlovics cárhoz, és felajánlotta a szövetségét Lengyelország ellen. Konkrét megegyezés azonban nem született közöttük.

1655. július 8-án Svédországra hadat üzent Lengyelországnak és megindult serege Varsó irányába. Ekkor azonban Ausztria is beavatkozott: illetve Ferdinánd felajánlotta közvetítését Oroszország és Lengyelország között a fegyverszünet megkötésére. Ennek hatására 1656-ban el is kezdődtek a tárgyalások a két ország között.

1656-ban Oroszország ismét változtatott a külpolitikai irányvonalán: fegyverszünetet kötött Lengyelországgal és hadat üzent Svédországnak. Három ösztönző tényezőt említ ezzel kapcsolatban a szerző:

1. Oroszország úgy gondolta, hogy János Kázmér már eléggé meggyengült ahhoz, hogy ne tudja visszazerezni az ukrán és belorusz területeket.

2. A svéd behatolás a lengyel területekre megakadályozta a cárt azon tervét, hogy elfoglalja Litvániát és Varsót, valamint megszerezze a lengyel trónt.

3. A kijárat megszerzése a Balti-tengerhez.

Ehhez a háborúhoz azonban ismét szövetségesekre volt a cárnak szüksége. A számbajöhető országok közül Dánia kockázatosnak tartotta a háborút, Hollandia is inkább a békés kapcsolatok megőrzésében volt érdekelt, Ausztria pedig csak diplomáciai segítséget nyújtott. Ukrajna is ellenezte a svédek elleni támadást, mert attól félt, ha a cár lesz a lengyel király, akkor visszaadja az ukrán területeket a lengyel mánásoknak. Hmelnickij nem is szakította meg a diplomáciai tárgyalásokat a svéd királlyal. Főleg ez indította a cárt arra, hogy lemondjon a lengyel trón követeléséről.

1657 júliusában meghalt Hmelnickij, és ezzel kiűjultak Ukrajnában a szeparista törekvések: az Oroszországtól való elszakadás hívei kerültek előtérbe Vigovszkij hetman vezetésével. Ez a csoport szövetséget ajánlott a krími kánnak Oroszország ellen.

A kötet utolsó részében Szanyin arról ír, hogy Ukrajna és Oroszország egyesítése milyen nagy ösztönző hatással volt a dunai fejedelemségek és a Balkán-félsziget népeinek törökellenes nemzeti felszabadító mozgalmára: a perejészlavli rada megmutatotta a felszabadulás lehetőségének egy új útját az oszmán iga ellen, az Oroszországra való támaszkodás útját. Ezért is bírtak olyan nagy jelentőséggel az 1654–57-es események.

Az egyesítés szükségességéről tanúskodik Oroszország és Ukrajna egyre jobban növekvő nemzetközi tekintélye is.

Szanyin könyvének fő hangsúlyát – ha jól értjük – az jelenti, hogy e kelet-európai diplomáciai panorámában Ukrajna érdekeit, tetteit önálló, az oroszral egyenrangú tárgyalásban mutatja be, és e viharos években nagy államférfiként Bogdan Hmelnyickijt állítja a cselekvések fókuszába.

Kertészné Varga Beáta

GEORGE BARANY

*The Anglo–Russian Entente Cordiale of 1697–1698. Peter I and William III at Utrecht. New York, Columbia University Press, 1986, (3), 101.
(East European Monographs 207.)*

Bárány György, akinek Széchenyi-monográfiáját sokan ismerik és becsülik Magyarországon, most egy régebbi korszak eddig kevés figyelemre méltatott részkérdését tárta fel. A Skót Nemzeti Könyvtárban a Sutherland család irataiban kutatva egy angol nyelvű kézirat hívta fel figyelmét: annak a beszédnek a szövege, amelyet I. Péter mondott az első nagy nyugat-európai követjárás alkalmából, amikor Utrechtben először találkozott III. Vilmosmal. A szöveg akkor már és később francia nyelven megjelent, így a történeti kutatás szempontjából sem volt ismeretlen (a francia kiadások valamelyest eltérő variánsokat adnak meg).

A kézirat alkalmat ad a szerzőnek arra, hogy egyrészt szövegkritikával meghatározza a kézirat valószínű helyét és szerepét, ha úgy tetszik, a mikrofilológia szintjén, másrészt a rövid szöveg mellé felrajzolja az egész európai hátteret, amelybe Péter beszéde beilleszthető. Mikrofilológia és világtörténeti távlat – mindkettő mesteri kézre vall, ezért tartjuk fontosnak a kötetet.

Az első vonatkozásban Bárány György azt valószínűsíti, s ebben teljesen egyet lehet érteni, hogy a szöveg valóban Péter beszédének hiteles foglalatja. Bár az első találkozáson a korabeli egyéb források tolmács jelenlétéről is beszélnek, Bárány lehetségesnek tartja, hogy a beszélgetés holland nyelven folyt, hiszen ezt Péter is jól beszélte. Akár így volt, akár tolmácsolással történt a beszélgetés, az angol szöveg valószínűleg III. Vilmos használatára készült, aki a szöveg másolatait bizalmas tanácsadóinak adta át (így kerülhetett az egyik Sutherland ögrófhhoz és onnan a családi iratok közé).

Ami a dolog érdemi részét illeti, I. Péter ebben az esetben is az oszmán birodalom elleni háborújához kért segítséget. Minthogy a találkozó időpontjában (1697. szeptember 11.) Anglia még háborúban állt Franciaországgal (a rijswicki békét csak néhány héttel később írták alá, bár a tárgyalások már folytak), az oszmánok elleni háború segélyezésének volt realitása. Az angol–orosz egyetértést még egy másik mozzanat is elősegítette: Lengyelországban kettős királyválasztás zajlott le, az egyik párt Ágost szász választót választotta meg, akit Péter is támogatott, a másik Conti herceget, a francia párt jelöltjét, ezzel a francia befolyás szimbólumát, ami az angol érdekekkel is ütközött.

Maga a beszéd ugyan nem tartalmaz a gazdasági kapcsolatokra történő közvetlen utalásokat, de Bárány egyéb forrásokkal bizonyítja, hogy az angol fél az Oroszországba irányuló kivittl kívánta feléleszteni, különösen az amerikai gyarmatokról származó dohányét, Péter viszont – és erre már történik célzás a beszédben – nyugati szakembereket szeretett volna toborozni reformjai számára. Persze, az angol alattvalóknak ígért kiváltságok a kereskedelem előmozdítására is vonatkozhatnak.

Az utrechti első találkozó után került sor Péter négy és félhónapos angliai tartózkodására, ahol még több ízben volt alkalma tárgyalni az angol királlyal, ez már ismeretebb, így a szerző sem tér ki rá érdemben. Csupán jelzi, hogy Péter az angol parlamentarizmusban nem látott semmi felhasználhatót hazai reformjai számára. Vilmos viszont,

aki éppen az angol ellenzék miatt a kontinensre való visszavonulást is számításba vette, kitűnően fel tudta használni a „hatalmas északi császár”-ral történt tárgyalásait. Egyébként külön mikrofilológiai exkurzus Péter „császári” címének a kérdése, hiszen ekkor (és még 1721-ig) a cári címet használta.

Az angol–oros Entente cordiale különben is csak néhány hónapig tartott. A Conti-féle kísérlet bukása (a herceg el sem jutott Lengyelországba), a rijswicki béke megkötése után a francia-ellenes együttműködést tette feleslegessé, a karlócai békéhez vezető tárgyalások az oszmán hatalom elleni háborút vették le a napirendről. A sztrelec lázadás miatt Péter bécsi és velencei tárgyalásai amúgy is elmaradtak. Péter most már a Svédország elleni háborúra készülődött. Az orosz külpolitika hamarosan a franciák felé fordult. Ezért van az, hogy Voltaire, akinek volt egy példánya Péter utrechti beszédének egyik francia variánsából, az egész találkozást meg sem említette, mert a saját korabeli szituációba nem illett bele.

Bárány rámutat arra, hogy Oroszország hamarosan nem csupán Kelet-Európában, hanem egész Európában számító hatalommá emelkedett, XIV. Lajos viszont nem tartotta egyenrangú tárgyalófélnak. Ezért látta Péter egy pillanatban fontosnak a Rákóczi Ferencsel történő szövetkezést, hogy ennek révén kerüljön kapcsolatba a francia királlyal. Nagyon tanulságos, ahogy Bárány a Vilmostal és Rákóczival kapcsolatos orosz elképzeléseket összeveti. 1697-ben (s ezt a beszéd szövege is mutatja) Péter még romantikus lelkesedéssel dicséri a legkiválóbb uralkodót, mármint Vilmost. A Rákóczival felvett kapcsolat már csak a tiszta államrezon. 1704-ben még Lipótnak ajánlja fel segítségét Rákóczi ellen, 1707-ben megkötötte vele az ismert varsói szerződést, amely pillanatokon belül tárgyalanná vált, s Péter ügyét sem mozdította elő a Napkirálynál. A külföldi szakemberek orosz szolgálatba állítása viszont, ami kétségtelen a „nagy követjárás” idején vált állami politikává, jelentős mértékben hozzájárult Oroszország megerősödéséhez és európai kiteljesedéséhez.

Bárány György kitűnő munkáját egyrészt ajánlhatjuk a korszak szakértőinek a figyelmébe, sok új adatot és összefüggést találhatnak benne. Másrészt ajánlhatjuk minden történésznek módszertani okulásul, hogyan lehet a sokak által lenézett mikrofilológiát a nagy összefüggésekkel ötvözni.

Niederhauser Emil

A. J. P. TAYLOR

PÖLITICIANS, SOCIALISM AND HISTORIANS

London, 1980. 259.

(Politikusok, szocializmus és történészek)

Taylornek ez a válogatott cikkgyűjteménye, amely három évtized könyvrecenzióiból állt össze – remekül kiegészíti az itt ismeretett önéletrajzi írását. Ha úgy tesszük, dokumentációt ad mellé – bár ez a cikkválogatás néhány évvel korábbi, mint az önéletrajz. De azért mégis messze többet is nyújt – hiszen a recenziók sohasem szolgai könyvismertetések, az esetek zömében nemcsak részleges kiigazításokat, kritikai észrevételeket tartalmaznak, hanem hosszabb gondolati „saját kifejtést” is. A cím pedig ezúttal is tökéletesen ül: a könyvrecenziók valóban fedik a három megjelölt témakört – sőt egy negyediket is, amely a szerzőt mindig is a legközvetlenebbül érdekelte: s ez a sajtó, szélesebben a közvéleményformálás, a „mass media” világa.

A könyvismertetéseknek van még egy általános közös jellegzetességük. A szerző nehezen tagadhatná le, hogy az ő tolla alól kerültek ki. Nemcsak „szeliden” kritikusak, hanem igen sokszor szinte elébe megy annak, hogy borsot törjön azoknak orra alá, akik oly szívesen ragaszkodnának a bevett közhelyeknek, főként, ha ezek konzervatív közhelyek, amelyek az „establishment” konyháján készültek.

A könyvismertetések első fejezetében Taylor azokat az írásait csoportosította, amelyek a történetírásról és a történészekről szólnak. Így a könyv megjelenésének évében a bécsi Wiener Beiträge-ben Engel-Janosinak válogatott esszégyűjteményét ismertette – amelynek központjában egy ismert régi probléma – a nagy személyiség és kora, illetőleg a személyiség történeti szerepe került. S persze Taylor, aki valamikor Bismarck-életrajzot írt, később viszont Hitlerrel foglalkozott sokat – e témakörben vet fel izgalmas vitakérdéseket. Egy másik átfogó ismertetésében, amely 1977-ben a Journal of Modern Historyban jelent meg – már címben is megadta a kulcskérdést: „mi történt ezután” vagyis a kronológiai rend érvényesítéséről, több saját írásának születéséről, koncepciójáról vall. Egy, közel 30 éve a New Statesman hasábjain megjelent ismertetésében H. A. L. Fisher „Európa-történetét” elemzi, amely valamikor a 30-as években magyar nyelven is közkézen forgott, azóta viszont már sűrű feledés pora borítja. Taylor ezúttal sem volt „udvarias” recenzens, aláhúzza, hogy „két dolog teljességgel hiányzik Fisher Európájából. Mindkettő most arcunkba bámul – a szlávok és az osztályharc”. S itt Taylor megint csak egyik kedvenc történeti szereplőjét, Bismarckot szólaltatja meg – aki pontosan tudta, hogy Európa keleti határa nem az Elbánál, de még csak nem is az Oderánál húzódik.

A könyvismertetések második témaköre a politikusok és a politika területére vezet az olvasót. A nyitó tanulmány 30 évvel ezelőtt, 1957-ben a Twentieth Century hasábjain íródott, s mottóként Philip Toynbee szavait idézi „Ki kormányozza Nagy-Britanniát? Nyilvánvalóan az uralkodó osztály”. De, hogy miként alakul ki ez az uralkodó elit, ez foglalkoztatta Taylort is, s ehhez fűz megjegyzéseket.

Nem kevésbé jellemző, ahogyan J. Orieux Talleyrand életrajzát agyoncsapja. Orieux „A túlélés művészete” c. tetszetős alcímet adta könyvének. Taylort viszont ki-

fejezetten bosszantotta a romantikus, regényes kifejtés, hiszen az alapképlet Taylor szerint nagyon világos volt: „szerette a nőket, szerette a pénzt, szerette a könnyű, kényelmes életet. Szerencsétlenségére a francia forradalom szele ragadta magával. Arra várt, hogy ez a szél tovatűnjön... Sok olyan dolgot mondott, amely korában szellemesnek tűnt. Karrierje rendkívüli volt még a forradalmas időszakban is. De hogy nagy ember lett volna? Államférfi? Nehezen lehet ennek hitelt adni.” S a kategorikus állásfoglalást azután részletesebb indoklás is követi.

S a témák, szereplők szépen sorjáznak. Feltűnik Baldwin, foglalkozik az 1930-as évek végén oly baljós szerepet játszó „Cliveden-csoporttal”. Az 1830-as évek nagy whig vezérével, Peel-lel – és a nagy radikális „troublemaker” „dissenterrel”, aki persze közelebb áll Taylor szívéhez: John Bright-tal. S az 1830-as reformkorszak és az 1930-as évek konzervatív, „elcsüggesztő”, de nagyon is rutinos és önhiitt politikusai között a századfordulóról két, ezektől élesen elütő típusról szól: az írekről és közülük is részletesebben a Parnell alakját bemutató könyvekről, illetőleg arról az életrajzról, amely a modern brit imperializmus „vezéralakját és teoretikusát”, Joseph Chamberlain alakját mintázta meg. S aligha véletlen, hogy Taylor a maga recenziójának már a következő mellbevágó címet adta: „imperialista téves számítások”.

Ismét külön csoportba kerülnek az írók. Ez rövidebb fejezet, de olyan írókat találunk, mint Shaw, Wells és Belloc. Vagyis valamennyien két lábbal, de legalábbis egyfelgyel benne a szocialista mozgalomban. A válogatás nyilvánvalóan nem lehetett véletlen. Shaw és Wells esetében pedig nagy botorság lenne a rövid írásokat tovább csonkítani, hiszen mindkét író légiónyi írását fordították egykoron (s azóta újra!) magyarra, s jelentős a magyar nyelvű feldolgozó irodalom is. Ami Taylort illeti, kétségtelenül a nagy „vitapárosból” Wells áll hozzá közelebb, s a sokszor üresen figurázó, szívében hideg Shaw messzebb állt tőle. Talán még annyit lehet „elárulni”, hogy a „szakmabeli” történész igen nagyra becsülte Wells „nem-szakmabeli” „bestseller” történelem alapvonalaait (ami egykoron ugyancsak megjelent magyarul), csak éppen hozzáteszi; nem egészen azt bizonyította, amit szerzője akart. Az elemzés feltétlenül elolvasásra érdemes.

Végül a negyedik témakör: a szocialistáké és szocializmusé, amire egyesek azt mondhatnánk, hogy „de strigis guae non sunt” – csakhogy Taylor egyáltalán nem így látja ezt a kérdést. Olyannyira nem, hogy míg évtizedek óta nagyon felkapott dolog Engelst „leleplezni”, s benne felfedezni a marxizmus ellaposítóját, Taylor e fejezetnyitó ismertetésében, Henderson Engels életútjáról szólva, pontosan az ellenkezőt teszi. Tudományosan nagyra értékeli „a munkásosztály helyzetét”, majd kitűnő kézzel mintázza meg Engels személyes rokonszenves emberi és mélyen lázadó vonásait. (Mind ez nem jelenti azt, hogy konkrét területeken ne bírálná.)

E fejezetben Taylor még egyszer visszatér Shaw-ra, de ezúttal a fábiánus esszék szerzőjére, szerkesztőjére, a politikusra, s ebben az esetben is kritikus élell marasztalja el a „szocialista sznobokat”, s megjegyzi, hogy a könnyűtollú Shaw-val szemben, ami a fábiánusoknál tényleges érték volt, azt S. Webbnek köszönhatték.

Ezek a személyiségek megint azok, akik a magyar olvasó számára sem lehetnek ismeretlenek. Más a helyzet a Labour Party egyik programalkotó és befolyásos teoretikusával, Tawney-val, akiről régen a Szocializmus olykor megemlékezett, de akinek magyarul írásai soha nem jelentek meg – akiről viszont Taylor nemcsak nagy tisztelettel adózik (és ez igazán ritka eset nála), hanem kifejezetten mint „szocialista szentről” ír.

Az 1920–30-as évek brit szocialista értelmiségi sorából néhányat talán nálunk is jobban ismernek – bár megint hangsúlyoznunk kell, könyveiket nem fordították le magyarra – mégis az angolul tudó magyar értelmiségiek rendszeresen hivatkoznak rájuk, könyveiket egyaránt ismertették a Szocializmusban, néha a Századunkban is. A három értelmiségi: Cole, Laski és K. Martin. Az első kettő ismert egyetemi professzor, közgazdász, szociológus, Cole ráadásul „hivatásos” történész (sőt évtizedeken át Oxfordban egyetemi professzor!). Az elemzéseket ezúttal sem kívánjuk megszegényítve visszaadni, megintcsak annyit mondanánk az olvasók figyelmének felkeltésére, hogy érdekes, érdemi elemzésekkel találkozhatnak, amelyek egyúttal az egész korszakra és problémakörre is új ablakot nyitnak. Még talán annyit fűzhetünk e portrékhoz, hogy Taylor mindhárom személyiséget másként látja és láttatja, bár mindegyikről elismeri, hogy nagy hatást gyakoroltak egész nemzedékekre. A három személyiség közül Taylor egyhez fűzte közelebbi személyes barátság, s nem egyszer fegyverbarátság – s az „egy” éppen nem a két professzor közül került ki, hanem Martin, a New Statesman mindenható szerkesztője és „nagyátevője” volt.

Végül az utolsó fejezet a II. világháború kérdésköréből megjelent ismertetésekből gyűjtött össze egyfajta válogatást. Ez a fejezet természetesen ugyancsak nem szokványos. Szó esik benne a „gazdasági megbékéltetési” törekvésekről, vagyis a Citynek arról a politikájáról, amikor a háború kirobbanása előtt még gazdasági kölcsönöket folyósítottak a hitleri Németországnak. Sok szó esik a hatalmi elit szűklátókörűségéről, elhibázott számításairól, a közvélemény-csinálás folyamatáról, a tudósok szerepéről, a háború alatti bombázások megítéléséről, a zsidókérdédről – s nyilvánvalóan megint nem véletlen – a fejezetet záró recenzió egy olyan könyvről szól, amely azt világítja meg, hogy Potsdamban miként szabadult el a hidegháború.

Végeredményben erről a cikkgyűjteményről, amelyek eredetije mintegy tucatnyi „elit” hetilap és folyóirat hasábjain jelent meg – egy közös jellemvonás kétségtelenül megállapítható: sziporkázóan érdekes és egyértelműen állástfoglaló.

Jemnitz János

A. J. P. TAYLOR

A PERSONAL HISTORY

London, 1984, 375.

(Személyes történet)

Egy nagy formátumú történész életrajzi regénye mindig érdekes, méginkább, ha életútja több évtizedet ölel fel, rendkívül termékeny, ha egyaránt mutatja a történeti munkák születését; az olyan „elit-egyetemek” életét, mint Oxford, Cambridge (amelyeket a több évtizeden át Oxfordban tanító Taylor semmivel nem helyez Manchester és más egyetemek fölé – sőt!), lapok és a televízió, a mass media világát, a nemzetközi kapcsolatokat csakúgy, mint a munkásmozgalom alakulását – lévén, hogy Taylor előbb az ILP, majd az angol kommunista párt, később a Labour Party tagja lett. Persze, mint valamirevaló önéletrajz alapja, hogy őszinte legyen – Taylor pedig a kiméretlenségig az. S persze következik a következő mozzanat: őszinte – de miről. Taylornak azonban igazán van mondanivalója, méghozzá nemcsak a jelzett nagyszabású történeti monográfiák születéséről, hanem az angol és nemzetközi politikai élet alakulásáról, és különféle személyiségekkel való találkozásairól. Ezek a találkozások szinte végtelen hosszú sorban következnek, a „nagy történészek” és politikusok, újságfejedelmek szinte úgy vonulnak el az olvasó előtt, mint Fellini 8 és fél filmjének szereplői. Taylor bemutatja őket, egyéni értékeléseket ad róluk – és ha mással nem, pusztán e révén is ez az írás valóságos politikátörténeti kézikönyvvé válhat.

Mielőtt még a könyv részleteiben elvesznénk, még három általános vonást emelünk ki. E három alapvonás, ami a könyvnek szinte minden lapján újra jelentkezik, az, hogy a kötetet a szerző iróniával, sőt öniróniával írta meg. A másik: az esetek zömében érzékelteti, hogy ő az eseményeket jobban látta, mint kortársai, partnerei, kollégái, ami nem zárja ki, hogy esetről esetre a már említett öniróniával ne kendőzze azt sem, amikor ő maga is tévedett egy-egy eseménnyel összefüggő személy értékelésében (avagy azt jelzi, hogy egy régebbi munkáját elővéve, hol hajtana végre kisebb módosításokat). Végül a harmadik vonást egyáltalán nem tekinthetjük kevésbé jelentősnek, s ebben teljesen összhangban vagyunk a szerzővel, és ez az, hogy Taylor mindig is baloldali volt. Ez sokszor tükröződött témaválasztásaiban csakúgy, mint közvetlen politikai munkájában, illetve a sajtóban végzett tevékenységében. S talán negyedik vonásként mindjárt ehhez hozzátehetjük, úgy volt baloldali, hogy mindig saját fejével gondolkodott, nem fogadott el soha semmiféle „felülről” kimért korlátozást, legyen az felsőbb politikai avagy egyetemi autoritív sugallat, s lázadó partizán maradt, akinek nem véletlenül legkedvesebb saját könyve, a „The troublemakers”, vagyis azoknak az angoloknak a története, akik az ellenzékből jobban látták az angol és a nemzetközi események fő vonulatait, mint a hivatalos „politikacsinálók”.

A 375 oldalas könyv „visszamondása” természetesen teljes képtelenség, nincs is rá szükség. De az írásaiból ismert, Magyarországon különben is többször megforduló, több előadást tartó Taylorról (akiről tudjuk persze, hogy Károlyi barátja, a híres „Faith” sajtó alá rendezője volt, és egyéb magyar kapcsolatai is jól ismertek) most e műből merőben olyan lényeges mozzanatok derülnek ki, hogy 1917-ben gyermekfejjel

politikailag nagykorúsodott, hogy 15 évesen már az ILP tagja lett – és a lázadó, a formáságokat és rangokat jól ismerő, de azokkal egy életen át hadban álló Taylor arra büszke, hogy ő hamarabb lett az ILP és így a Munkáspártnak is tagja, mint a Munkáspárt néhány későbbi vezére (pl. H. Gaitskell). Az ironikus és lázadó Taylorból így nem hiányzik a jogos büszkeség érzése, s ez ugyanúgy áll erre az ifjú politikai tevékenységre, mint a könyvek révén elért érdemekre, hogy mit sikerült megoldania, s mit sikerült az általában elfogadottal szemben másként megoldania, avagy előadásai és újságcikkei révén elért sikereire. S ezek a sikerek azután szépen sorjáznak ebben a munkában.

Érdemes visszatérni a szárnybontás időszakához. Taylornak ugyanis az is érdeme, hogy jól életre tudja kelteni az atmoszférát, sőt a politikai atmoszféra ellentmondásait is. Ezt néhány sorral, néhány szóval is meg tudja tenni. Így az 1920–21-es évekből felidézi az ILP egy helyi szekciójának életét, ahol apjával együtt voltak párttagok – s egyfelől bemutatja, hogy ez a szervezet mennyire jellegzetesen munkásbázisú alakulat volt, amelyben a munkások nemcsak a „tömeget”, a „közkatonaikat” adták, hanem a pártszervezet alaphangját is. Ugyanakkor éppen apja példáján jelzi, hogy noha apja lelkes ILP tag volt, aki személyes barátja volt G. Lansburynek, akivel „A. J. P.” így már gyermekként megismerkedhetett. Nos az idősebb Taylor természetesen anyagilag támogatta is a Heraldot – olvasni azonban mégis a Manchester Guardiant olvasta.

A nagyon ifjú Taylor már egy sor politikai nagysággal igen korán megismerkedhetett – így az említett Lansbury mellett a kommunista Pollittal, akiről Taylor ugyancsak egyéni portrét fest, ugyanúgy, mint P. Duttról.

Végeredményben kevésbé ismert, hogy „A. J. P.” az 1920-as években a kommunista párttag lett tagja, sőt, miután ekkor Oxfordban tanult, s így ott még különleges kommunista ifjú aktivista is volt – ami az ő esetében nem zárta ki azt, hogy labouristákkal is együttműködjön. Kitűnő politikai társadalmi képet rajzol az 1920-as évek Oxfordjáról, a politikai áramlatokról és személyiségekről, ahogyan még ezekben az években eljut Szovjet-Oroszországba is, s megfigyelései ebben az esetben is érdekesek, egyéni.

A politikai eseményfonal újabb jelentős láncszeme az ő életében is 1926, miként az egész ország, s méginkább az angol munkásmozgalom életében is az. Taylor ebben az esetben „szabadságot” kért az egyetemről, de ő volt az a „ritka fehér holló”, aki nem azért, hogy egyetemi diáktársainak zöméhez hasonlóan a sztrájktrórk táborát szaporítsa, hanem azért, hogy a sztrájkolókat közvetlenül támogathassa. Ugyanekkor ez a sztrájk jelentette a szakítást a brit kommunista párttal is, mert ha Taylor nem is rokonszenvezett a labourista vezetőséggel, személyes tapasztalatai révén is úgy látta, hogy a sztrájkban nemcsak MacDonald mondott csődöt, hanem a kommunista vezetés is kezdeményesképtelenség bizonyult. Mindenesetre Taylor soha többé nem lett kommunista párttag – de ugyanilyen határozottan aláhúzza, hogy soha nem lett antikommunista sem, a nemcsak hogy a politikai jobb oldalra nem került át, de nagyon tudatosan sokszor írt maró gúnnyal az antikommunista leegyszerűsítőkről. A jobboldali tendenciájú szimplifikálók elleni küzdelem végigvonul az 1930-as évek vitáin, munkásságán, a 2. világháborúnak főként kezdeti időszakában, majd felújul 1945 után, új tartalmat kap azután az 1950-es és 1960-as években, sohasem szűnik meg, miközben soha nem válik kizárólagossá sem.

A kötetben találkozunk magyar betétekkel – de az egyedüli magyar politikus, aki Taylorhoz emberileg közel került, az Károlyi Mihály volt, s még az ő esetében is Taylor különbséget tett Károlyi Mihály és Mihályné között (hajszálnyit, nem lényegbelit), de emberi, történeti látásmódja ebben az esetben is figyelemreméltó. Jellemző azonban, hogy mindenki más mennyire „átesett a szitán”, a „Hatvaniak” ugyan feltűnnek a könyv lapjain, de a magyar emigráció más tagjai sem a háború előtt, sem alatt nem kerültek Taylor közelébe. Legalábbis így tanúskodik ez a könyv. A valóság persze nyilván ennél összetettebb, és az összefogott és sajátos módon megírt önéletrajz után még nyilvánvalóan számtalan kiegészítő tanulmány, kibővített önéletrajzi fejezet születhetne meg a szerző emlékei alapján.

Ezekből a témakörökből csak néhányat elevenítünk fel. Egy ilyen témaegység nyilvánvalóan maga a történetírói szemléletmód. Ez természetesen sok összefüggésben vetődik fel e kötetben. Egyszer úgy, hogy Taylor, aki 15 éves korában már ILP-tag lett, természetesen olvasta Marx írásait, ezek hatottak rá, de szokott öniróniájával nyitva hagyja a kérdést, sőt inkább elhárítván ír arról, hogy ő marxista módszert alkalmaz-e írásaiban, miként általában is nyitva hagyja a marxi megközelítések értékelését is, miközben hangsúlyozott szocialista meggyőződöttségét egyáltalán nem titkolja. Természetesen így már eleve többféle látószöveget világít meg. Ezt persze ki kell egészíteni azzal, hogy Taylor életpályája kezdetén jellegzetesen diplomáciatörténeti munkákkal lépett fel, amelyeknél e „marxi elemzések” eleve kisebb, vagy elenyésző körre kellett, hogy szűküljenek. A későbbiekben viszont, amikor már befutott, elismert történész-ként (aki ugyanakkor, megint csak többféle és jellegzetes ok folytán nem kapta meg a professzori rangot, bár a Royal Academy tagjává választották) új munkákat írt, az egyetemestörténeti és elsőrendűen diplomáciatörténeti munkák után angol politika- és eszmetörténeti jelenségekhez nyúlt. S megint csak jellemző volt, hogy amikor A. J. P. Taylor elvállalta a rangos Oxford-történeti sorozatban Anglia 1914–1945 közötti történetének megírását, akkor mindjárt azzal a preconcepcióval tette ezt, hogy a kötet eltér majd a sorozat megelőzőitől, mert nem a „felsőket”, hanem az „alsókat” kívánja megörökíteni.

Vagyis Taylor egyszerűen nem tudott (de nem is akart!) egy témához úgy hozzányúlni, hogy egyszerűen megismételje a már korábban elmondottakat. Vagyis jellegzetesen újító történész volt, még akkor is, amikor egyes munkái megírásakor nem mozdított meg (saját vallomás szerint sem) új archivális anyagokat. S ezek köréből is több valóságos tudományos-politikai viharokat kavart – főként az, amely a II. világháború előtörténetét elemezte. S itt Taylor teszi meg azt az ironikus, de teljességgel igazolt megjegyzését: saját tapasztalatai is igazolják, hogy alig egy évtizeddel azután, hogy a merész, vihart kavaró munkáját megjelentette – mindaz, ami ellen akkor tiltakoztak, egyszerre elfogadottá, szinte tudományos közhellyé vált.

E szerteágazó, sok szálon futó életrajz áttekintésére – mint mindjárt a kezdet kezdetén jeleztük – nem vállalkozhatunk. Néhány más gondolatkörre, témaegységre mégis felhívánk még az érdeklődők figyelmét. Az egyik ilyen témakört már jeleztük: ez az „Oxbridge”-szemlélet rendkívül éles bírálata. Vonatkozik ez arra is, hogy milyen örökséget kapott Taylor oxfordi diákként, de áll ez arra is, hogy milyen tapasztalatokra tett szert ugyanitt több évtizeden át egyetemi oktatóként.

Semmiként sem tekinteném lényegtelenebbnek azt a témakört, hogy Taylor miként találkozott az 1920-as, de még inkább az 1930-as években a munkásmozgalom reprezentánsaival, főként értelmiségi nagyjaival. Lansburyról már szoltunk, de érdemi- leg, tartalmilag fontosabb Cole szerepe, lévén, hogy Cole-lal „A. J. P.” többször találkozott, ha nem is kerültek túl közel egymáshoz. A 30-as évek második felében azután itt volt a Hitler-jelenség, a fasizmus veszélye. Taylor elmondja, hogy mint „osztrák- szakos” is, miként vállalta az osztrák „Dollfuss-Schuschnigg-rendszer” leleplezését, majd ugyanilyen élességgel később a „müncheni politika”, a megbékéltetők bírálatát. S miközben ezt a megítélését, erőfeszítéseit feleleveníti, azt is megvilágítja, hogy ez az egyetemi körökben ugyanakkor mindig is „a szélel szemben”, történő kiállást jelentett. Ezt húzza alá különben – sőt magyarázza is – hogy a korszak antifasisztáinak milyen nagy belső ellentmondást jelentett, hogy akkor kellett a fegyverkezési politikát elfogadniuk, amikor semmiféle bizalmuk nem lehetett saját kormányuk, a Chamberlain-féle kormánypolitika iránt. Az ellentmondás ismert, Taylor mindezt saját példáján is bemutatja – méghozzá egyszerre politikai, egyetemi és sajtókörökben.

Végül még egy témakör. Taylor igazán otthonosan mozgott a fenti hármasság angol kulturális és politikacsináló, közvéleményformáló körben – mégis ugyanakkor jellegzetes kivétel is volt, aki korai témaválasztásai folytán is kapcsolódott Közép-Európához. S ugyanakkor innen nagy barátokra is támaszkodhatott. Ezek közül ő elsősorban Károlyi Mihályra büszke, de ide sorolható a cseh Ripka is, számtalanszor találkozott Benessel és J. Masarykkal, jó ismerősökre tett szert Jugoszláviában, otthonosan mozgott Ausztriában (ahol ugyanakkor érdekes módon ilyen barátokkal nem büszkélkedhetett). Vagyis Taylor ebben a vonatkozásban is kivételes jelenség, aki ugyanakkor élesen szembekerült (nem meglepő!) Macartney-vel. Mindez együttvéve úgy hiszem, messzemenően bizonyítja – a szerző ismét értékes könyvet adott olvasói-kezébe. Értékeset – s szokásához híven érdekeset is.

Jemnitz János,

ERIC HOBSBAWM

WORKERS: WORLDS OF LABOR

(New York, 1984, Pantheon Books, 369.)

(Munkások. A munka világa)

Erci Hobsbawmot nem kell bemutatni a magyar olvasóknak, hiszen számtalan, magyar folyóiratokban, évkönyvekben megjelent tanulmánya mellett több könyve is megjelent magyarul. Éppen ezért szemléletéről sem kell ehelyütt bemutatót írni. Talán csak annyit illenék itt bevezetőben megjegyezni, hogy „a nagy hőseivel” szemben Hobsbawm a lényegi kérdésekben nem változott, szocialista maradt, és nem csapodott át a munkásmozgalomban csalódott liberális demokraták táborához. S ezt talán azért is illik megjegyezni, mert míg Hobsbawm az 1960–1970-es években „felfedezett magyar szerző” is volt, újabban mintha megfélekednének róla, kevesebb állásfoglalását, tanulmányát fordítják le – jóllehet, Nagy-Britanniában (és a szélesebb világban) nem temették el. A megfélekezés aligha lehet merő véletlen.

Mindenesetre életközelségét ez az összegyűjtött tanulmánykötet is nagyon tanulságosan bizonyítja. Tulajdonképpen már a kötet címe is hitvalló – kihívó. Hiszen Hobsbawm ezúttal Cole-nak nevezetes könyvcímét idézi fel, amivel annak idején az első világháború előestéjén keltett politikai-tudományos izgalmat – a munkásság felfedezésével. Hobsbawm most e kötetében ugyancsak nem egyetlen hőst, munkásvezért, politikai pártot, szakszervezetet kelt életre, elemez, hanem magát a munkásságot. Ennyiben sokak szemében nagyon „modernnek” tűnhet, hiszen nem „intézmény-történészként” jelenik meg. Ezek a tanulmányok egytől egyig történetiek, nem olyasféle esszék, amelyekben eltűnnek a tények és dátumok, ahol a tendenciák valahogyan téről és időtől elszakítva érvényesülnek.

A kötetben Hobsbawm 17 tanulmányt jelentetett meg az adott fő témakörben. A 17 tanulmány többsége már különféle angol és nem angol szakfolyóiratokban az utóbbi 20 évben már megjelent, de hét olyan írást is közöl, amelyek ezúttal először láttak nyomdafestéket.

A 17 tanulmány együttes jellemzése, bemutatása rendkívül esetleges és problematikus lehet csak. Így pusztán arra szorítkoznék, hogy egyfelől hangsúlyozzam, Hobsbawm ezúttal lényegileg az uralkodó évszázad „munkásvilágának” bemutatására, elemzésére vállalkozik, vagyis ezúttal a nyitás nem annyira a 19. sz. eleje, hanem jobbra az 1880-as évekhez vezet, de igen nagy figyelemmel fordul éppen ahhoz a nagyon sokak által vitatott kérdéskörhöz: mennyiben is változott meg ez a munkásvilág azóta, és főként a II. világháború és az utolsó húsz esztendő gazdasági-technikai forradalma nyomán. Még hozzá struktúrában, életmódban és felfogásban egyaránt. Ez a kérdés az, ami Hobsbawmot, a kritikus történést, és a politikai publicistát (amit olyan világos vonással nehéz is elválasztani, s minden jel szerint erre a szerző maga sem tart igényt) elsősorban foglalkoztatja, s ezen a nyomon tér vissza ismét és ismét mind a munkásság szerkezeti változásainak kérdéseire, mindpedig több tanulmányban is – a tudat-helyzetre, sőt ma olyannyira megkövetelt „munkáséletmód”, „a mindennapok élete” kérdéskörre is.

Végül indokoltnak látszik idézni a szerző rövid bevezetőjének utolsó gondolatát: Hobsbawm ugyanis ehelyütt megjegyzi, a tanulmányokat egy kivétellel mind „akadémikus közönségnek” írta – de ugyanakkor nagyon reméli, hogy a „nem szakközönség” is szívesen olvassa majd ezeket az írásokat.

Ezek után a 17 tanulmányból teljes önkényesség alapján szemezgetve emelnék ki gondolatokat, tény- és helyzetelemzéseket, amelyek úgy hiszem, nálunk ismeretlenek, s távolról sem tekinthetők elavultnak.

Mindjárt az első tanulmány nyitószóival lehet kezdeni a bemutatót, amelyben Hobsbawm aláhúzza: „a munkásmozgalom-történet a legtöbb országban jobban virágzik, mint bármikor, legalábbis mennyiségileg”. Már az első mondaton el lehet töprengeni, hogy milyen tendenciákat figyelhetünk meg minálunk, de még inkább igaz ez a mondat második felével kapcsolatban. Hobsbawm ugyanis a minőségi szintet a Sidney és Beatrice Webb, illetőleg Gustav Mayer mércével jelzi. S itt mindjárt felvetődik a jogos gondolat: e minőségi szintből mi az, ami magyar nyelven hozzáférhető. A Webbék írásaiból néhány, amelynek javarészét – valójában egykorúan – még 1914 előtt jelentték meg!

Maga Hobsbawm e gondolatmenetet azzal folytatja, hogy újabban a tipikus munkásmozgalom-történetíró már akadémiai körökben mozog, jobbára egyetemi oktató – de választott témája a gyakorlat és a politika felé is közelíti –, így két szféra közötti területen áll, egyszerre törekszik megérteni a világot, de azon változtatni is akar. Mindenesetre ez az elmozdulás jelentős, ha nem feledjük, hogy e studiumot azok kezdték meg és emelték oly magas szintre (az említett Webbék Angliában, G. Mayer, Mehring és Bernstein Németországban, Deutsch Ausztriában, Dolleans Franciaországban), akik nem voltak professzionális történetírók (kezdetben) és nem ezekben az akadémikus körökben mozogtak.

Ugyanitt Hobsbawm az a kommunista-történetíró, aki annak ellenére, hogy ismeretes módon az 1930-as évek közepétől lett kommunista, mégis a londoni egyetem professzora lehetett – nos ez a „Hobsbawm professzor” húzza alá 1974-es tanulmányában, amelynek már címe is szinte kihívó („Munkásmozgalom, avagy munkásosztály-történet és ideológia”), a következő nagyon meggondolkozató összefüggést: a hidegháború időszakának után „a nagy szocialista-mozgalomban – akár a szociáldemokratát, akár a kommunistát tekintjük – fokozatos politikai és ideológiai dezintegráció ment végbe”, aminek azután olyan következménye is lett, hogy „a legelkötelezettebb történetírónak is jelenleg nagyobb a tudományos mozgásszabadsága, mint korábban”.

Hobsbawm persze csak érintőlegesen megjegyzi, létezik az akadémikus történetírás mellett egy másik is, az, amely „belülről” mutatja meg a munkásmozgalmat, majd mindjárt itt jelzi: ime ez egy következő vizsgálandó problémakör: mennyiben azonos a munkásosztály a munkásmozgalommal.

Ezután egy izgalmas összefüggés újraértékelésére vállalkozik, mekkora szerepet játszanak meghatározott szervezetek, illetőleg időszakok a munkásmozgalom történetében. S minthogy ez a tanulmány eredetileg 1974-ben angol folyóiratban jelent meg, Hobsbawm e tételhez angol példákat mellékel. Így megállapítja, hogy bizonyos időszakokat szokás tipikusnak, jelentősnek elfogadni, így a chartista korszakot, majd az 1880-as évek ébredését; ezt követően pedig az I. világháború időszakát – miközben mások elsikkadnak, így például az 1914 előtti „Great Unrest” időszak. Hobs-

bawm aláhúzza, hogy a szervezeteket illetően is úgy véli a Szocialista Liga (Socialist League) történetét alaposan túlértékelték, s azzal nagyon sokan foglalkoztak, részint, mert ennek számai még Marxhoz és Engelshez vezettek el, másfelől oly nagyszerű író–költő–művész állt az élén, mint a mindenki által elismert William Morris. A Liga hatásköre azonban mégsem volt nagy – és szép számmal voltak olyan munkásszervezetek, amelyeknek befolyása, kisugárzása jelentősebb – s amivel mégsem foglalkoztak sem ennyien, sem kielégítő módon.

S még ugyanitt néhány sorban három futó – egyenként ha nem is mellbeverő, de még mindig nagyon meggondolkodtató megjegyzés. Ha előbb az 1880-as évekbeli Ligánál követelt bizonyos „újraértékelő” újrendezést – ha úgy tetszik „jobbról” a szerző, akkor ugyanezre a korszakra (és későbbre az 1890-es évekre is) ugyancsak „jobbról” követel nagyobb figyelmet a „lib-lab” szakszervezeti irányzatnak, amit egyfelől megint csak kevesen tanulmányoztak, másfelől a szerző érdemileg is fontosabbnak ítéli láthatóan ezt az irányzatot (és semmiként sem csak negatívnak). Majd időben előremozdulva, már az 1890-es évek és a századfordulós korszakából az ILP-ről emlékezik meg. Szerinte ebben az esetben túlságosan is általános, hogy a történetírók az ILP saját magáról kialakított „image”-ét veszik át. Vagyis ebben az esetben Hobsbawm az, aki kritikusabb elemzést sürget – főként abban a vonatkozásban, hogy az ILP nem tudott valóban igényeinek megfelelően független munkáspárttá lenni. (A kritikai felülbírálat persze teljesen indokolt, az azóta megjelent írások észak-angol relációban azonban igazolni látszanak az eredeti ILP-önarcképet. Másfelől az is aligha cáfolható, hogy Hobsbawmnál e kérdésfelvetéseknél az új 1970-es évek, sőt napjainkban már az 1980-as évek útkeresése és „előfutár-utóvizsgálat” szimptomája is jelentkezik.)

A szerző e tanulmányában még néhány fontos, általános észrevételt tesz. Az első a személyiségek, pontosabban a kritikus személyiségek bemutatását érinti. Megjegyzi – és ezt ezúttal német talajon teszi, talán mert a pozitív–negatív hősök is pontosan e német talajon a legismertebbek –, hogy annak idején Lassalle és Schweitzer bemutatása is sok gondot okozott még az említett „nagy öregeknek”. Mégis annak idején senki sem gördített Mehring és Mayer elé túl nagy akadályokat, hogy megírják „retnek” véleményüket – legfeljebb azután Bebel megírta a maga alternatív válaszát. A példa valóban „ül” – ismert eset: Lassalle „helyretétele” azután később is külön gondokat okozott – de Hobsbawm sem elsősorban Lassalle-ról kívánt beszélni.

Majd itt van a II. és III. Internacionálé történeti megelevenítésének egésze. Hobsbawm egyikkel sem elégedett. A Komintern bemutatását egészében színvonalatlannak ítélte, ez alól csak az olasz kommunista történészek írásait (Spirano munkáját említi külön is) tekinti kivételnek – pontosan olyan összefüggésben, hogy az egész KI történetírás mindent túlságosan „felülnézetben” vizsgál, s csak elvétele mutatja be, hogy miként gondolkodtak az aktivisták, illetőleg a rokonszenvezők.

Ugyanakkor nem tekinti megoldottnak a II. Internacionálé megelevenítését sem, pontosan azért, mert az eddigi feldolgozások kevéssé számoltak a gazdasági összefüggésekkel, a tőkés gazdaság századfordulós felvirágzásával, a politikai struktúrák stabilitásával – s a regionális különbségekkel – vagyis azzal, hogy mit jelent pontosan ebben a vetületben e kritériumok megléte avagy hiánya. A nehézségeket növeli, hogy a szakszervezetek történetének megírása is Hobsbawm szerint rendkívül elmaradt a követelményekhez képest – ezen a téren éppen Anglia képezi az üdvös kivételt (amely „kivé-

telből” magyarul egyetlen egy írás sem jelent tudtommal meg!) – s végül az, amit Hobsbawm úgy fogalmazott meg, hogy „az 1917 utáni munkásmozgalom történetét még mindig kevésbé történeti szellemben vitatják”.

A kutató és ugyanakkor kritikus általánosításoktól kevésbé visszarettenő Hobsbawmnak ehelyütt még egy fontos kritikai megjegyzést tesz: túlságosan lebénítónak ítéli az olyan ideológiai természetű megközelítéseket, amelyek „hitvallói” nem a tények elemzése alapján jutnak következtetésre, hanem régi spekulatív módon kialakított verziókhöz ragaszkodnak és alkalmaznak. Így ezt teszik a II. Internacionálé esetében a „centristákkal” kapcsolatban, ugyanezt a legegyszerűsítő és a valóságtól elszakított megoldásokat alkalmazzák a spanyol polgárháború esetében, amikor minden esetben csak a kommunisták és anarchisták szembenállásáról írnak, Hobsbawm minden jel szerint a régi balos és újbalos megközelítésekkel vitázott, amikor ugyancsak spekulatív megközelítéseket látott abban is, ahogyan egyesek a német 1918/1919-es eseményeket tárgyalják, vagy ahogyan úgy vetik fel a kérdést, hogy a francia népfrentkormányának 1936-ban le kellett-e szerelni a munkás-tömegsztrájkot, avagy 1944/45-ben a francia–olasz partizánoknak élniük kellett volna-e fegyveres erejükkel egy forradalmi átalakulás megvívása érdekében.

Vagyis mindent összegezve, Hobsbawm a tényeknek nagyobb tiszteletét és sokkal gondosabb elemzését, s a sokkal inkább historikus megközelítéseket kéri számon, hangsúlyozva, hogy bizonyos történeti szakaszokat, feltételeket aligha lehet átugrani. Ehelyütt ismét brit talajra tér vissza és állapítja meg, feltehető, hogyha sikerül is létrehozni a marxista tömegpártot (amit Marx és Engels olyannyira óhajtott – s ami nem sikerült) akkor ez a párt sem tudott volna az adott feltételek között többet elérni, megteremteni, mint amennyit a Munkáspárt elért. S fordítva, éppen ebből az alapállásból indítva, „azután megint csak ahistorikusnak véli, hogy a kis szocialista-igényű pártoktól, az SDF-től és a kommunista-pártoktól olyasmit kérjenek számon – amire eleve nem is lehettek sok szempontból képesek. Hobsbawm egyik pártot sem kívánja „felmenteni”, s mégsem arra törekszik, ami napjainkban sok helyütt – nálunk is – olyannyira elterjedt vélemény, hogy a történetírónak eleve nem kell véleményt mondani, „elítélni”, csak megérteni és megértetni. Hobsbawm másként vélekedik: csak éppen a kritikát úgy kell megtenni, hogy számoljanak azzal, az adott körülmények között valóban mire is vállalkozhattak – vagyis a realitásokkal.

Hobsbawm még néhány fontos buktatóra hívja fel a figyelmet, így a „baloldali elkötelezettségű” munkásmozgalom-történetírókat arra, hogy az USA-ban az 1950-es években jelentkezett a társadalom-történetírásban az az iskola, amely „felfedezte az integráció” folyamatát és a „modernizációt”. Mindkét tétellel kapcsolatban Hobsbawm megjegyzi, hogy a tételek távolról sem eléggé világosak.

Hobsbawm figyelmeztet arra, hogy miként általában a történetírás, a munkásmozgalom-történetírás is újabban igen nagy mértékben gazdagodott, amennyiben a szűken értelmezett politikai és ideológiai keretből kimozdulva, ki kell szélesíteni és a gazdasági és társadalomtörténeti szempontokat, a kvantitatív módszereket, a demográfia is alkalmaznia kell. Ugyanitt viszont nagyon óv az olyan következtetésektől, mintha ezek után a munkásmozgalom történetét kétféle lehetne választani, az „új”, és „rég” típusú történetírásra, s ezzel együtt, hogy értékeset már csak az „új” adhat. E vonatkozásban néhány példával is szolgál, hogy a „rég” iskola milyen értékes „új”

munkákat jelentetett meg. (Ehelyütt megint elszomorodva kell aláhúznunk, ezekből a megjelölt munkákból egyetlen egy sem jelent meg magyarul – jóllehet e tanulmány 10 éve jelent meg, s a felsorolás így jó 20–25 éves áttekintést nyújt!)

Az önkényesség jegyében mutatnánk be e kötet egy másik, már ennek az évtizednek elején, 1981-ben írt tanulmányát, amely történetesen azon tanulmányok közé tartozik, amelyek első ízben e kötetben kaptak nyomdafestéket. E tanulmány az „új” szakszervezeti mozgalom jelenségével foglalkozik, s megállapítja, hogy a pártok és szakszervezetek összefüggésében nagyon eltérő típusmegoldások születtek. Előfordultak olyan esetek (Csehország, Finnország), ahol a pártoknak 1914 előtt nagyobb volt a taglétszámuk, mint a szakszervezeteknek. Másik póluson ismeretes, hogy a Munkáspárt Angliában kifejezetten a szakszervezetek „alkotása” volt, s ami politikai kisugárzást illette, a Munkáspárt alig 20%-kal kapott több szavazatot, mint e szakszervezetek tag-sága. Vagyis az egybeesés masszív jelenség volt. Végül harmadik variáció a német, ahol tömegpárt és tömegszakszervezet működött – mégis jelentékeny volt a rés a választói kisugárzás és e taglétszámok között: a szavazói tábor durván kétszerese volt a taglétszámnak. A tények önmagában vizsgálatra sarkallnak.

Hobsbawm ugyanebben a tanulmányban felvet olyan kérdéseket (válaszol is rájuk), hogy mennyiben élt az internacionalizmus a szakszervezeti mozgalomban, a századforduló marxistáinak mennyiben voltak alaposan kidolgozott válaszaik a szakszervezeti munkaterületére (Hobsbawm szerint nem voltak eléggé kidolgozott válaszaik). Majd ugyanígy alaposabban megvizsgálta az „idő-faktort”, hogy mikor következik be a szakszervezeti mozgalom hirtelen felerősödése, a taglétszámok hirtelen „megugrása” és ez mennyiben áll összefüggésben gazdasági folyamatokkal.

Hobsbawm más szempontokra is felhívja a figyelmet. Így arra, hogy az országos munkáltatói szervezetek a szakszervezetekkel párhuzamosan születnek meg, s ezek nyomást gyakorolnak a kormányra, már 1914 előtt is. Az „integrálódás” így sem ment végbe, és a szociális törvényhozás, a „welfare state” kialakulása sem automatikus módon ment végbe.

Ugyancsak ebben a vonatkozásban felhívja a figyelmet egy nagyon lényeges elmozdulásra: A „rég” szakszervezetek az „elit szakmák” védelmében durván véve 1900-ig a bérek differenciálása mellett léptek fel, a szakmunkások érdekeit képviselve, a „bérlerontások”, a betanított munkások bérléhozó szerepét opponálva. 1900, de főként 1911 után a szakszervezeti tevékenység új jelleget ölt, most már a szakszervezetek voltak azok, amelyek inkább a béri egyenlítés érdekében léptek fel. Persze Hobsbawm reflektál arra is, hogy többféle tényező hatott e magatartás-változásra:

Az „idő-faktorra” a szerző mindig is nagyon érzékeny. Ehelyütt egy más összefüggést is kiemel – ami a gazdasági, technikai fejlődés szakszervezeti vonatkozására reflektál. Rávilágít, hogy az 1885-ben 10 legnagyobb szakszervezet közül már csak 1 szerepelt 1963-ban is a 10 első helyen jegyzett között: a gépészmunkásoké. Az 1963-ban a 10 első helyen szereplő „mamut szakszervezet” közül ugyanakkor nem kevesebb, mint 7 éppen csak az 1880-as években alakult, s jellegzetesen az „új” szakszervezeti mozgalom képződménye, ami szintén az akkori új gazdasági átalakulásokkal volt összefüggésben.

Más megszívlelendő szempontokat is olvashatunk e tanulmányban. Utal arra, hogy az 1889-es nagy „megugrást” miként „fejezi le” az 1893-as gazdasági válság,

miként hat vissza e válság a létszámvisszaesésre, szakszervezetek felbomlására. Ugyanígy szerinte nagyobb figyelmet kell tulajdonítani a regionális szempontoknak, mind brit, mind német vonatkozásban. Meglepő különbségek észlelhetők bizonyos régiók tartós történeti „jelenlétét” illetően mindkét ország történetében.

Feltétlenül érdekesek azok a sorai, ahol azt vizsgálja, hogy a szindikalizmus miért nem válhatott 1914 előtt valóban nemzetközi jelenséggé, s miért az iparilag elmaradott országokban jelentkezett nagyobb határfokkal – s, hogy azért e „fejlett országok” peremvonalain (az Egyesült Államokban a „vadnyugaton”, Nagy-Britanniában a wales-i szénmezőkön) azért szintén megvethette egy időre a lábát. S ebben a vonatkozásban ő is nagyobb mérvben kívánja érvényesíteni az olyan szempontokat, hogy „erősebben vagy gyengébben” iparosodott országokról van e szó, hogy az első ipari forradalom nyomán kialakult munkássággal van-e a történetírónak dolga (Nagy-Britannia, Belgium), avagy az új, modernebb munkássággal (Németország, Skandinávia). Az erős eltéréseket más szempontok időként ellensúlyozzák, s így a szakszervezeti mozgalom felfutása az I. világháború napjaiban nagyon sok hasonló tendenciát erősített meg nagyon eltérő típusú országok és régiók között. A szakszervezeti mozgalom e vaskos és ugyancsak meggondolkodtató valóságához tartozik, hogy e szakszervezeti mozgalom sok helyütt a taglétszámot illetően a zenitét éppen e világháborút követő napokban, 1918–1920-ban még a forradalmi időszak idején érte el.

E két tanulmány alaposabb ismertetése semmiként se legyen megzavaró, még kevésbé elretentő. A kötet más írásai ugyanilyen sok új szempont felvető izgalmas témákkal foglalkoznak, mint a munkáskultúra, szociális és egészségügyi viszonyok és alakulásuk, etikai problémák, a szegénység, a munkásarisztokrácia – ami túlzás nélkül mind történeti probléma – és egyúttal napjaink izgalmas vitakérdései is. S Hobsbawm nem a bevett formulák és közhelyek embere.

Jemnitz János

FOLYÓIRATREPERTORIUM
(*Válogatás külföldi folyóiratokból*)

AESC	– Annales ESC (Paris)
AHR	– The American Historical Review (Washington)
AHRF	– Annales Historiques de la Révolution Française (Paris)
AI	– Anale de istorie
CSSH	– Comparative Studies in Society and History
ČCH	– Československý Časopis Historický (Praha)
CEH	– Central European History (Atlanta –Georgia)
EEQ	– East European Quarterly
EHR	– The English Historical Review (Edinburgh)
EHQ	– European Historical Quarterly
HČ	– Historický Časopis (Bratislava)
HD	– Hospodářské Dějiny
HZ	– Historische Zeitschrift (München)
HT	– History and Theory
IRSH	– International Review of Social History (Amsterdam)
ISzSzSzR	– Isztorija SzSzSzR (Moszkva)
JCH	– Journal of Contemporary History
JEH	– The Journal of Economic History
JEEH	– The Journal of European Economic History
JPS	– The Journal of Peasant Studies
MA	– Le Moyen Age (Bruxelles)
MI	– Magazin Istoric (Bucureşti)
MS	– Le mouvement social
NNI	– Novaja i Novejsaja Isztorija (Moszkva)
RA	– Revista Arhivelor (Bucureşti)
RH	– Revue Historique (Paris)
RHD	– Revue d'Histoire diplomatique
RHDGM	– Revue d'Histoire de la deuxième guerre mondiale (Paris)
RHMC	– Revue d'Histoire moderne et contemporaine
RHH	– Rivista roumaine d'histoire
RSI	– Rivista Storia Italiana (Napoli)
Sb	– Sborník historický
SH	– Social History (London)
SSb	– Slezský Sborník (Opava)
SzSz	– Szovetszkoe Szlavianovedenie
VI	– Voproszű Isztorii (Moszkva)
VMU	– Vesztnik Moszkovszkogo Universziteta (Moszkva)

Elmélet, módszertan

KOSTLÁN, A.: Nálezy mincí jako pramen hospodářských dějin pozdního feudalismu (Pénzleletek, mint a késő feudalizmus kori gazdaságtörténet forrásai). – HD, 1985. 13. köt. 7–63.

A szerző a pénzt, mint nagy tömegben előforduló, a kutatók rendelkezésére álló forrás történelmi értékét vizsgálja, illetve e forrás feldolgozásának módszertani lehetőségeit foglalja össze, elsősorban a 17. és a 18. századi csehországi pénzleletek alapján.

BRUCAN, S.: Market, Socialism and Revolution (Piac, szocializmus és forradalom). – Review, 9. 1985 : 2. 155–162.

A kelet-európai gazdasági reform kérdését, mint a világ gazdasági rendszerbe való beilleszkedéshez szükséges alapvető stratégiai változást vizsgálja.

SIMIAND, F.: Historical Method and Social Science (Történelmi módszer és társadalomtudományok). – Review, 9. 1985 : 2. 163–214.

A történettudományi metodológiának a társadalomtudományokban elfoglalt helyét vizsgálja.

GUHR, Günter: Urgesellschaft und materialistische Geschichtsauffassung im Werk von Karl Marx (Ősközösség és materialista történelemfelfogás Marx Károly műveiben). – Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1985 : 1. 115–130.

Marxnál kezdettől fogva a tulajdon történeti megközelítése áll a vizsgálatás középpontjában. Már 1845-ben felismeri a minőségi különbséget a vérrokonságon, a szokáson és a közös tulajdonon alapuló ősi társadalmak, illetve a politikailag-államilag szervezett, magántulajdonon és magánjogon alapuló, antagonisztikus osztályokra szakadt társadalmak között. Ezeknél az állam nem a társadalom, hanem a társadalmon uralkodó osztály politikai eszköze.

FLOUD, R. C.: Wirtschaftliche und soziale Einflüsse auf die Körpergrößen von Europaern seit 1750. (Gazdasági és társadalmi tényezők befolyása az európaiak testmagasságra 1750 óta). – Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1985. 2. 93–118.

Európa népeinek életszínvonalja jelentősen

megváltozott a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet során. E változások pontos leírása, elsősorban a reálbérek mérése és összehasonlítása, sok nehézséggel jár. Szükség van egy olyan mércére, mely az életszínvonal minden összetevőjét magába foglalja. Ilyen lehetséges mérce a testmagasság változása. Nagy számban maradtak fenn katonai összeírások, melyek tartalmazzák a rekruták testmagasságát. A regressziós analízis eredményei – minden nehézség ellenére – figyelemreméltók. A nyugat-európai testmagasságok az elmúlt száz év során szisztematikusan megfeleltek a jövedelmek és betegségek változásainak, mint ahogy ma is kifejeznek hasonló különbségeket az egyes országok között.

RIEDEL, H.: Zum Zusammenhang von Inflation, staatsmonopolistischen Kapitalismus und Rüstung (Az infláció, az állammonopolista kapitalizmus és a fegyverkezés összefüggései). – Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1985 : 3. 99–108.

A monopolizáció önmagában nem oka az inflációnak. Gazdasági és gazdaságon kívüli kényszerrel eléri a kizsákmányolási ráta növelését, a monopolárok költségcsökkenését. Más országok kifosztásának új minősége lehetővé teszi a magas monopolprofit realizálását – időlegesen – inflációs áremelkedés nélkül is. Jelenleg a fegyverkezés – és annak finanszírozása az államadósság segítségével – az infláció fő okozója. De ez a tőkevitel és a neokolonializmus által részben áthárítható a függésben levő országokra (Brazília inflációs rátája 1984-ben évi 60% volt). Ez magyarázza, hogy a vezető tőkésországok között nem az USA-ban a legmagasabb az infláció, jóllehet ott fordítják a bruttó nemzeti termék legnagyobb hányadát a fegyverkezésre (1983-ban 6,9%-ot).

KUCZYNSKI, J.: Förderliche Fehler. Selbstkritische Bemerkungen zu einem Geburtstag. (Előrevívó viták. Önkritikus megjegyzések egy születésnap kapcsán). – Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1985 : 3. 95–97.

Kuczynski – hivatkozva egy 1973-ban tett megállapítására, miszerint a többlettermék egyenlő szétosztása a termelőerők fejlődését rendkívül lelassította volna –, felrója magá-

nak, hogy nem kérdezett tovább: az emberiség az egyenlő elosztás hagyományának folytatása helyett miért lépett az új útra, mely a gyors fejlődéshez vezetett. Rámutat egy másik hibájára is a pontosság és tárgyilagosság kérdésében; itt a világgazdasági válság megítélésénél 1933-ban elhanyagolta az utóbbit. Ezután nagyobb kockázatvállalásra hívja fel a társadalomtudományok művelőit, mert, mint mondja, „intelligens hibák sokkal tovább vihetnek minket, mint banális igazságok, amelyeknek bővében vagyunk”.

BOTEIN, S.—CENSER, J. R.—RITVO, H.: La Presse périodique et la société analyse et française au XVIIIe siècle; une approche comparative (A periódikus sajtó és az angol és francia társadalom a 18. században: összehasonlító megközelítés). — RHMC, 32. 1985 : 2. 209–236.

A szerző a sajtótörténetet, mint összehasonlító társadalomtörténetet értelmezi. A cikk különösen azt hangsúlyozza, hogy a szerkesztők és a lapkiadók milyen módon szállítottak a társadalom struktúrájára és a társadalmi viselkedésekre vonatkozó normatív információkat. Vizsgálati anyagát az 1755 és 1764 között megjelent periodikákból mintavételyszerűen kiemelt anyagok képezik.

BYRES, T. J.: Modes of Production and Non-European, Pre-Colonial Societies: The Nature and Significance of the Debate (Termelési módok és nem-európai, gyarmatosítás előtti társadalmak: a vita természete és jelentősége). — JPS. 12. 1985 : 2–3. 1–18.

A tanulmány azokra a kérdésekre keres választ, amelyek a marxi termelési mód fogalmát vizsgálva megkérdőjelezik a marxi teória alkalmazhatóságát valamennyi társadalmi rendszerre, bármely történelmi, illetve földrajzi körülménytől függetlenül.

McGOWAN, P.: Pitfalls and Promise in the Quantitative Study of the World-System: A Re-analysis of 'Bergesen and Schoenberg's „Long Waves of Colonialism” (A világrendszer kvantitatív tanulmányozásának buktatói és ígéretei: Bergesen és Schoenberg „A gyarmatosítás hosszú távú hatásai” c. művének újraelemzése). — Review, 8. 1985 : 4. 477–500.

A tanulmány a mennyiségi adatok és elemzések szerepét vizsgálja a világrendszerek folyamatának tanulmányozásában. A szerző véleménye szerint az empirikus értékelést le-

hetővé tevő mennyiségi adatok döntőek a rendszer megismerése szempontjából.

RAGIN, Ch. C.: Knowledge and Interests in the Study of the Modern World-System (Ismeretek és érdekek a modern világrendszer tanulmányozásában). — Review, 8. 1985 : 4. 451–475.

A tanulmány az ún. kvalitatív és kvantitatív kutatási megközelítésmód közötti különbségekre mutat rá anélkül, hogy a szerző állást foglalna valamelyik módszer elsődlegessége mellett.

RAZIN, V. I.—ÉKOMONOVA, E. Ju.: K voproszu o kategorii „isztoricseskaja época” (A „történelmi kor” kategóriája). — VI. 1985 : 10. 69–80.

A szerzők a „társadalmi-gazdasági formáció” és a „történelmi kor” fogalmát elemzik.

SUMMERFIELD, P.: Mass-Observation: Social Research or Social Movement? (Tömegmegfigyelés: társadalomkutatás vagy társadalmi mozgalom?) — JCH, 20. 1985 : 3. 439–452.

A tanulmány a tömegmegfigyelés lehetséges interpretálásának formáit kutatja, mint a specifikus történelmi és szociológiai tartalom megismerésének egyik módját.

ŠEVARNA, D.: Stav, perspektiva a špecifiká použitia kvantitativných metód v historiografii (A kvantitatív módszernek a történetírásban való alkalmazásának helyzete, távlati és vonásai). — HČ, 33. 1985 : 4. 579–590.

A tanulmány a történettudomány és a matematika kapcsolatát, a matematikai módszereknek a történettudományban való felhasználási lehetőségeit vizsgálja.

Historiográfia

BUSZTROV, V. E.—KULKOV, E. M.: Partizanszkoe dvizsenie v period Velikoj Otecsestvvennoj vojnü vszovremennoj burzsuznoj isztoriografii (A mai történetírás a Nagy Honvédő háború partizánmozgalmáról). — ISzSzSzR. 1985 : 3. 168–177.

Az utóbbi húsz évben megjelent amerikai, angol és nyugatnémet szakirodalomnak e kérdéssel foglalkozó munkáit ismerteti a cikk.

CSERTINA, Z. Sz.: Novejsaja burzsuaznaja isztoriografija o razvitii nacij i narodnosztej SzSzSzR na szovremennoj etape (A legfrissebb polgári történetírás a szovjetunióbeli népek és nemzetiségek mai fejlettségéről). – ISzSzSzR, 1985:4. 193–205.

A nyolcvanas években megjelent tanulmányok Közép-Ázsiára vonatkozó anyagának kritikai elemzése.

DIRLIK, A.: The Universalisation of a Concept: From „feudalism” to „Feudalism” in Chinese Marxist Historiography (Egy felfogás egysége-sítése: a „feudalizmustól” a „feudalizmusig” a kínai marxista historiográfiában). – JPS, 12. 1985:2–3. 197–227.

A tanulmány a kínai történettudományos elméletekben végbement „feudalizmus” átalakulás folyamatát vizsgálja.

KEALEY, G. S.: The writing of social history in English Canada, 1970–1984 (Társadalomtörténetírás Angol-Kanadában, 1970–1984). – SH, 10. 1985:4. 347–366.

A tanulmány a mai kanadai társadalomtörténetírás helyét a historiográfia eredményeit mutatja be a kanadai történelemkutatásban.

McDONALD, T. J.: The Problem of the political in recent American urban history: liberal pluralism and the rise of functionalism (Jelenkori amerikai várostörténet politikájának problematikája: liberális pluralizmus és a funkcionalizmus előretörése). – SH, 10. 1985:4. 323–346.

A tanulmány szerint az amerikai történetírás a legutóbbi időkig nem ismerte fel a teoretikus és historiográfiai múlt súlyának jelentőségét, és ez a társadalomtörténet ún. „politikai válságához” vezetett.

PETROPAVLOVSKIJ, E. Sz.: Dokumentü i materialü obščerosszijszkij szedov i konferencij RSzDRP 1905–1907 godov kak isztocsnik po isztorii pervoj rosszijszkij revolucii (Az OSzDMP 1905–1907-es kongresszusain és konferencián készült dokumentumok, mint az első orosz forradalom történetének forrásai). – ISzSzSzR, 1985:1. 124–135.

A titkárok és gyorsírók feljegyzései, a küldöttek és testületek írásos beadványai, a központi és helyi pártszervek jelentései, a munkacsoportok dokumentumai, a kérdőívek adatai, az üdvözlő szövegek stb. feldolgozásáról, felhasználási módjairól.

PISCH, M.: K. otkázke v'vinu názorov na kategóriu zákona v historickéj vede (A törvény kategóriája a történettudományban és az erre vonatkozó nézetek fejlődése). – HČ, 33. 1985:6. 882–906.

Kritikai elemzés a szovjet, NDK és lengyel filozófusok, történészek és más társadalomtudományi ág területével foglalkozó szakírók munkáiról, amelyek a törvény, a törvényesség kategóriáját vizsgálják a társadalomtudományok, illetve a történettudomány területén.

TIHVINSZKIJ, Sz. L.: Szovremennaja zarubeznaja isztoriografija o Szun' Jatszene (A jelenkori külföldi történetírás Szun Jat-szenről). – VI. 1985:11. 36–49.

Nyugaton és Amerikában az utóbbi 20 évben megjelent tanulmányok elemző ismertetése a kínai forradalmár és demokrata Szun Jat-szen (1866–1925) életútjáról.

VINOGRADOV, V. A.: Rol' naucsnoj informacii v razvitii iszszledovanijsz szovetszkij isztorikov (A tudományos információ szerepe a szovjet történészek kutatómunkájában). – NNI, 1985:4. 3–13.

A 15 éve kialakult Társadalomtudományi Információs Intézet alapvető tevékenységéről, a tudományos tájékoztatásról és kiadványaikról.

Munkásmozgalom, a munkásmozgalom ideológiája

BREUILLY, J.: Liberalism or Social Democracy: A Comparison of British and German Labour Politics, c. 1850–75 (Liberalizmus vagy szociáldemokrácia: összehasonlító elemzés a brit és a német munkáspárti politikáról, kb. 1850–75). – EHQ, 15. 1985:1. 3–42.

A 19. század közepén az angol munkásmozgalom a politikai pártokhoz csapódva működött, ugyanakkor Németországban a munkáspárt csak időlegesen csatlakozott a liberálisokhoz, és a tagok zöme önálló politikai célkitűzésekkel rendelkezett, így hamarabb eljutott a független politikai szervezet létrehozásához.

DICKSON, T.: Marxism, Nationalism and Scottish History (Marxizmus, nacionalizmus és skót történelem). – JCH, 20. 1985:2. 323–336.

A tanulmány a marxizmusnak a nemzeti mozgalmakról általában és a skót nemzeti mozgalomról konkrétan alkotott nézeteit vizsgálja.

FIRSZOV, F. I.: Isztoricszeszkoje znacsenie VII. kongressza Kominterna dlja szplocsenija mezsdunarodnogo kommuniszticeszkogo dvizsenija (A Komintern VII. kongresszusának jelentősége a nemzetközi kommunista mozgalom tömörítése szempontjából). – NNI, 1985:4. 25–39.

Az 1935. július 25.–augusztus 20. között Moszkvában lezajlott, korszakos jelentőségű kommunista találkozó marxista kritikai értékelése.

ROJAHN, J.: Um die Erneuerung der Internationale: Rosa Luxemburg contra Pieter Troelstra. Zur Haltung der radikalen Linken in Deutschland nach dem 4. August 1914. (Az Internacionálé felújításához: Rosa Luxemburg kontra Pieter Troelstra. A radikális bal oldal 1914. augusztus 4-e után). – IRSH, 30. 1985:1. 2–150.

A tanulmány azt vizsgálja: miképpen reagált Rosa Luxemburg arra, hogy a parlamentben 1914. augusztus 4-én a szociáldemokraták megszavazták a háborús kölcsönöket.

SAICH, T.: Through the Past Darkly: Some New Sources on the Founding of the Chinese Communist Party (A homályos múltból: néhány új forrás a kínai kommunista párt megalapításáról). – IRSH, 30. 1985:2. 167–182.

A tanulmány a Kínai Kommunista Párt 1920-as megalapításával kapcsolatban újonnan napvilágot látott anyagok alapján rekonstruálja a kezdet körülményeit.

SHERWOOD, J. M.: Engels, Marx, Malthus and the Machine (Engels, Marx, Malthus és a gép). – AHR, 90. 1985:4. 837–863.

Marx, Engels és Malthus szerint milyen szerepet kapott az iparosítást megtestesítő gép a munkásosztály helyzetének alakulásában.

SZARALIEVA, Z. H.: „Rabocsnij voprosz” na sztranicah revoljucionnoj pecsati 1905–1907 godov (A „munkáskérdés” a forradalmi sajtó hasábjain 1905–1907-ben). – VI. 1985:12. 51–63.

A baloldali orosz sajtó a nyolcórás munka-

napról, a munkások kizsákmányoltságáról és a munkásegységről.

SZUSZLOVA, F. M.: Sztanovlenie Peterburgszkogo „Szojuza bor’bű”, (A pétervári „Harciszövetség” megalakulása). – VI. 1985:11. 95–104.

Az 1895-ös megalakulás dátumának pontosítása, a körülmények részletezésével.

Nemzetközi kapcsolatok

DUBOIS, E.: Un Écossaes, légat a la Cour d’Angleterre: George Conn, 1936–1640. (Egy skót legátus az angol királyi udvarban, 1636–1640.). – RHD, 99. 1985:1–2. 5–20.

A katolikus George Conn diplomáciai tevékenységével, kitűnő római kapcsolatai útján igyekezett I. Károly angol királyt és VIII. Orbán pápát egymáshoz közelíteni. Ezzel az angliai és skóciai protestánsok és katolikusok között jobb kapcsolatokat szándékozott létrehozni.

VELYCHENKO, S.: The Ukrainian-Rus Lands in Eastern European Politics, 1572–1632. Some Preliminary Observations (Az ukrán ruszin földek szerepe a kelet-európai politikában, 1572–1632: néhány előzetes megfigyelés). – EEQ, 19. 1985:3. 281–288.

A tanulmány azt vizsgálja, hogy az ukrán területek a címben említett időszakban milyen politikai súllyal jelentkeztek a svéd, erdélyi, török, osztrák és orosz, a lengyel–litván államközösség újjáalakításával kapcsolatos tervekben.

PERVENCEV, V. V.: Iz isztorij konzli’ szkoj szluzsbü Roszszii XVIII veka (Az orosz konzuli szolgálat XVIII. századi történelméből). – VI: 1985:8. 163–167.

A legelső (1711.) bécsi, illetve párizsi (1715.) konzuli hivatal felállításától a századvég politikailag is igen aktív törökországi orosz képviselő tevékenységéig ismerteti a szerző a kezdetben főként kereskedői és csak utóbb diplomata funkciókat.

Monopolkapitalismus und Entwicklung der Produktivkräfte in Russland un Deutschland von 1860–70 bis 1917–18. (Monopolkapitalizmus és termelőerők fejlődése Oroszországban és Németországban 1860–70-től 1917–18-ig). –

Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1985:4. 47–56.

Szovjet–NDK gazdaságtörténeti kollokvium (1984. október 20-tól november 2-ig, Berlin) az ipari forradalom, a fináncőke és a monopóliumok kérdéskörében. A cikk röviden ismerteti az elhangzott előadásokat és az azokat követő hozzászólásokat, vitát.

SIRRIYEH, H.: Development of the Iraq–Iranian Dispute, 1847–1975. (Az iráni–iraki nézeteltérés kifejlődése, 1847–1975). – JCH, 20. 1985:3. 483–492.

A tanulmány az 1975-ös iraki–iráni szerződés felbomlásáig kíséri figyelemmel a két ország közötti alapvető geopolitikai vitákat. A történelmi háttér megismerése hozzásegít a két ország közötti háború indokainak megértéséhez.

KUTAKOV, L. N.: K isztorii diplomaticsjeszkih otnosenij mezsdu SzSzsZR i Japoniej (A szovjet–japán diplomáciai kapcsolatok történetéről). – VI, 1985:12. 64–76.

1922-től 1984-ig figyeli a szerző a nem hivatalos és hivatalos kapcsolatteremtések folyamatát.

Egyetemes történet

LEHMANN, K.: Staatshaushalt und staatsmonopolistische Eingriffe in den Kreditmarkt in Deutschland und Gross-britannien während der Weltwirtschaftskrise von 1929 bis 1932/33. (Államháztartás és állammonopolista beavatkozás a hitelpiac működésébe Németországban és Nagy-Britanniában az 1929–1932/33-as világgazdasági válság idején). – Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1985:4. 95–112.

A válság során mindkét országban annyira kiéleződött az ellentmondás a termelés magasszintű társadalmiasulása és az elsajátítás magánkapitalista módja között, hogy a tőkés újratermelési viszonyokat csak az állam szerepének megerősödése biztosíthatta. Szó esik a népgazdasági szabályozás különbségeiről is, melyek az egyenlőtlen gazdasági potenciál, az uralkodó politikai viszonyok stb. következményei. Így például Nagy-Britanniában az anticiklikus szabályozás a hitelpiacra koncentráldott (Bank of England). Németországban az államháztartás deficitfinanszírozása és a közmunka szerepe sokkal

jelentősebb volt, mint Angliában. Mindkét helyen a különbségek ellenére az állammonopolista kapitalizmus magasabb fejlettségi szintre jutott.

WICKHAMÍ Ch.: The Uniqueness of the East (A Kelet egyedülállósága). – JPS, 12. 1985:2., 3. 166–196.

A tanulmány egyes keleti birodalmak (arab, perzsa, török és kínai) folytonosságával a

Római Birodalom mulandóságával, valamint a keleti társadalmak évezredek rendszerének sajátosságaival foglalkozik.

GERRIETS, M.: Money in Early Christian Ireland According to the Irish Laws (Pénn a korai keresztény Írországban az ír törvények értelmében). – CSSH, 27. 1985:2. 323–339.

A cikk az ír példán keresztül követi nyomon a pénz szerepének jelentőségét. Az ír katolicizmus kezdetén a pénz nem értékmérő volt, nem is a cserét segítette elő, hanem csupán a bírság fizetésére és bizonyos társadalmi kötelezettségek teljesítésére használták.

BARTLETI, R.: The Conversion of a Pagan Society in the Middle Ages (Egy pogány társadalom hittérítése a középkorban). History, 70. 1985:22. 185–201.

A tanulmány a bambergi püspök, Otto, pomerániai hittérítő útjának állomásait (1124–1128) mutatja be.

SUTTOR, M.: Le „Triumphus Sancti Lamberti de castro Bullonio” et le catharisme à Liège au lieu du XIIe siècle (A „Triumphus...” és a katar eretnokség Liege-ben a XII. században). MA, 1985. t. 91. f. 2. 227–265.

Szt. Lambert ereklyéinek csodás beavatkozása Bouillon várának Albéron II. liege-i püspök által történt bevételénél – a katar eretnokség dogmái – az eretnekek visszatérítése az igaz hitre.

PERFECKY, G. A.: The Slavic and Non-Slavic Sources of the 13th Century Galician-Volhynian Chronicle (A 13. századi galíciai–volhíniai krónika szláv és nem-szláv forrásai). – EEQ, 19. 1985:2. 129–136.

A mai Nyugat-Ukrajna területén készült 13. századi orosz krónika forrásait a tanulmány szláv és nem-szláv eredetűekre osztja, A krónika nemcsak a helyi orosz eseményeket,

hanem lengyel, magyar, galíciai, litván, cseh, tatár kapcsolatokat is feldolgozza.

FLORJA, B. N.: Grjunvaldszkaja bitva (A grünwaldi csata). – VI, 1985:7. 105–112.

A német lovagrendek terjeszkedése és a lengyel–litván–orosz–ukrán szervezett ellenállás, az 1410-es „konfliktusok krónikája”.

JASZTREBICKAJA, A. L.: Szem'ja v szrednevekovom gorode (A középkori városi család). – VI, 1985:8. 68–81.

A középkori európai, mindenekelőtt az itáliai városok minden alapvető társadalmi rétegében megtalálható család szervezeti formájáról, a tradicionális rokoni viszonyok elveiről, jelentőségéről.

FRIED, J.: Über den Universalismus der Freiheit im Mittelalter (A szabadság egyetemes voltáról a középkorban). – HZ, 1985. febr. t. 240. f. 2. 313–361.

Az antik világ római, bizánci és nyugati keresztény szabadságfogalmának áttértékelése a középkor ideológiájában.

ROUILLAN-CASTEX, S.: L'amour et la société féodale (A szerelem és a feudális társadalom). – RH, 1984. okt.–dec. t. 552. 295–330.

A trubadurok dalaiban tükröződő udvari szerelem – az új erotika megfogalmazása – a trubadurok társadalmi eredete – a provencai költészet eredeti formája.

GOLDTWAITE, R. A.: Local Banking in Renaissance Florence (Helyi banktevékenység a reneszánsz Firenzében). – JEEH, 14. 1985:1. 5–56.

A tanulmány a 15. századi firenzei bankok szerepét vizsgálja. Kitér a pénzváltás, a bankbetét, a hitel, a kamatláb szerepére és ennek kapcsán a bankok gazdaságirányító funkcióját vizsgálja, összehasonlítva a velencei bankrendszerrel.

BRODMAN, J. W.: Municipal ransoming law on medieval Spanish frontier (Városi váltságdíj törvény a középkori spanyol határon). – Speculum, 1985. ápr. t. 60. f. 2. 318–330.

A keresztény–muzulmán konfliktus során rabul ejtett katonák és civilek sorsa – katonai és városi szervezetek kiváltásuk elvi és gyakorlati szabályozására, a váltságdíjak előteremtésére hozott intézkedések.

BIETENHOLZ, P. G.: Erasmus und die letzten Lebensjahre Reuchlins (Erasmus és Reuchlin utolsó évei). – HZ, 1985, febr. t. 240. f. 1. 45–66.

Az idős Reuchlin a kortársak megítélésében és a vele kapcsolatos viták tükröződése Erasmus levelezésében.

EVANS, R. J. W.: Culture and Anarchy in the Empire, 1540–1680. (Kultúra és anarchia a birodalomban, 1540–1680). CEH, 18. 1986:1. 14–30.

A tanulmány a Német–Római Birodalomban érvényesülő művelődéspolitikát vizsgálja a címben megjelölt korban. Külön foglalkozik az intellektuális körökben érvényesülő eszmei irányzatokkal, valamint ezen irányzatoknak a környező európai országok értelmiségi rétegeire gyakorolt hatásával.

KAUFMANN, Th. D.: A Census of Drawing from the Holy Roman Empire, 1540–1680, in North American Collections (A Német–Római Császárság festményeinek számbavétele, 1540–1680, észak-amerikai gyűjtemények). – CEH, 18. 1985:1. 70–113.

A cikk listát közöl azokról az 1540–1680 között készült festményekről, melyeket ma észak-amerikai gyűjteményekben lehet megtalálni. A kb. 600 művet számontartó lista szerint az alkotások zöme vallási témát dolgoz fel.

MÜLLER, R. A.: Die deutschen Fürstenspiegel des 17. Jahrhunderts. Regierungslehren und politische Pädagogik. (A 17. század német királytükre. Uralkodástan és politikai pedagógia). – HZ, 1985, jún. t. 240. f. 3. 571–598.

A királytükrök politikai filozófiája a karoling időktől a 17. századig – a szakrális uralkodó-ideál világivá válása – a vizsgált század 69 ismert királytükre.

BARG, M. A.: Meszto XVII veka v isztorii Evropü (A XVII. század helye az európai történelemben). – VI, 1985:3. 58–74.

A szerző a korszak neves tudósa, az újkor kezdetének kérdéseit vizsgálja, elemezve az utóbbi húsz év szakirodalmát is.

CAMERON, R.: A New View of European Industrialization (Új szemlélet az európai iparosodásról). – EHR, 38. 1985:1. 1–23.

A szerző vitatja, hogy az európai iparosodás

az angol forradalommal kezdődött. Az ipari forradalom kifejezést nem találja megfelelőnek, és megkérdőjelezi, hogy Anglia valóban csak modelleként szolgált-e az európai államok iparosodási folyamatában.

GINZBURG, G.: *Mythologie germanique et nazisme. Sur un livre ancien de Georges Dumézil (Germán mitológia és a náciizmus Georges Dumézil egy korai könyvének ürügyén).* – AESC, 40. 1985:4. 695–716.

A tanulmány Georges Dumézil „Mythes et dieux des Germains” (1938) c. művének egy-egy fejezetét alapul véve, elemzi e mű ideológiai és metodológiai következtetéseit. Dumézil intellektuális életrajzának e fejezetei beleilleszkednek szélesebb összefüggésben, a vezető francia értelmiségnek a náciizmussal szembeni magatartásának alakulásában.

KOLLOCH, E.–THÜMLER, W.: *Zur Rolle des Geldes von Bretton Woods-Abkommen bis zur 2. Statutenrevision des Internationalen Währungsfonds 1978. (Az arany szerepe Breton Woods-i egyezménytől a Nemzetközi Valutaalap 1978-as 2. alapszabály-módosítáig).* – Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1985:1. 51–70.

Elemzi az arany visszaszorulásának folyamatát, a tőkés valutaügyletek terén. Közvetlenül a 2. világháború után a stabilitás biztosítása érdekében az arany szerepét pontosan meghatározták. Két fő feladata: 1. az árfolyamképzés, 2. tartalékeszköz. 1950-ben a tőkés világ valutatartalékaiban az arany részaránya 68,4% (33 mrd. dollár), 1970-ben 42,4% volt, a következő évtizedben 10% alá csökkent. 1950-ben az USA a valutaarany 66,1%-át birtokolta, 1970-ben 25,2%-át. Az USA-dollár gyakorlatilag megtartotta aranyalapú valutajellegét az 1968-as aranyfedezet előírás (a kibocsátott bankjegyek 2(!)%-a legyen aranyfedezetű), illetve a dollárvagyon aranyra válthatóságának 1971-es megszüntetéséig. Ennek főbb okai: a pénzügyi aranykészlet nem tartott lépést a világ ipari és kereskedelmi fejlődése által életre hívott szükséglettel, s a privát aranykeresletet ösztönző bizalomvesztés a tőkés valuták közül a 60-as évek elején különösen az USA-dollárt érintette – a nagyméretű amerikai tőkeexport, a több mint 50 államnak fizetett gazdasági és katonai segély, különösen pedig a vietnami háború költségei és a külföldi támaszpon-

tok fenntartása miatt. A szétesést jellemezték az egyre gyakrabban bekövetkező árfolyamváltozások, a devizatózsdék átmeneti bezárása és főként a lemondás a stabil árfolyamok biztosítását szolgáló beavatkozásról. 1971-ben hivatalosan elismerik, hogy a dollár nem egyenértékű többé az arannyal. Az 1978-as IMF alapszabály-módosítás: 1. az arany eltávolítása a valutaárfolyam-rendszerből; 2. az IMF aranykészleteinek 33%-os csökkentése; 3. a hozzájárulások 25%-ának aranyban fizetésének megszüntetése.

II. világháború

PANKRASOVA, M. I.: *V kanun vtoroj mirovoj vojnü. 1939 g. (A második világháború küszöbén 1939-ben).* – NNI, 1985:5. 98–124.

A szerző főleg két kérdést elemez: az 1939 tavaszán és nyarán zajló angol–francia–szovjet tárgyalásokat a kölcsönös segítségnyújtásról, valamint a szovjet–német meg nem támadási egyezményről folyó megbeszéléseket.

SEAGER, F.: *Les buts de guerre alliés devant l'opinion (1939–1940). (A szövetségesek háborús céljai a közvélemény előtt, 1939–1940).* – RHMC, 32. 1985:4. 617–638.

Az angol és a francia sajtóban megjelent, különböző rendezvényeken prominens személyek által előadott, az érintett országok háborús céljaira vonatkozó állításokat elemzi Lengyelország lerohanásától Franciaország megtámadásáig terjedő időszakban.

BREITMAN, R.: *The Allied War Effort and the Jews, 1942–1943 (A szövetségesek háborús erőfeszítése és a zsidók, 1942–1943).* – JCH, 20. 1985:1. 135–156.

A tanulmány azt vizsgálja, hogy a második világháború során a szövetségesek miért nem tettek hathatós lépéseket a holocaust ellen.

MALKOV, V. L.: *Iz isztorij podgotovki Berlinszkoj konferencii. Novüje dokumentü, (A Berlini konferencia előkészületeiről. Új dokumentumok).* – NNI, 1985:6. 128–138.

Az 1945. július 17.–augusztus 2. tartott nagyhatalmi konferencia előkészítő fázisának 12 újonnan publikált dokumentumát fordította, kommentálta és bevezette V. L. Malkov.

PLOTNIKOV, G. K.: Pobeda na Dal'nem Vosztoke. K 40-letiju okoncsanija vtoroj mirovoj vojnü (A távolkeleti győzelem. A második világháború befejezésének 40. évfordulója). – ISzSzSzR, 1985: 5. 52–57.

Az 1945 májusától szeptember 2-áig, Délkelet-Ázsiában, a Csendes-óceán medencéjében, a távolkeleti országokban lezárult világháborúról.

VALIANI, L.: Il fascismo: controrivoluzione e rivoluzione (A fasizmus: ellenforradalom és forradalom). – RSI, 1985. t. 97. f. 1. 86–101.

A tanulmány a történetírásnak a két háború közötti magyarországi fasizmussal kapcsolatos eredményeire támaszkodva elemzi a fasizmus és a nemzeti szocializmus sajátosságait, illetve hasonlítja össze a kommunizmus és a demokrácia irányelveivel.

Közép- és Dél-Európa

PERLUGA, J.: Byzanz auf dem Balkan im frühen Mittelalter (Bizánc a Balkánon a korai középkorban). – Südostforschungen, Band XLIV, 1985. 1–16.

A 6–11. századig kíséri végig a népmozgásokat és korai államalapításokat a Balkánon. Ezek nagyrészt meghatározták a mai görög-szláv etnikai határt, másrészt a katolikus keresztény egyházi határokat. Különös figyelmet szentel a bolgár–bizánci kapcsolatoknak. A bizánci modell sokkal erősebben befolyásolta a kialakulási szakaszukat élő szláv államokat, mint általában feltételezték, és bizonyos területeken még ma is felismerhető a bizánci példa hatása.

UCHITELLE, D. J.: New Sources of Information on Eastern European Jewish Life, 1785–1920 (A kelet-európai zsidó élettel kapcsolatos új források, 1985–1920). – EEQ, 19. 1985:2. 161–174.

A tanulmány 19. századi utazók tollából származó információk alapján betekintést nyújt a korabeli kelet-európai zsidóság életformájába, beilleszkedésük mértékébe és szokásaikba.

European Jewish Life, 1785–1920 (A kelet-európai zsidó élettel kapcsolatos új források, 1985–1920). – EEQ, 19. 1985:2. 161–174.

A tanulmány 19. századi utazók tollából

származó információk betekintést nyújt a korabeli kelet-európai zsidóság életformájába, beilleszkedésük mértékébe és szokásaikba.

Albánia

HETZER, A.: Ein Blick in die Albanienakten des Bonner Auswärtigen Amtes (Pillantás a bonni külügyminisztérium albániai aktáiba. Politikai archívum.) – Südostforschungen, 1985. 223–233.

Az albánok nem férhetnek hozzá az archívumhoz, mert nem biztosítják a kölcsönösséget. Tájékoztatást ad ezen aktákról, felhasznalhatóságukról. Megállapítja, hogy a „Törökország 143” jelzetű akták 33 kötete több összefoglaló híradást és albán eredetűket tartalmaz; lehetséges, hogy a kutatásban még nem ismerik ezeket. Különösen érdekesnek tartja a két világháború közötti időszak anyagát, főként azért, mert erről a korról az albán történetírás még nem készített használható összefoglalást. (Például az albánok szerint létezett az 1944 előtti polarizáltság.) Egyébként feltehetőleg az albánok, ha hozzáférnének ezen publikációkhoz, anyagokhoz, akkor sem hoznák nyilvánosságra őket, mert a történészek ott téziseiket a források tudatos figyelmen kívül hagyásával fogalmazzák meg („Népdalokat archívumok helyett”), A szerző feltételezi, hogy az olasz és az angol archívumok is sokat nyújthatnának a témában.

Anglia

FLEMING, R.: Monastic lands and England's defence in the Viking Age (Monostori földek és Anglia védelme a vikingek korában). – EHR, 1985. ápr. t. 100. f. 395. 247–365.

A viking invázió során kifosztott, gazdátlaná vált monostori földek sorsa – a szász királyok, mint a pusztulás haszonélvezői – Alfréd és örökösei megerősödése az ex-monostori birtokoknak a királyi fiskusba való beolvastásával, védelmi célokra való kiépítésével.

LEWIS, N. B.: The feudal summons of 1385. (Az 1385-ös hűbères hadbáhvás). – EHR, 1985. okt. t. 100. f. 397. 729–746.

Az északról fenyegető francia–skót invázió ellen az egyházi és világi hűbéresek váratlan hadba hívásának katonai és belpolitikai hátterével foglalkozik a tanulmány.

POWER, M. J.: London and the Control of the „Crisis” of the 1590 (London és az 1590-es évek „krízise” feletti kontrol). – *History*, 70, 1985: 230. 371–385.

A 16. század utolsó tizedében a Tudor-háznak komoly gondokkal kellett szembenéznie: magas árak, élelemhiány, adók, hadviselés Spanyolország és Írország ellen, kormányválság. A tanulmány azt vizsgálja, hogy ebben a válságban London hogyan tudta megőrizni irányító-ellenőrző szerepét az ország gazdaságában.

SCHWARZ, L. D.: The Standard of Living in the Long Run: London, 1700–1860 (Életszínvonal hosszú távon: London, 1700–1860). – *EHR*, 38, 1985: 1. 24–41.

A szerző a címben jelzett időszak jövedelmi-megélhetési viszonyait vizsgálja Londonban, de adatait összehasonlítja a korabeli francia, német városok életszínvonalra vonatkozó adataival is.

BURROUGHS, P.: Crime and punishment in the British army, 1815–1870 (Bűn és büntetés az angol hadseregben). – *EHR*, 1985. júl. t. 100. f. 396. 545–571.

A katonai kihágások és bűnök megítélése és büntetése – reformkísérletek a katonai szolgálat körülményeinek javítására – hatásuk a hadsereg személyi összetételére, a bűnözés csökkentésére.

MUNCK, R.: Class and Religion in Belfast: A Historical Perspective (Osztály és vallás Belfastben: történelmi perspektíva). – *JHC*, 20, 1985: 2. 241–260.

A tanulmány a század elejétől kezdve követi nyomon az észak-ír társadalom osztályproblémáit, vallási megosztottságát, illetve ezek eredményeként bekövetkező politikai ellentéteket.

FEARON, P.: The Growth of Aviation in Britain (A repülés fejlődés Angliában). – *JCH*, 20, 1985: 1. 21–40.

A tanulmány az angol polgári repülőgépipar fejlődését követi nyomon. A repülőgépipar az ország kormányzatának költségvetésével

függött össze, és a polgári repülőgép-fejlesztés története hasonlít a hadirepülőgép-gyártás fejlesztéséhez.

Bulgária

POPETROV, Ny.: Verfassungsrechtliche Probleme in Bulgarian während der Regierung von Zar Boris III., 1918–1943 (Alkotmányjogi problémák Bulgáriában III. Boris cár kormányzása alatt, 1918–1943-ig). – *Südostforschungen*, 1985. 205–221.

A bolgár állam demokratikus formája – ahogyan az a türannoszi alkotmányban elő van írva – a parlamentáris rend és a pártrendszer gyengeségei miatt nem valósult meg a politikai gyakorlatban. Bulgária ezen alaptörvénye ellen 1918 és 1944 között igen erős támadásokat hajtottak végre, ami arra vezetett, hogy az alkotmány már csak formálisan működött. (A vizsgált korszak utolsó évtizedében arra használtak fel egyes paragrafusokat, hogy különböző manipulációk és szándékos félreértelmezések útján az országban berendezkedett autoriter rezsim akcióinak törvényes jelleget kölcsönözzenek.) A szerző véleménye szerint 1943 után a fejlődés nem a Harmadik Birodalom példáját követte, és a fasizmus nem klasszikus formájában jelent meg.

Csehszlovákia

CHROPOVSKÝ, B.–RUTTKAY, A.: Archeologický výskum a genéza slovenského etnika (A régészeti kutatás és a szlovák etnikum eredete). – *HČ*, 33, 1985: 2. 257–292.

A szlovák régész–történész páros főleg az észak-, illetve a kelet-szlovákiai ásatások nyomára vonatkozásairól szerzett ismereteket összegzi, vagyis a mai kelet-szlovákiai területek szláv benépesülésének folyamatait vizsgálják a korabeli történelmi viszonyokba ágyazva az 5. századtól a 13. századig.

NOVÝ, R.: O sedleckých knihách a způsobu jejich zpracování (A sedleci könyvekről és feldolgozásuk módjáról). – *ČCH*, 33, 1985: 2. 255–261.

Az egyház által a 12. században alapított Sedlec és a hozzá tartozó kolostor történetére fennmaradt források eddigi elemzésé-

nek módjáról és eredményeiről számol be a szerző, a község és a kolostor történetét a huszita mozgalom kitöréséig vizsgálva.

ČECHURA, J.: Struktura pozemkové držby v západních Čechách na počátku husitské revoluce (A földtulajdon struktúrája Nyugat-Csehországban a huszita forradalom kezdetén). – SbH, 1985. 31. köt. 5–53.

A tanulmány a volt püzeni terület földtulajdonviszonyait vizsgálja az egyházi, a királyi és a nemesi földbirtokviszonyok alakulásának tükrében.

LASTUFKA, K.: Bohemia During the Medieval black Death: A Pocket of Immunity (Bohémia a középkori pestisjárvány alatt: az immunitás titka). – EEQ, 19. 1985:3. 275–280.

Az 1347–1351 között egész Európára kiterjedő nagy pestisjárvány elkerülte Csehország területét. A tanulmány szerint a lakosság nagy része védelemmel rendelkezett, a járványhordozó fekete patkány nem terjedt el a területen, és a Csehországot körülvevő hegyek, erdők szintén hozzájárultak a járvány visszatartásához.

KLESSEN, J. M.: Marriage and Family in Medieval Bohemia (Házasság és család a középkorban Bohémiában). – EEQ, 19. 1985:3. 257–274.

A tanulmány 1373 és 1423 közötti adatokra támaszkodva vizsgálja a középkori Csehország házassági, illetve családi vitákkal kapcsolatos ítékezései gyakorlatát; a felek ilyen jellegű ügyeiket elsősorban az egyház, másodsorban pedig városi világi bíróságok elé vitték.

BŮŽEK, V.: Majetkové rozvrstvení stavu bechyňského kraje v letech 1523–1557. Edice berního rejstříku Bechyska z roku 1523. (A vagyónrétegződés alakulása Bechyn megyében 1523–1557. Az 1532-es bechyni adójegyzék alapján). – HD, 1985. 13. köt. 65–87.

A Fehér-hegyi csata előtti korszakból származó adólajstromok közül ez az egyetlen, amely a kutatók figyelmét elkerülte. A szerző ennek az 1523-as adójegyzéknek az elemzését adja, amely jellemzően tükrözi a Jagello-kor végi Csehország birtok- és társadalmi viszonyainak bonyolult voltát.

MATĚJEK, F.: Moravská vinice a tricetiletá válna (A morvaország szőlőtermelő területek és

a harmincéves háború). – SbH, 1985. 31. köt. 55–81. II. rész.

A tanulmány első részében (Sborník historicky 1984. 30. köt.) a szerző a háború közvetlen hatásainak mértékét igyekszik feltárni. Ebben a részben a feldolgozott források táblázatos kimutatását végezte el 1669–1672 közötti évekkel bezárólag.

MATĚJEK, J.: Hlavní rysy vývoje územní struktury výroby v českých zemích v období 1848–1902 (A termelés területi struktúrája alapvető vonásai a cseh országrészekben 1848–1902-ben). – SSB, 83. 1985:4. 241–260.

A cseh országrészek gazdasági fejlődéséről (1918-ig) készülő szintézis előtanulmányában a szerző Csehországban, Morvaországban és Sziléziában a 19. század közepén készült összeírások és az ipari üzemek 1902-es összeírása legfontosabb adatai, fejlődésének fő jellemvonásait vizsgálja.

VONDRUŠKA, V.: Zemědělská revoluce na rustikálu v 1. polovině 19. století (A mezőgazdasági forradalom és a parasztság földbirtoka a 19. század első felében). – SbH, 1985. 31. köt. 83–140.

Rendkívül gazdag levéltári anyag alapján vizsgálja a tanulmány a cseh országrészek paraszti gazdaságaiban végbemenő fejlődést, a kapitalizálódás megindulásának folyamatát. A tanulmány gerincét a 19. század 20–40-es éveinek az elemzése képezi.

AMORT, Č.: K přípravám Slovenského národného povstání a úloze partizanského hnutí (Adalék a Szlovák Nemzeti Felkelés előkészítése kérdéséhez és a partizánmozgalom szerepéhez). – ČČH, 33. 1985:2. 190–211.

A tanulmány főleg a csehszlovák–szovjet kapcsolatok történetéhez kiadott (Prahá, 1984) dokumentumgyűjtemény (IV. köt. 2. rész), tehát sok tekintetben még ismeretlen adatok alapján foglalkozik a kérdéssel, s időben az 1943 nyara és 1944 tavasza közötti eseményeket dolgozza fel.

ČIERNÁ-LANTAYOVÁ, D.: Československý antifaštický odboj a formovanie postoja k Maďarsku (A csehszlovák antifasiszta ellenállás és a Magyarországgal kapcsolatos állásfoglalás körvonalazódása). – ČČH, 33. 1985:1. 51–59.

A csehszlovák és a magyar levéltárakban végzett kutatások, a kiadott magyar és csehszlo-

vák dokumentumok, illetve a két ország legújabb kutatásainak eredménye alapján a cikk írója a Magyarországhoz való viszony kialakításának bel- és külpolitikai indítékait, főleg a csehszlovák nemzeti állam kialakítására irányuló törekvések Magyarországra is kiható következményeit elemzi az 1949-es évek elejétől 1945 tavaszáig.

Franciaország

CARDONA, M. A. I.: La détérioration du statut de la femme aristocratique en Provence (X^e – XIIIe siècles) (Az arisztokrata nők jogi helyzetének romlása Provence-ban a X–XIII. században). – MA, 1985:1. 5–32.

A matrilineáris arisztokrata társadalom patrilineárisra való átalakulása Dél-Franciaországban – változás a házassági gyakorlatban, a nők fokozatos háttérbe szorítása a családon belül, a vagyona feletti rendelkezési és hagyatkozási jogainak fokozatos elvesztése.

GOTTBERG, A.: Wollten die Physiokraten die Revolution? (Akarták-e a fiziokraták a forradalmat?) – Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1985:1. 97–114.

Vizsgálja Choiseul leváltásának hátterét a gyarmatpolitikai döntések fényében. A fiziokraták az abszolutizmust lépéskényszerbe akarták hozni, hogy kieroszakoljanak egy trendváltást, melynek meg kellett volna akadályozni, hogy a francia gazdaság a kis- és középipar elhanyagolásával elsősorban nagyipari üzemekre épüljön. Nem akartak alulról jövő forradalmat, csak egy palotaforradalom gondolatával játszottak, vagy egy – az angol „dicsőséges forradalom” mintájára véghez vitt – korlátozott polgári-liberális államszínre gondoltak, amely megnyitotta volna az utat egy liberális gazdaságpolitikához. Nem sejtették, hogy a nyomás, melyet nem utolsósorban az 1786-os kereskedelmi szerződéssel gyakoroltak, a Nagy Francia Forradalom egyik döntő kiváltó oka lesz.

BENEDICT, Ph.: Bibliothèques protestantes et catholiques à Metz au XVIIe siècle (Protestáns és katolikus könyvtárak Metzben a 17. században). – AESC, 40. 1985:2. 343–370.

A szerző több száz, személyes javakat felsoroló leltárt elemez és próbál következtetéseket levonni az olvasási szokásokra és a

könyvtárak összetételére Metz városában. A 17. században Metzben volt az egyik legelősebb protestáns csoport.

ROOT, H. L.: Challenging the Seigneurie: Community and Contention on the Eve of the French Revolution (A hűbérendszer kihívása: közösség és viszály a francia forradalom előestéjén). – JMH, 57. 1985:4. 652–681.

1789 júliusában Franciaország több részén a parasztok megtámadták a földesurak kastélyait. A tanulmány a falusi parasztság 1789 előtti helyzetét, a falusi politikai élet feszültebbé válásának folyamatát mutatja be.

ALLINE, J.-P.: La déclaration des droits de l'homme et les aspirations libérales en Europe. Le témoignage de la presse (Az Emberi Jogok Nyilatkozata és liberális törekvések Európában a sajtó alapján). – AHRF, 57. 1985:4. 426–441

A szerző a liberális elit által leginkább olvasott 11 francia, 4 angol, 7 olasz és német, 3 svájci, 10 holland újságot dolgozza fel. A statisztikai megközelítés azt mutatja, hogy az északi kikötőkben főleg a személyes szabadsághoz és a kereskedelem szabadságához kapcsolódó jogok prioritása jellemző. Dél-Európában ezzel szemben főleg a hatalom kérdése és a társadalmi szerződés gondolata áll a liberális újságok érdeklődésének központjában.

HIGONNET, P.: The social and cultural antecedents of Revolutionary discontinuity: Montagnard and Girondis (A forradalmi törés társadalmi és kulturális előzményeiről: hegy pártiak és girondisták). – EHR, 1985, júl. t. 100, f. 396. 513–544.

A forradalom szociális és társadalmi determináltságával szemben a „megcsúszásnak” a korábbi ideológiai és társadalmi struktúrában belüli ellentmondásokban való keresése – a girondista-montagnard probléma historiográfiájának kritikai áttekintése.

HAU, M.: La longévité des dynasties industrielles alsaciennes (Az elzászi iparos dinasztiák hosszú fennmaradása). – MS, 1985:3. 9–26.

Az elzászi iparvállalatokat vezető dinasztiák többsége a 18. századtól a 20. század közepéig nem változott. Ennek oka nem elsősorban a generációk által felhalmozott vagyon, hanem az, hogy a családok átadták az egymást követő nemzedékeknek azokat a maga-

tartásformákat és attitűdöket, amelyek kedveznek az ipari vállalatok vezetésének.

HUBSCER, R.: La petite exploitation en France: reproduction et compétitivité (fin XIXe siècle – début XXe siècle) (A kisbirtok Franciaországban: újratermelés és versenyképesség (19. sz. vége – 20. sz. eleje). – AESC, 40, 1985:1, 1–33.

A cikk szerzője igyekszik arra a tényre ráirányítani a figyelmet, hogy a francia kisbirtokot is jellemzi a mezőgazdasági találmányok felhasználása és egyre inkább tért hódít a gazdasági racionalitás. Így a kisbirtok nem kerül hátrányos helyzetbe a nagyobb gazdaságokhoz viszonyítva. A piachoz alkalmazkodás azonban a kisbirtok esetében kétségtelenül lassúbb.

CARON, V.: Prelude to Vichy: France and the Jewish Refugees in the Era of Appeasement (Előjáték Vichyhez: Franciaország és a zsidó menekültek a megbékélés korában). – JCH, 20, 1985:1, 157–176.

Az 1930-as években Franciaországban 50–60 ezer zsidó menekült élt. A tanulmány a francia zsidóság politikai tevékenységével, illetve a politizáló zsidók által képviselt irányzat társadalmi hátterével foglalkozik.

India

STEIN, B.: Politics, Peasants and the Deconstruction of Feudalism in Medieval India (Politika, parasztok és a feudalizmus szétbomlása a középkori Indiában). – JPS, 12, 1985:2–3., 54–86.

A tanulmány három kérdéscsoportra keres választ: a történelmi agrárfeltételek stabilitásának szerepe, az indiai állam szerepe, valamint a társadalmi-gazdasági formációk kívánatosságának szerepe a középkori indiai feudális társadalomban.

HABIB, I.: Classifying Pre-Colonial India (A gyarmatosítás előtti India osztályozása). – JPS, 12, 1985:2–3, 44–53.

A tanulmány a 16. század előtti India társadalmi rétegeinek, osztályainak szerepét elemzi, miközben képet ad a jelenkori indiai historiográfia ezzel kapcsolatos egyéni nézeteiről.

SHARMA, R. S.: How Feudal was Indian Feudalism? (Mennyire volt feudális az indiai feudalizmus?). – JPS, 12, 1985., 3, 19–43.

A tanulmány összehasonlítja az európai klasszikus feudalizmus és az indiai feudális társadalom közötti különbségeket, a jobbagység eltérő kiszolgáltatottsági fokának, a jobbágyi földhasználat különbözőségeinek figyelembevételével.

Izrael

NEAR, H.: Experiment and Survival: The Beginnings of the Kibbutz (Kísérlet és fennmaradás: A Kibbutz kezdete). – JCH, 20, 1985:1, 177–197.

A tanulmány az első kibbutz létesítéséről (1909), a kezdeti nehézségekről, valamint ezek áthidalásáról szól.

Jugoszlávia

ZOGRAFSKI, D.: Veränderungen und Tendenzen der neueren Wirtschaftsgesichte Makedoniens (Változások és tendenciák Makedónia újkori gazdaságtörténetében). – Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1985:1, 87–96.

A 19. század közepén felgyorsul a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet. Az 1839-ben megkezdett gühlhanei reformok nagy ellenállásra találtak és bár az 1848-as forradalmak nem érintették közvetlenül az oszradalmak nem érintették közvetlenül az oszradalmak birodalmat, nyilvánvaló vált az alkalmazkodás szükségessége. Elősegítette ezt a régi bevonása a nyugat-európai kereskedelembe és közlekedésbe, ami különösen a krími háború idején vált érezhetővé. Makedóniában ez annál is időszerűbb volt, mivel a birodalom gazdaságilag legfejlettebb részei közé tartozott.

ZAJCEV, V. V.: Serbiens Eisenbahnprobleme am Beginn seiner stattlichen Souveranität und Russlands Haltung dazu (Szerbia vasútépítési problémái állami önállósága kezdetén, és Oroszország ezzel kapcsolatos magatartása). – Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1985:1, 71–86.

Szerbia az 1881-es megállapodás alapján erős gazdasági és politikai függésbe került az Osztrák–Magyar Monarchiától. Oroszország ezt nem tudta megakadályozni, nem volt elég ereje és eszköze az aktív külpolitikához. Ezenkívül ott volt a hatalmas orosz belső

piac. Az orosz burzsoázia nem kockáztatta azt, hogy egy ilyen nyugtalan zónában, mint a Balkán, állami támogatás nélkül részt vegyen a vasútépítésben.

DEROC, M.: The Former Yugoslav Army (A korábbi jugoszláv hadsereg). – *EEQ*, 19. 1985:3. 363–374.

A tanulmány 1918–1934 közötti időszakra vonatkozóan vizsgálja a Jugoszláv Királyi Hadsereg tisztikarának felépítését.

Magyarország

LUKAČKA, J.: Výchvín osídlenia stredného a severného Ponitria do 15. storočia (A Nyitra folyó vidéke középső és északi területeinek benépesülése a 15. századig). – *HČ*, 33. 1985:6. 817–840.

A szerző a terület középkori benépesülése kérdését vizsgálva, cáfolni igyekszik a szerinte még napjainkban is szép számban meglevő helytelen nézeteket, amelyek tagadják vagy legalábbis megkérdőjelezzik e terület kora feudalizmuskori (8–11. sz.) szláv benépesülését, illetve a szlovák lakosságnak a Nagymorva birodalom óta tartó folyamatos jelenlétének tényét.

CONSTANTINESCU, R.: Insemnari privind epoca lui Vlad Ţepeş. 1. Premisele economice. 2. (Vlad Ţepeş kora. Gazdasági alapok). – *RA*, 1985:1. 26–36.

Brassó és Nagyszében szerepe a 15. századi közvetítő kereskedelemben, a hazai és külföldi, többek között magyar feldolgozások alapján.

VELIMAN, V.: Documente turco-osmane privind vilaietul (Elaietul) din Timişoara (Török-oszmán források a temesvári vilajetről). – *RA*, 1985:4. 413–427.

1554-ből, 1570-ből, 1575-ből, 1664-ből, 1716-ből származó források török és román nyelven a török birodalom európai helyzetéről, isztambuli források alapján.

VOZÁR, J.: Baníctvo na Slovensku v čase protihabsburských stavovských povstání (Szlovákia bányászata a Habsburg-ellenes rendi felkelések idején). – *HČ*, 33. 1985:1. 85–98.

A cikk a 17. század legelejétől a 18. század 3. évtizedének végéig (hozzávetőleg a Bocskai-szabadságharcotól a Rákóczi-szabadságharcig) terjedő időszakban lezajlott magyar rendi felkeléseknek az észak-magyarországi területek bányászatára gyakorolt hatását vizsgálja, amely a szerző véleménye szerint súlyos negatív következményekkel járt.

HORVÁTH, P.: Posledné obsobie tureckej moci na Slovensku (A törökök szlovákiai uralmának befejező szakasza). – *HČ*, 33. 1985:3. 423–439.

A cikk a szlovákiai török uralom utolsó, valamivel több, mint két évtizedéről (1663–1685), főleg Érsekújvár 1663-ban történt elfoglalásának és az ún. „érsekújvári elajet” néven létrehozott új török tartomány, gazdasági, társadalmi, politikai és katonai következményeiről, illetve Érsekújvár és környéke a törökök fennhatósága alól való felzabadosulásáról számol be.

Németország

HELD, W.: Die Sicherung der Ernährung als bedeutsame Komponente der Beziehungen zwischen Stadt und Land in Thüringen im 16. Jh. (Az élelmezés biztosítása, mint a város és falu közötti kapcsolatok lényeges eleme a 16. századi Thüringiában). – *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1985:2. 119–130.

E kapcsolatokra alapvetően a város fölénye jellemző, mégis a csekély élelmiszerfelesleg és az azzal együttjáró bizonytalanság az élelmiszer-ellátásban függővé tette a városokat is a környező vidék rendszeres gabona- és húsbehozatalától. A tanulmány a városok konkrét intézkedéseit vizsgálja a rendszeres behozatal biztosítására.

MANGELSDORF, G.: Anmerkungen zur Erforschung mittelalterlicher Wüstungsursachen im Flachland zwischen Elbe und Oder (Megjegyzések az Elba és Odera közti síkság középkori pusztásodása okainak kutatásához). – *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1985:2. 131–138.

Az eddigi kutatás a következőkre összpontosított: a pusztásodás kiterjedése, a továbbterjedés, ezek okai. Emellett fontos volt a szakaszok időbeli szétválasztása. A pusztásodás időbeli súlypontja a 14. század végére esett, és e folyamatban a városoknak is szerepük volt.

MICHEL, H.: Volkszählungen in Deutschland. Die Erfassung des Bevölkerungsstandes von 1816 bis 1933 (Népszámlálások Németországban. A népesség regisztrálása 1816 és 1933 között). – Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1985:2. 79–91.

A 18. században a népességszám és -struktúra alapját az egyházi anyakönyvekből összefoglalt adatok nyújtották. Fokozatos javulás következett be az egyes német államokban a kibontakozó kapitalizmus és az azzal összefüggő részleges gazdasági és kereskedelempolitikai egyesülések során, egészen a birodalom alapításáig. 1816-ban volt az első porosz népszámlálás, 1834-ben az akkor alakult vámszövetségben. Ekkor még nem voltak általános szabályok, csupán annyi, hogy háromévente kell tartani. 1867-ben először történt meg, hogy minden német államban egyidejűleg tartottak népszámlálást, bár az alapelvek nem mindenhol voltak azonosak. 1871-ben egységes előírásokat léptettek életbe a kivitelezésre és az értéklésre vonatkozólag (háztartásbeli pozíció, nem, születési hely, év, családi állapot, vallás, foglalkozás, állampolgárság, lakhely és a számlálás idején távol levő személyek). 1875-től 1910-ig ötévenként tartottak népszámlálást. Ezt követően 1933-ig – a világháború és a válság miatt – csak egy, az előírásoknak megfelelő népszámlálás volt 1925-ben.

NDK

ROESLER, J.: Investitionsrhythmus und materielle Interessiertheit in der Volkswirtschaft der DDR von 1950 bis 1970 (A beruházások üteme és az anyagi érdekltség az NDK népgazdaságában 1950 és 1970 között). – Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1985:2. 139–166.

1949 és 1970 között az építési beruházások aránya 15,1%-kal csökken, míg a termelőszköz-beruházások 18%-kal emelkednek. Ez a trend megfelel az extenzív növekedésről az intenzív növekedésre való áttérés szükségességének a 60-as években.

OPITZ, P.: Die Kategorie Arbeitsproduktivität in der politischen Ökonomie der DDR von 1945 bis Ende der 70-er Jahre (A munka termelékenységének kategóriája az NDK politikai gazdaságtanában 1945-től a 70-es évek végéig). –

Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1985:4. 25–45.

Az 50-es években több tényező miatt – a legfontosabb talán az ideológiai volt – az egy áru előállításához társadalmilag szükséges munkaidőt az előmunkára redukálták, és a munka termelékenységét ennek hatékonyságaként definiálták. A szerző vázolja azt a hosszú folyamatot, ahogyan az NDK közgazdászai az élőmunka-megtakarításon kívül elismerték az eszközellátottság és -kihasználás, az egységre jutó anyag- és energia-megtakarítás és a minőségjavítás szerepét is.

ROESLER, J.: Die Beziehungen zwischen wirtschaftslenkenden Organen und Industriebetrieben im Osten Deutschland, von der Befreiung vom Faschismus bis zur Gründung der DDR (A gazdaságirányító szervek és ipari üzemek kapcsolata Németország keleti részében a fasizmus alóli felszabadulástól az NDK létrejöttéig, 1945–1949-ig). – Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1985:4. 9–24.

Az ipar szervezeti struktúrájának fejlődésében 1945 és 1949 között alapvetően az egységesedés tendenciája ismerhető fel. A gazdaságirányító szervek szintjén ez a Szovjet Katonai Adminisztráció, a tartományok és a német központi igazgatás hatékonyabb együttműködését jelentette.

SCHWARZEL, R.: VEB Kombinat NARVA. Einige Überlegungen zur Kombinatbildung Ende der 60-er Jahre (A NARVA népi tulajdonban levő kombinát. Néhány gondolat a kombinátok kialakulásáról a 60-as évek végén.) – Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1985:3. 27–41.

A kombinátok fejlődése eredménye és egyben folytatása az NDK népgazdaságában végbemenő állandó koncentrációs folyamatnak. Ez összhangban van a termelés további koncentrációjának gazdasági törvényszerűségével, a termelés és a munka társadalmisításának tendenciájával. Így a 60-as években jobban lehetővé vált a tudományos-technikai haladás érvényesítése azáltal, hogy a kombinátban megteremtett zárt újratermelési rendszer egységes vezetés alatt biztosította az újratermelés összes fázisának szerves összekapcsolását. Ily módon a kombinátokban lehetővé vált a mennyiségi és minőségi növekedés.

MÜHLFRIEDEL, W.: Der Wirtschaftsplan 1948. Der erste Versuch eines einheitlichen Planes der Deutschen Wirtschaftskommission zur ökonomischen Entwicklung der sowjetischen Besatzungszone (Az 1948-as gazdasági terv. A Német Ipari Bizottság első kísérlete a szovjet megszállási övezet gazdasági fejlesztésének egységes terve). – Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1985:3. 9–26.

Az 1948-as terv első gazdasági célkitűzése a polgári gazdaság helyreállítása, nemcsak annyiban, hogy a hadiipari termelést megszüntetik, hanem hogy lerakják azokat a szociálökonomiai alapokat is, melyek kizárják az imperializmust és a militarizmust. Ettől függött a két másik cél elérése: a jóvátételek teljesítése és a népesség jobb ellátása.

Olaszország

PALLA, M.: L'imperialisme fasciste (A fasiszta imperializmus). – RHDGM, 35. 1985:3. 25–46.

A cikk szerzője az olasz fasizmus külpolitikájáról szóló történeti feldolgozásokat értékeli. Részletesen elemzi G. Salvamini, R. De Felica, G. Carocci, E. Ragionieri, E. Di Nolfo, G. Rochat és A. Del Bocca külpolitikai vonatkozású írásait.

LEGNANI, M.: Bloc de pouvoir et choix économiques (Hatalmi blokk és gazdasági választak). – RHDGM, 35. 1985:3. 47–68.

A szerző az olasz fasizmus gazdaságpolitikáját elemzi. Vizsgálja a 20-as évek második felének ipari és mezőgazdasági politikáját, a nagy gazdasági válság mérsékelésére tett intézkedéseket és a háborús gazdaságpolitikát.

SANTOMASSIMO, G. P.: Classes subalternes et organisation du consensus (Az alsó osztályok és a konszenzus megszerzése). – RHDGM, 35. 1985:3. 69–86.

A szerző csoportosítja azokat a nézeteket, amelyek az olasz tömegeknek a fasizmussal szembeni ellenérzésit és akcióiót bizonyítják. Megkérdőjelezi, hogy egyáltalán beszélhetünk-e nemzeti egyetértésről akár a húszas–harmincas évek viszonylatában is.

Románia

REPPNER, H.: Gesellschaftsentwicklung und Mentalität dargestellt am Beispiel der Rumänen

im Zeitalter der Aufklärung (Társadalmi fejlődés és mentalitás összefüggései a románok felvilágosodás korabeli példáján). – Südostforschungen, Band XLIV, 1985. 139–161.

Megállapítja, hogy a 18. század közepén a román nép többségét – a Kárpátokon innen és túl – ugyanolyan mentalitásbeli vonások jellemzik, nevezetesen a gyanakvás és elutasítás mindenféle újítással szemben. Száz évvel később viszont érzékelhető különbség tapasztalható a Habsburg és a moldvai–havasalföldi románok között. Míg a Habsburg oldalon különböző mértékben ugyan, de lejátszódott, vagy megkezdődött a mentalitás változása, ez nem mondható el a másik oldalról. Ott csak a 20. század elején megy végbe az alapvető változás.

POP, I. A.: Din relațiile Țării Hațegului cu Țara Românească în veacului al XV-lea și la începutul veacului al XVI-lea (Hátság kapcsolata Havasalfölddel a 15. században és a 16. század elején). – RI, 1985:1. 80–85.

A kapcsolat alapja az egységes civilizáció, nyelv és eredet. A cikk jelentősnek tartja azt a Neagoe Basarab és Zápolya János közötti, 1520. június 9-kei egyezményt, mivel első ízben vontta meg Erdély és Havasalföld között a határt.

REZACHEVICI, C.: Politica internă și externă a Țărilor române în primele trei decenii ale secolului al XVII-lea. (A román fedelemsegek bel- és külpolitikája a 17. század első három évtizedében). – RI, 1985:1. 5–30., 1985:2. 145–160.

Radu Șerban, Radu Mihnea, Ieremia Movilă, Niron Barnovschi és Bethlen Gábor belpolitikai szempontból a fedelemsegek szükséges belső egyensúlyának visszaállítására törekedtek, külpolitikai szempontból a Habsburg birodalom és Lengyelország hatalmától igyekeztek megszabadulni.

VLAD, M.: Un principe iluminist pe tronul Țărilor române: Nicolae Mavrocordat (Egy felvilágosult uralkodó a román fejedelemségek trónján: Nicolae Mavrocordat). – MI, – 1985:8. 36–39. 1985:9. 7–10.

Könyvtárak, építészet, művészet a 18. század elején a román fejedelemségekben.

LEMENY, Ș.: Patria în gândirea română din secolul al XVIII-lea (A haza a 18. századi román gondolkodásban). – RI, 1985:3. 229–243.

A román nemzeti gondolat megjelenése az irodalomban, a román fejedelemségek közötti politikai és kulturális kapcsolat hozzájárul a modern szellemi élet kialakulásához.

STĂNESCU, A.: Ecoul internațional al ieșirii temporare a României din război. Mai 1918 (Romániának a háborúból való ideiglenes kilépésének visszhangja, 1918. május). – RI, 1985:1. 43–58.

A szerző megállapítása szerint Románia bekapcsolódása az első világháborúba, számára történelmi szükségszerűség volt. Az ellentámadás a román sikerek után, Bukarest elfoglalása és az ezt követő fegyverszünet megértésére talált a nyugat-európai sajtóban.

STANCIU, I.: Situația internă și externă a României în perioada septembrie 1940–decembrie 1941 în noi surse documentare străine (Románia bel- és külpolitikai helyzete 1940. szeptember és 1941 decembere között új külföldi források tükrében). – RI, 1985:4. 335–352.

F. Gunther Mott, az USA romániai külképviseletének munkatársa jelentései Antonescu marsallról, a román–magyar viszonyról, Románia belépéséről a Szovjetunió elleni háborúba.

Insemnările lui Grigore Gafencu (Grigore Gafencu feljegyzései) – MI, 1985:7. 51–56., 1958:8. 45–49., 59., 1985:9. 49–53., 57., 1985:10. 36–40.

Közlemények Gafencu, Románia volt külügyminisztere naplójából. 1941. május 19. –1957. január 29.

Spanyolország

BRODER, A.: Investissements étrangers, commerce extérieur, et croissance dans la semipériphérie européenne: le cas de l'Espagne contemporaine (Külföldi beruházások, külkereskedelem és az európai semiperiféria kereszteződése: a jelenkori Spanyolország). – Review 9. 1985:2. 221–240.

Spanyolország társadalmilag és politikailag Nyugat-Európához tartozik, gazdaságilag azonban az európai perifériához. Gazdaságfejlődését, a külföldi beruházások szerepét vizsgálja.

HILLGARTH, J. N.: Spanish historiography and Iberian reality (Spanyol historiográfia és az ibériai valóság). – HT, 1985. t. 26. f. 1. 23–43.

A spanyol történetírást befolyásoló, leegyszerűsítő, vagy torzító mítoszok ereje – a mai Spanyolországnak a spanyol történetírásban gyökerező problémái.

Szovjetunió

REMER, C.: Zur Wirtschaftsentwicklung und insbesondere zur Anlage deutschen Kapitals in der Ukraine von der Jahrhundertwende bis 1914 (A gazdasági fejlődés Ukrajnában a századfordulótól 1914-ig, különös tekintettel a német tőkebefektetésre). – Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1985:2. 45–47.

1899-től 1913-ig a német behozatal Oroszországból 701,8 millió márkáról 1424,6 millióra nőtt. Ez a 19. század végén az orosz kivitel 25%-a. 1910-re 46,6%-ra emelkedett, úgy, hogy a Német Birodalom állt az orosz kivitelben az első helyen. 1910-ben a német behozatal 15,5%-a jött Oroszországból. Németország kivitele a cári birodalomba 1899-től 1913-ig 396,6 millió márkáról 880 millióra nőtt. 1910-ben a német export 7,3%-a irányult Oroszországba – ez azonban az orosz behozatal 26,4%-a volt. E kölcsönös csereforgalom struktúrája és súlyponti megoszlása a tárgyalt időszakban alig változott. Orosz részről elsősorban a gépipari termékeket keresték, német részről ipari nyersanyagokat és élelmiszert (pl. az ukrán gabonát, mely az összes orosz gabonaexport fele volt). A német ipari és banktőke az orosz beruházások terén az 1880-as évek végétől az első helyről 1913-ra Franciaország (10 mrd márka) mögött a második helyre (5 mrd márka), és a részvénytársasági részvételt illetően a harmadik helyre szorult. Elsősorban a gépiparban, a fémfeldolgozásban és az elektrotechnikai iparban voltak vezető pozícióik. Területi megoszlásban Németország uralta a Kongresszusi Lengyelországot és a Baltikumot. Egyébiránt a német tőke fő terjeszkedési iránya Dél-Európa (Osztrák–Magyar Monarchia, Balkán) és a Közel-Kelet volt. Gyengítette oroszországi pozícióikat a relatív tőkehiány, az ottani ipar tőkeigénye és a hadiipari fejlesztésekhez (flottaépítés) szükséges tőke miatt. Egészében véve orosz-

oroszági visszaszorulásuk is szerepet játszott a háborús kiűtkeresésben.

BOVYKIN, V. I.: Organisationsformen des Finanzkapitals in Russland. Industrie und Banken vom Ende des 19. Jahrhunderts bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts (A fináncstőke szervezeti formái Oroszországban. Ipar és bankok a százafordulón). – Jahrbuch für Wirtschafts-geschichte, 1985: 4. 69–81.

Számos példával bizonyítja a tőkés termelés koncentrációjával meginduló szoros kapcsolatok kialakulását a bankok és iparvállalatok között, melyek a kölcsönös összefonódás bonyolult viszonyához vezettek. E nehezen átlátható kölcsönös függőségek rendszerét a külföldi tőke befolyása tovább bonyolította. Az orosz fináncstőke rendszerének kialakulása (szoros összefüggésben a monopóliumokéval) már az 1. világháború kezdete előtt lezárult.

KARELIN, A. P.: Die Banken und die Entwicklung der Landwirtschaft in Russland Ende des 19./Anfang des 20. Jahrhundert (A bankok és a mezőgazdaság fejlődése Oroszországban a 19. század végén és a huszadik század elején). – Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1985: 4. 83–93.

Áttekinti a hitelügyletek formáit és a különböző rétegek hitelhez jutását a mezőgazdaság területén. A legjelentősebb forma a jelzálogkölcsön, hatása ellentmondásos. Egyrészt a korai szakaszban állami támogatással lehetővé tette a földbirtokosok számára földjük megtartását, s így akadályozta a nemesi földek tőkés forgalmát (de végül is hiába). Másrészt kedvezett a föld koncentrációjának a leghatékonyabb földművelők kezén, és jelentős tényező volt a feudális rendi struktúra szétzilálásában. Akkor is, ha a felvett kölcsönöknek csak egy része került a mezőgazdaságot intenzifikáló befektetésre, összességében a többi hitelformával egyetemben elősegítette a mezőgazdaság tőkés átalakulását. Még egy érdekesség: 1905 után a paraszti hitelek rendszerének szövetkezeti alapon történő fejlesztése tekintetében Oroszország ekkor világszerte volt. A világháború kitörésekor mintegy 20000 hitel, illetve takarékszövetkezet létezett, melyektől a paraszti gazdaságok közel 45%-a kapott hitelt.

GRUNT, A. Ja.: Vszoeobszcsaja sztaccka i voorzsennoe voszsztanie (Az általános sztrájk és a fegyveres felkelés). – ISzSzSzR. 1985: 1. 95–112
Az 1905-ös és az 1917-es februári és októberi forradalmak idején az általános sztrájk és a fegyveres harc kölcsönhatása.

SEJNISZ, Z. Sz.: Alekszandra Kollontaj – szovetszkij diplomat (Alexandra Kollontaj, a szovjet diplomata). – NNI, 1985: 4. 83–95.

Az első női diplomata a munkamódszeréről, munkastílusáról, az egészséges erkölcsi klíma kialakításának művészetéről.

SAMSZUTDINOV, R. T.: K voproszu ob oszobennoszjtjah sztanovlenija i razvitija Szovetov v Szrednej Azii i Kazahsztane (A szovjet hatalom kialakításának és fejlesztésének sajátosságai Közép-Ázsiában és Kazahsztánban). – ISzSzSzR, 1985: 5. 73–80.

A szerző az első tanácsok megalakulásától a régió első nemzeti államainak megszervezéséig figyeli a folyamatot, amelynek időrendi keretei 1917–1925.

SZVISCSEV, M. A.: Nalogovaja sztatiztika kak isztocsnik dlja izucsenija szocial'noj szstrukturü goroda v pervüe godü népa (Az adó-statisztika, mint a nép-korszak városi struktúrájának forrásanyaga). – ISzSzSzR, 1985: 6. 128–142.

A szerző azt vizsgálja, hogy az adó-statisztika milyen lehetőséget nyújt a szovjet társadalom felépítésének, ezen belül a városi polgárság helyének tanulmányozásához.

USA

WICKER, E.: Colonial Monetary Standards Contrasted: Evidence from the Seven Year's War (Gyarmati pénzügyi rendszerek összevetése a hétéves háború kapcsán). – JEH, 45. 1985: 4. 869–884.

Az 1756–1763 között zajló hétéves háború kapcsán került sor több amerikai államban a papírpénz kibocsátására. Velük szemben Massachusetts állam kemény (arany) pénzzel rendelkezett. A tanulmány a különböző pénzügyi rendszerek egymás melletti funkcionálásának viszályait mutatja be.

WEIMAN, D.: The Economic Emancipation of the Non-Slaveholding Class: Upcountry Farmers

in the Georgia Cotton Economy (A gazdasági emancipáció a nem-rabszolgatartó osztály körében: északi farmerek a georgiai gyapotgazdaságban). – JEH, 45. 1985:1. 71–94.

A tanulmány az 1870-es években vizsgálja, hogy a polgárháborút követően hogyan alakult át a gyapottermelő Dél, illetőleg hogy az USA északi részéből származó munkaerő hogyan integrálódott az országrész gyapottermelésébe.

WATSON, H. L.: Conflict and collaboration: yeomen, slaveholders and politics in the antebellum South (Konfliktus és kollaboráció: kisgazdák, rabszolgatartók és politikusok a polgárháború előtti Délen). – SH, 10. 1985:4. 273–298.

A 19. század elején az Egyesült Államok déli részén kialakult a két mezőgazdasági társa-

dalmi réteg: a rabszolgatartó, nemzetközi kereskedelemre épülő egyik, és a családi munkára, önellátásra berendezkedő másik réteg. A két réteg egymásra utaltságát, antagonizmusát, a kor erre visszavezethető politikai ellentmondásait mutatja be.

MORAWSKA, E.: The Modernity of Tradition: East European Peasant-Immigrants in an American Steel Town, 1890–1940 (A hagyomány modernsége: kelet-európai paraszti emigránsok egy amerikai acélvárosban, 1890–1940). – JPS, 12. 1985:4. 257–278.

A szociológiai tanulmány azt vizsgálja, hogy a külföldi vidéki szokásokat miképpen viszik át az emigránsok az ipari városi életbe, és ezzel milyen formában alakítják az Egyesült Államok ipari társadalmát a század elején.

Ára: 30,- Ft